

CENTAR ZA ISTORIJU, DEMOKRATIJU I POMIRENJE – NOVI SAD
UDRUGA ZA POVIJEST, SURADNJU I POMIRENJE-GOLUBIĆ (OBROVAČKI)

**SRPSKO-HRVATSKI ODNOSI,
IZBEGLIŠTVO I IDEOLOGIJE
KAO FAKTORI IZGRADNJE IDENTITETA**

NOVI SAD, GOLUBIĆ 2019.

SRPSKO-HRVATSKI ODNOSI, IZBEGLIŠTVO I IDEOLOGIJE KAO FAKTORI IZGRADNJE IDENTITETA

CENTAR ZA ISTORIJU, DEMOKRATIJU I POMIRENJE - NOVI SAD
UDRUGA ZA POVIJEST, SURADNJU I POMIRENJE - GOLUBIĆ (OBROVAČKI)

Novi Sad, Golubić 2019.

SADRŽAJ

Daniela Arsenović	
AKTIVNO STARENJE STANOVNIŠTVA: MERA ZA BUDUĆNOST	7
Snježana Mrđen	
PROMJENE U DEMOGRAFSKOJ SLICI OBROVAČKOG KRAJA NAKON 1991.....	15
Filip Škiljan	
NESTALA NASELJA SRPSKE NACIONALNE MANJINE U HRVATSKOJ.....	35
Katarina Damčević	
HATE SPEECH IN CROATIA – AN OVERVIEW OF SELECTED APPROACHES	55
Nebojša Petrović	
NEKI INDIKATORI HRVATSKOG NACIONALNOG IDENTITETA U VOJVODINI 1945-1955	73
Snežana Besermenji, Vladimir Stojanović	
KULTURNO NASLEĐE VOJVOĐANSKIH HRVATA U FUNKCIJI OČUVANJA NACIONALNOG IDENTITETA	89
Darko Gavrilović	
ZNAČAJ HRVATSKE KULTURE I POLITIKE REGIONALNE STABILNOSTI U OČUVANJU HRVATSKOG NACIONALNOG IDENTITETA U VOJVODINI	99
Miloš Galić, Željko Vaško	
RAZVOJ RURALNOG TURIZMA U SJEVEROZAPADNOJ BIH NA PRIMJERU LOKALITETA PECKA	109
Ivana Blešić, Tatjana Pivac	
ZNAČAJ ISTRAŽIVANJA STAVOVA LOKALNOG STANOVNIŠTVA ZA RAZVOJ RURALNOG TURIZMA U SEVERNOJ DALMACIJI	121
Janko Veselinović, Nikola Njegovan	
RAZVOJ KLASTERA KAO MODELA ZA RAZVOJ TURISTIČKO-UGOSTITELJSKOG SEKTORA U OBROVCU	131
Tatjana Pivac, Ivana Blešić	
KULTURNA UDRUŽENJA I AMATERSKA UMETNOST NA PODRUČJU GRADA OBROVCA	141

Program su finansirali: Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo, PMF, grad Obrovac, Srpsko narodno vijeće iz Zagreba, Zajedničko vijeće opštine Vukovar, Fond za izbegla, prognana i raseljena lica AP Vojvodine, Savet za nacionalne manjine Republike Hrvatske, Ministarstvo spoljnih poslova (Uprava za dijasporu).

Sadržaj Publikacije ne predstavlja odgovornost sponzora i ni u kom slučaju ne odražava njihove stavove.

AKTIVNO STARENJE STANOVNIŠTVA: MERA ZA BUDUĆNOST

Rezime:

Prva i druga demografska tranzicija, odnosno prelazak sa visokih na niske stope mortaliteta i sa visokih na niske stope fertiliteta, uslovile su da se danas sva razvijena društva suočavaju sa nezaustavljivim procesom starenja stanovništva. Taj proces se odvija i u Hrvatskoj, koji je u uslovima nedovoljno razvijene ekonomije, dodatno stimulisan emigracijom stanovništva. Tema ovog rada je aktivno starenje stanovništva, sa mogućnošću sprovođenja mera za uspešno aktivno starenje na prostoru Severne Dalmacije. U radu su dati strateški okviri na nivou Evropske unije, kao osnova za donošenje mera na nacionalnom ali i regionalnom nivou. Takođe su izdvojeni predlozi za afirmaciju aktivnog starenja na prostoru Severne Dalmacije, kao što je usmeravanje na razvoj oblika turizma u skladu sa starosnom strukturom stanovništva, edukacija stanovništva treće dobi, ali i korišćenje punog kapaciteta geografskog prostora kroz stvaranje i razvoj penzionerskih naselja.

Ključne reči: Starenje stanovništva, aktivno starenje, mere populacione politike, Severna Dalmacija

Uvod: Teorijski pristup aktivnom starenju stanovništva

Starenje stanovništva predstavlja globalni fenomen, demografski i ekonomski izazov ali takođe i civilizacijsku tekovinu modernog društva. Kao posledica prve i druge demografske tranzicije, odnosno prelaska sa visokih na niske stope mortaliteta i sa visokih na niske stope fertiliteta, danas se sva razvijena društva suočavaju sa nezaustavljivim procesom starenja stanovništva.

U 2018. godini u svetu je broj stanovništva starosti 65 i više godina prvi put nadmašio broj dece do pet godina starosti. Projekcije Ujedinjenih nacija ukazuju da će do 2050. godine broj osoba starih 65 i više godina biti više nego duplo veći u odnosu na pomenutu kategoriju dece do pet godina starosti. Do sredine 21. veka broj starih će nadmašiti i kategoriju mladog stanovništva uzrasta 15-24 godine.¹ Ovakve demografske okolnosti suočavaju društvo sa nizom izazova kao što je porast broja hroničnih bolesnika, pad broja stanovnika, transformacija porodice, promena uslova na tržištu rada i penzije, potreba za stvaranjem drugačijeg socijalnog sistema

¹ United Nations (2019). World Population Prospects 2019. Highlight. New York.

osiguranja, kao i stvaranje novih izazova za ekonomiju.² Ono što čini osnovu za uspešno starenje, jeste pristup i način sagledavanja starog stanovništva. Zbog toga, starije osobe ne treba gledati kao zavisnu kategoriju stanovništva, već je potrebno istaći i podsticati njihov doprinos porodici i društvu. Promocija aktivnog starenja je od velikog značaja, jer u tom slučaju stare osobe ostaju deo procesa donošenja odluka po pitanjima koja su za njih bitna.³

Kada su početkom 21. veka generacije rođene nakon Drugog svetskog rata, počele da ulaze u kategoriju starog stanovništva, angažovanje naučne ali i šire društvene zajednice, kada je u pitanju starenje stanovništva, postalo je znatno intenzivnije. U Evropi je 2012⁴. godina proglašena za godinu aktivnog starenja stanovništva i solidarnosti među generacijama, sa ciljem da se fokus usmeri na politiku aktivnog starenja koje treba u što kraćem roku prihvatiti. Prema osnovnoj definiciji aktivno starenje predstavlja proces optimizacije uslova i sredine kako bi se starijem stanovništvu omogućio bolji kvalitet života⁵. U širem kontekstu aktivno starenje stanovništva može da podrazumeva i aktivno učešće starog stanovništva u lokalnoj zajednici, učešće u radu udruženja i tela koja se bave različitim segmentima njihove zajednice. Aktivno starenje čini viziju mera koje treba da olakšaju prava starijeg stanovništva, da ostanu zdraviji i aktivni na tržištu rada⁶.

Grafikon 1. Determinante aktivnog starenja. Izvor: World Health Organization

² Arsenović D., Đurđev B. (2015). Prilagođavanje procesu starenja stanovništva: iskustva i primeri dobre prakse. Četvrti srpski kongres geografa, Kopaonik, 375-378.

³ UNFPA (2002). Population Ageing and Development. Operational Challenges in Developing Countries. Population and Development Strategies, series 5. United Nations Population Fund, New York.

⁴ Tymowski J. (2015). European Year for Active Ageing and solidarity between Generations (2012). European Implementation Assessment. European Parliament. Brussels.

⁵ World Health Organization (2002). Active Ageing: A Policy Framework. Madrid.

⁶ Foster L. and Walker A. (2013). Gender and active ageing in Europe. European Journal of Ageing. DOI 10.1007/s10433-013-0261-0

Evropska komisija je još 1999. godine identifikovala četiri izazova kao posledice starenja stanovništva⁷: 1. Pad broja radno sposobnog stanovništva; 2. Rashodi vezani za javne finansije i penzioni sistem; 3. Povećana potreba za brigom o starom stanovništvu; 4. Rast različitih rizika sa porastom starosne dobi. Na drugoj skupštini posvećenoj starenju stanovništva (održanoj u Madridu 2002. godine u organizaciji Ujedinjenih nacija), Svetska zdravstvena organizacija je izdvojila sedam izazova starenja stanovništva u 21. veku. To su⁸: 1. Porast broja hroničnih bolesnika; 2. Povećan rizik za slabu pokretljivost starog stanovništva; 3. Pružanje nege starijem stanovništvu; 4. Feminizacija starenja; 5. Pitanje etičnosti i nejednakosti; 6. Ekonomija starenja stanovništva; 7. Stvaranje nove paradigme.

Neraskidiv termin sa aktivnim, jeste zdravo starenje. Da bi se omogućilo aktivno starenje stanovništva, neophodno je obezbediti adekvatnu zdravstvenu zaštitu i raditi na njenom daljem unapređenju. Svetska zdravstvena organizacija definiše zdravo starenje (healthy ageing) kao razvoj i održavanje funkcionalnih sposobnosti pojedinca u cilju kvalitetnijeg života u starijoj dobi⁸.

Definisanje jasne politike države prema starenju stanovništva, a posebno razvijanje, osnaživanje i podsticanje procesa prilagođavanja svetu starog stanovništva, treba da predstavlja jedan od najvažnijih ciljeva društva. Osnovni zadatak ovog rada jeste ukazivanje na mere prilagođavanja starom stanovništvu i predlozi mera za implemenatciju uspešnog aktivnog starenja, sa ciljem primenljivosti na području Severne Dalmacije.

Demografske promene i aktivno starenje

Uticaj demografskog razvoja u 21. veku stvorio je veliki izazov za usklađivanje tržišta rada i opterećenosti stanovništva radno sposobne dobi, a paralelno sa tim prihvatanje i implementaciju aktivnog starenja društva. Kao jedna od najrasprostranjenijih mera primenjuje se povećanje hronološke (starosne) granice za odlazak u penziju. Na nivou Evropske unije je usvojen dokument kojim se starosna granica za odlazak u penziju određuje na osnovu preostalih godina očekivanog trajanja života, a pojedine zemlje, kao što je Danska na primer, već kao kriterijum za odlazak u penziju, primenjuju odluku pojedinca da o tome sam odluči. Neke pak zemlje imaju mogućnost skraćenog radnog vremena, tako na primer u Holandiji čak 64 procenta žena starosne dobi od 50 do 64 godine koristi ovu mogućnost⁹. Porast stope aktivnosti starijeg stanovništva ima trend rasta na svetskom nivou. Na nivou Evropske

⁷ European Commission (EC) (1999) Towards a Europe for all ages. European Commission, Brussels

⁸ <https://www.who.int/ageing/healthy-ageing/en/>

⁹ Dajak L. i Orešković S. (2018). Nedostatno korišćenje ekonomskih potencijala demografskog starenja u Hrvatskoj. Revija za socijalnu politiku, 25(1), 99-105.

unije (EU28), u 2016. godini, udeo ekonomski aktivnog stanovništva u starosnoj kategoriji 65-74 godine iznosio je 9,5 procenata¹⁰. Velika Britanija je u istoj starosnoj kategoriji imala 16,8 procenata ekonomski aktivnog stanovništva, Portugal (15,9) i Danska (14,3) nešto manje, dok je u Nemačkoj taj udeo iznosio 11,5 procenata, u Holandiji 10,5, a u Austriji 7,5 procenata⁹. U Hrvatskoj je udeo ekonomski aktivnog stanovništva (65-74 godine) iznosio 4,8 procenata, što je slično zemljama u okruženju, kao što su Slovenija (4,8) i Mađarska (4,2)⁹. U radu Dajak i Orešković navodi se da je u 2012. godini, stopa zaposlenosti starijih radnika u Hrvatskoj (starosti 55-64 godine) iznosila 36,7 procenata što je daleko ispod proseka Evropske unije (48,9 procenata)⁸. U Sjedinjenim Američkim Državama je još na početku novog milenijuma udeo stanovništva starosti 65 i više godina na tržištu rada kod muškaraca iznosio oko 20 procenata, a najveći je bio u dobi 65-69 godina čak 35,8 procenata. Kod ženske populacije je taj odnos bio nešto niži i u kategoriji 65 i više godina on je iznosio 12,5, dok je u kategoriji 65-69 godina bio 26,4 procenta¹¹.

U Hrvatskoj postoji zakon koji omogućava radno angažovanje stanovništva koje je ostvarilo pravo na penziju, ali pored činjenice da pravni okvir predstavlja osnovu za ostvarivanje svih drugih programa i mera u društvu, on često nije dovoljan za njihovu uspešnu realizaciju. Pored toga, neophodno je doneti niz drugih strateških dokumenata, ali takođe i sprovesti edukaciju kako među donosiocima odluka, tako i među civilnim stanovništvom.

U prilog tome, u tabeli 1 dat je pregled najvažnijih dokumenata na nivou Evropske unije, a koji predstavljaju osnovu za donošenje dokumenta i programa na nacionalnom i regionalnom nivou.

Tabela 1. Pregled najvažnijih dokumenata na nivou Evropske unije u oblasti aktivnog starenja

Naziv dokumenta	Naziv dokumenta (Original)	Opis
Evropska 2020 strategija ¹²	Europe 2020 strategy	Strategija predstavlja program EU za inkluzivan i održiv rast i zapošljavanje, a u cilju prevazilaženja strukturnih slabosti evropske ekonomije.
Strategija za zapošljavanje ¹³	European employment strategy	Strategija je deo dokumenta "Europe 2020 growth strategy", u kojoj se daju smernice za održivo tržište rada.

¹⁰ <https://ec.europa.eu/eurostat/cache/infographs/elderly/index.html>

¹¹ Kromer B. and Howard D. (2013). Labor Force Participation and Work Status of People 65 Years and Older. American Community Survey Brief, 11-09. United States Census Bureau.

¹² https://ec.europa.eu/info/business-economy-euro/economic-and-fiscal-policy-coordination/eu-economic-governance-monitoring-prevention-correction/european-semester/framework/europe-2020-strategy_en

¹³ <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=101&langId=en>

Aktivno starenje: okvirne mere ¹⁴	Active Ageing: A Policy Framework	Dokument predstavlja skup izazova i akcionih planova koji promovisu zdravo i aktivno starenje.
Strategija aktivnog i zdravog starenja ¹⁵	European scaling-up strategy for active and healthy ageing	Strategija promovise izradu baze primera dobre prakse kojima bi se stimulisalo aktivno i zdravo starenje stanovništva
Indeks Aktivnog Starenja ¹⁶	Active Ageing Index	Dokument predstavlja metodologiju izrade indeksa, kojim se omogućava kvantitativno iskazivanje i merenje aktivnog starenja stanovništva, kroz merenje aktivnosti i kvaliteta života starije populacije.

Osnovne demografske karakteristike stanovništva Severne Dalmacije

Istraživanja Wertheimer-Baletić (2004), Nejašmića (2013) i Mrđen (2004) pokazuju da je od sredine 20. veka stanovništvo Hrvatske zahvaćeno kontinuiranim padom nataliteta, a od 1990. godine i negativnim prirodnim priraštajem. Pored toga, prisutno je i starenje stanovništva, što je na kraju rezultiralo depopulacijom, odnosno smanjivanjem ukupnog broja stanovnika^{17,18,19}.

Niska reprodukcija i prirodna depopulacija oslabile su demografski potencijal gradova i opština u Severnoj Dalmaciji, a ratna dešavanja i prisilne migracije kao posledica ratnih sukoba, u demografskom smislu su u potpunosti devastirale prostore opština u ovom području. Zbog toga je pored nedovoljnog fertiliteta, starenje stanovništva jedna od važnih odlika stanovništva Severne Dalmacije²⁰. U 2011. godini u šest opština i gradova Severne Dalmacije živelo je nešto više od 36 hiljada stanovnika (tabela 2). U istraživanju stanovništva Severne Dalmacije⁹, a prema podacima popisa 2011. godine, udeo starog stanovništva (65 i više godina) veći je od

¹⁴ https://www.who.int/ageing/publications/active_ageing/en/

¹⁵ https://ec.europa.eu/research/innovation-union/pdf/active-healthy-ageing/scaling_up_strategy.pdf

¹⁶ European Commission (2016). Active Ageing Index at local level. Germany. ISSN 1977-7973

¹⁷ Wertheimer-Baletić A. (2004). Depopulacija i starenje stanovništva-temeljni demografski procesi u Hrvatskoj. Društvena istraživanja, 13, 45 (72-73), 631-651.

¹⁸ Nejašmić I. i Toskić A. (2013). Starenje stanovništva u Hrvatskoj-sadašnje stanje i perspektive. Hrvatski geografski glasnik, 75/1, 89-110.

¹⁹ Mrđen S. (2004). Projekcije stanovništva Republike Hrvatske do 2031. godine: mogu li migracije ublažiti buduće negativne demografske trendove? Migracijske i etničke teme, 20 (1), 63-78.

²⁰ Arsenović D. (2018). Demografski razvoj i perspektive stanovništva Severne Dalmacije. Srpsko-Hrvatski odnosi u 20. Veku. Primena pozitivnih iskustava na razvoj ruralnih područja i uticaj demografskih kretanja na održiv razvoj u Severnoj Dalmaciji. 7-15. Golubić. ISBN 978-86-88983-61-7

udela mladog (0-14) u četiri grada i opštine ovog područja, dok je u Gradu Benkovcu taj odnos isti. Kada je u pitanju Grad Obrovac udeo mladih iznosi 15 procenata, a starih 22 procenata, u opštini Jasenica mladi čine 16, a stari 19 procenata stanovništva. U opštini Ervenik je nakon rata 90-ih godina, ostalo najvećim delom staro stanovništvo, tako da oni čine oko 44 procenata populacije, a udeo mladih je svega 4 procenata. U opštini Kistanje je takodje veliki udeo starog stanovništva, oko 32 procenata, dok je udeo mladih 15 procenata. Takođe u rezultatima ovog rada ističe se da jedino Grad Knin ima veći udeo mladih (18 procenata) nego starih (16 procenata) lica. U skladu sa starosnom strukturom navedenih opština, prosečna starost stanovništva se kreće od 40 godina u Kninu, do čak 58 godina u Erveniku¹¹.

Tabela 2. Broj stanovnika prema popisu 2011. godine

Grad/Opština	2011.
Benkovac	11026
Obrovac	4323
Jasenice	1398
Knin	15407
Ervenik	1105
Kistanje	3481

Izvor: DZS RH²¹

Zaključna razmatranja: predlozi mera

Promene u demografskom razvoju evropskog prostora nameću potrebu za prilagođavanjem u svim segmentima društva. Starenje stanovništva kao jedan od izazova savremenog društva neće usloviti samo promene na tržištu u kontekstu povećane potražnje potrošačke robe za stanovništvo treće dobi, već će podrazumevati i promene u stopi aktivnosti po starosnim kategorijama, starosnoj strukturi zaposlenih, načinu i uslovima rada. Kao društvo sa naglašenim starenjem stanovništva potrebno je obezbediti uspešno aktivno starenje stanovništva. Prvi korak u tome je donošenje i usvajanje nacionalne strategije o aktivnom starenju stanovništva. Neke od opštih ideja na nacionalnom nivo, koje bi se strategijom mogle promovisati i koje je potrebno kroz institucionalne okvire usvojiti jesu:

- Sloboda izbora o odlučivanju za odlazak u penziju i mogućnost delimičnog penzionisanja. To bi u praksi značilo da pojedinac može, na primer u oblasti

²¹ DZS RH (2013). Popis stanovništva, kućanstva i stanova 2011. Stanovništvo prema državljanstvu, narodnosti, vjeri i materinskom jeziku, 1469. Zagreb.

kulture, obrazovanja ili zdravstva i nakon penzionisanja aktivno i ravnopravno učestovati u realizaciji različitih nacionalnih i evropskih projekata iz oblasti svoje profesije²².

- Veća zastupljenost volontiranja među starijim stanovništvom i kreiranje nacionalne baze podataka po stručnim oblastima sa stručnjacima koji imaju 65 i više godina, a koji žele učestovati u različitim društvenim projektima i programima²¹.
- Osnivanje udruženja penzionera koja bi za cilj imala stvaranje povoljnijih uslova u pogledu same potrošačke potrošnje na dnevnom nivou, dobijanja povoljnijih uslova od onih propisanih tržišnom ekonomijom, ali i benefita u drugim sferama²¹.
- Formiranje tela ili saveta pri lokalnim samoupravama, koje bi činilo stanovništvo staro 65 i više godina, a koje bi se bavilo pitanjima koja su od značaja za život u njihovoj lokalnoj zajednici.

Pored mera na nacionlanom nivo, programi usmereni na starenje stanovništva su neophodni i na regionlanom, odnosno, lokalnom nivou. Evidentan primer za to je i prostor Severne Dalmacije koji odlikuje jedinstvena prirodna baština na jednoj, ali i oslabljen demografski potencijal na drugoj strani. Kako prirodni resursi predstavljaju osnov za razvoj različitih oblika turizma, a u demografskom smislu reč je o prostoru koji karakteriše intenzivno starenje stanovništva mere i programi za aktivno starenje na nivou nadležnih opština i gradova su neophodni kako bi se omogućio održiv razvoj područja. Rešenja, a koja se odnose na usklađivanje ekonomskih i demografskih promena i potreba moguće je usmeriti u dva pravca:

1. *Uspešno aktivno starenje stanovništva.* Da bi se omogućilo uspešno aktivno starenje stanovništva neophodno je obezbediti adekvatnu zdravstvenu zaštitu stanovništva treće dobi. Pored postojeće mreže zdravstvenih ustanova, trebalo bi uvesti dodatne službe kroz volontersa udruženja, a koja bi brinula o dobrobiti starijeg stanovništva. Pored toga, kako najveći potencijal za održivi razvoj područja čini turizam, potrebno je turističku ponudu uskladiti sa raspoloživim ljudskim resursima, ali i sprovesti adekvatnu edukaciju stanovništva u pogledu upotrebe savremenih tehnologija. Korišćenje interneta, odnosno određenih aplikacija, u svakodnevnoj komunikaciji, postalo je neizostavan deo na tržištu. Podaci Eurostata pokazuju da je na nivou EU28 udeo starih koji barem jednom nedeljno koriste internet 45 procenata, dok je u Hrvatskoj taj udeo svega 16 procenata.

²² Srunga A. (2012). Aktivno starenje u Evropi-nove perspektive. Andragoški glasnik, 16(1), 33.41.

2. Korišćenje punog kapaciteta postojećeg geografskog prostora. Korišćenje postojećeg prostora životne sredine i infrastrukture koja u njemu postoji, uz obavezno osavremenjavanje i nadogradnju, omogućilo bi na području Severne Dalmacije otvaranje penzionerskih sela. Penzionerska sela predstavljaju novi vid naselja u kojem živi isključivo staro penzionisano stanovništvo. To su naselja koja u modernom svetu počinju da zamenjuju klasično institucionalno zbrinjavanje starih. Jedno penzionersko naselje treba da sadrži kuće za stanovanje, medicinske ambulante, prodavnicu, poštu, kao i prostor za društvene aktivnosti starih. Naselja ovog tipa se mogu naseljavati ne samo lokalnim stanovništvom, već i hrvatskih stanovništvom koje živi u nekoj od evropskih ili vanevropskih zemalja. Naime, penzionisano stanovništvo u nekoj od zemalja Zapadne Evrope, na primer, sa visinom svojih primanja imaće daleko kvalitetnije uslove života na području kao što je Severna Dalmacija, a ovakav program bi se u ekonomskom smislu, pozitivno odrazio i na lokalno stanovništvo.

Active ageing: policy for future

Dr Daniela Arsenović, Assistant professor

Abstract: As consequence of first and second demographic transition, i.e. declining mortality and fertility rate, today, all developed countries are facing with unrestrainable population ageing. Population ageing is one of the feature of demographic development in Croatia, where, due to the insufficient economic growth, this process is additionally sparked with emigration. Main issue of this paper is active ageing, with aim of implementation policies for successful active ageing in region of North Dalmacija. In this paper are presented most important document in European Union, as background for policies at national and regional level. As well, policies for affirmation active ageing in North Dalmacija, are mark off, e.g. aimed tourism offer according to the population age structure, population education for older inhabitants and exploitation of geographical region in full capacity through retirement villages.

Keywords: Population ageing, active ageing, population policy, North Dalmacija

PROMJENE U DEMOGRAFSKOJ SLICI OBROVAČKOG KRAJA NAKON 1991.

Sažetak:

U radu se analiziraju demografske promjene u naseljima Grada Obrovca nakon 1991. Odnosi se to na promjene u kretanju broja stanovnika prema rezultatima posljednja tri popisa stanovništva (1991., 2001. i 2011.). Prisilno iseljavanje srpskog stanovništva za vrijeme i nakon rata 1991.-1995. promijenilo je sliku autohtonosti stanovništva, ali i dovelo do intenzivnog demografskog starenja. Ukupan broj stanovnika 2011. smanjen je za više od polovice u odnosu na 1991., a u većini naselja za više od tri četvrtine. Unatoč doseljavanju stanovništva u posljednjem međupopisnom razdoblju, nije se mogao nadomjestiti populacijski gubitak nastao u prvoj polovici 1990-ih godina. Jedino naselje gdje je zbog doseljavanja povećan broj stanovnika je Gornji Karin u kojemu je u potpunosti promijenjena slika autohtonog stanovništva. Stanovništvo većine naselja je medijalne starosti više od 55 godina, što znači da su bez (bio)demografske budućnosti i na pragu demografskog izumiranja.

Ključne riječi: smanjenje stanovništva, migracije, autohtono stanovništvo, demografsko starenje, naselja, Grad Obrovac

UVOD

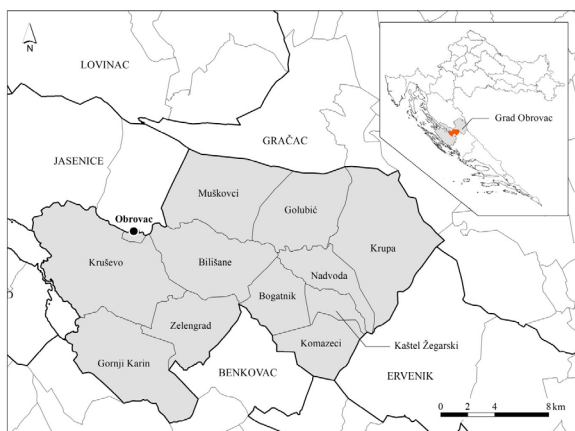
Obrovačko područje, koje se analizira u tekstu, obuhvaća teritorij administrativnog grada Obrovca koji se nalazi u Zadarskoj županiji, u čijim se okvirima nalazi 12 naselja: Bilišane, Bogatnik, Golubić, Gornji Karin, Kaštel Žegarski, Komazeci, Krupa, Kruševo, Muškovci, Nadvoda, Obrovac i Zelengrad¹ (Sl. 1). Cijeli prostor obuhvaća 353 km², s gustoćom naseljenosti od samo 12st/km². Još sedamdesetih godina prošlog stoljeća, nakon što je tadašnja općina Obrovac dosegla najviši broj stanovnika (13 498),² to su područje karakterizirali jaki ruralni egzodus i depopulacija. Među emigracijskim općinama u Hrvatskoj, kojih je u razdoblju 1971.-1981. bilo 75, Obrovac je bio šesti na ljestvici (Nejašmić, 1992). Negativni demografski

¹ Nekadašnja općina Obrovac je 1992. godine, nakon novog teritorijalnog ustrojstva u Hrvatskoj, dobila status administrativnog grada s 12 naselja. Tri naselja bivše općine pripala su Gradu Benkovcu (Medviđa) i općini Jasenice (Jasenice, Zaton Obrovački). Za potrebe rada rezultati Popisa 1991., svedeni su na teritorijalni ustroj prema Popisu 2011.

² Uzme li se u obzir aktualni teritorijalni ustroj, tada je broj stanovnika iznosio 10 321.

procesu (niska stopa prirodnog prirasta, emigracija i starenje) nastavili su se i u idućem desetljeću. Uz to, zbog utjecaja rata, tijekom 1990-ih godina došlo je do velikih dinamičko-strukturnih poremećaja koji su još više pogoršali ionako nepovoljnu demografsku situaciju. U prvom redu, broj stanovnika Grada Obrovca smanjio se uglavnom kao rezultat migracijske komponente, odnosno prisilnog iseljavanja stanovništva. Prema rezultatima posljednjeg popisa stanovništva 2011. godine, u Gradu Obrovcu živjelo je 4 323 stanovnika, što je manje od polovice koliko je bilo 1991. godine (9 069). Kao posljedica višestrukih iseljavanja, došlo je i do promjene u prirodnom kretanju te u strukturama stanovništva, napose u starosnoj i etničkoj strukturi.

Iako je u razdoblju 1991.-2001. prirodna komponenta bila pozitivna, zbog vrlo snažne emigracije,³ Obrovački kraj postao je jedan od najizrazitijih depopulacijskih područja Hrvatske.⁴ U više od polovice naselja medijalna starost je 2001. godine dosegla razinu višu od 55 godina. Populacijska ispražnjenost ovoga prostora te rat u Bosni i Hercegovini (1992.-1995.), utjecali su na doseljavanje stanovništva iz ostalih dijelova Hrvatske, prije svega iz drugih županija, te Hrvata iz Bosne i Hercegovine, što je dovelo do izrazite promjene etničkog sastava. Udio srpskog stanovništva u ukupnom udjelu smanjen je sa 77%, koliko je iznosio 1991. godine, na manje od jedne trećine (31%) 2011. godine. Doseljavanje stanovništva povećalo je broj stanovnika 2011. godine u odnosu na 2001., ali to nije bilo dovoljno da bi se nadomjestio velik gubitak iseljenog stanovništva iz prethodnog razdoblja.

Slika 1. Naselja Grada Obrovca prema teritorijalnom ustroju 2011. godine

Izvor: izrađeno prema: Središnji registar prostornih jedinica Republike Hrvatske, 2011., *Državna geodetska uprava, u programu Arc GIS*

³ Viši negativni migracijski saldo u istom razdoblju imale su samo četiri općine u Hrvatskoj: Civljane, Ervenik, Biskupija, Gračac (od ukupno 556 gradova/općina).

⁴ Prema stopama porasta/pada stanovništva u razdoblju 1991.-2001., Grad Obrovac se nalazio na 8. mjestu po vrijednosti stope koja je bila negativna (prosječno godišnje -91,2‰) od ukupno 556 gradova/općina. Najviši pad stanovništva u Hrvatskoj u istom razdoblju (iznad -120‰) zabilježen je u tri općine: Civljane, Ervenik, Biskupija.

IZVORI PODATAKA I METODOLOŠKE NAPOMENE

Za analizu demografske situacije korišteni su objavljeni rezultati posljednja tri Popisa stanovništva (1991., 2001., 2011.), posebno izrađeni tablogrami⁵ na razini naselja za 2001. i 2011. godinu te tekuća vitalna statistika. Kod usporedivosti vremenskih serija postoje određeni metodološki problemi statističkih podataka te se zbog toga rezultati ne mogu u potpunosti uspoređivati. Jedan od problema odnosi se na definiciju ukupnog stanovništva u popisu 1991., u koji su u ukupan broj stanovnika uključeni i građani na radu u inozemstvu i njihove obitelji, bez obzira na duljinu boravka, dok je u popisima 2001. i 2011. godine primijenjena nova koncepcija, tzv. prisutnog ukupnog stanovništva, bez onih koji su dulje od godinu dana u inozemstvu, što je bio i slučaj posljednjeg popisa 2011. godine.⁶ Navedeni metodološki problemi utječu na usporedivost podataka budući da nije bilo moguće izdvojiti stanovništvo „u zemlji“ 1991. kod analize struktura. S obzirom na to da je 1991. godine s prostora Grada Obrovca bilo tek 2,8% (ili 253) građana na radu ili boravku u inozemstvu,⁷ u analizi će se rezultati popisa 2001. i 2011. usporediti s 1991. godinom.

Drugi problem prilikom korištenja statističkih izvora odnosi se na podatke vitalne statistike koji se tiču necjelovitosti podataka o broju živorođenih i umrlih za dio stanovništva na bivšim okupiranim područjima (kojem je pripadao i teritorij Grada Obrovca) te se radi samo o djelomičnim podacima. Osim toga, od 1998. godine Državni zavod za statistiku (DZS) Hrvatske u broj živorođenih i umrlih ne uzima u obzir one koji su rođeni/umrli u inozemstvu. Radi usporedivosti podataka, za potrebe ovoga istraživanja, bilo je potrebno izdvojiti vitalne događaje samo za stanovništvo u „zemlji“ i to na razini naselja, čime se skupno dobila informacija o prirodnom kretanju na razini Grada. Također, potrebno je napomenuti da u rezultatima Popisa 2011. nisu objavljeni podaci na razini naselja „kada su frekvencije manje od 10. Za naselja s manje od 100 stanovnika raspoloživ je podatak samo za ukupno stanovništvo bez daljnje raščlambe.“⁸ (Objašnjenje DZS za zaštićeni podatak).

KRETANJE BROJA STANOVNIKA - IZRAZITO SMANJENJE NAKON 1991. GODINE

Na području Grada Obrovca od početka dvadesetog stoljeća pa sve do 1991. godine živjelo je oko 10 000 stanovnika. Najveći broj, od 10 321 stanovnika, za-

⁵ Tablogrami su izrađeni na zahtjev Odjela za geografiju Sveučilišta u Zadru.

⁶ Detaljnije o metodološkim napomenama u vezi s popisom 2001. i 2011. vidi Mrđen, Jurić, 2018.

⁷ Najviše je građana 1991. godine radilo/boravilo u inozemstvu iz naselja Kruševo (8,1% ili 136 osoba) i Nadvođe (7,9% ili 59 osoba). U ostalim naseljima udio se kretao od 0,3% (Komazeci) do 2,1% (Bogatnik). Jedino iz naselja Krupa nije bilo ni jedne osobe u inozemstvu.

⁸ Objasnenje DZS za zaštićeni podatak.

bilježen je 1971. godine, a najmanji trideset godina poslije (2001.), samo 3 387 stanovnika. To je gotovo upola manje stanovnika nego polovicom 19. stoljeća, kada je prema popisu 1857. godine na tom području živjelo 6 186 osoba.

Posljednja tri popisa stanovništva ukazuju na velike demografske promjene koje su se na Obrovačkom području dogodile u okviru kretanja broja stanovnika. Tako je u samo deset godina, od 1991. do 2001. godine, izgubljeno skoro dvije trećine stanovništva (5 682) ili 62,7% (Tab. 1). Prosječno godišnje smanjenje iznosilo je 91,2‰ (Tab. 2). Razlog su tome događanja tijekom i poslije Domovinskog rata u Hrvatskoj, kada je došlo do velikih unutarnjih i vanjskih migracija koje su dovele do dinamičkih i strukturnih demografskih promjena na tom području. One se ogledaju u prvom redu u prisilnom iseljavanju najprije hrvatskog, a potom stanovništva srpske narodnosti. Od ukupno 12 naselja, sva su u ovome razdoblju zabilježila smanjenje broja stanovnika. Prosječno godišnje smanjenje kretalo se od -194,5‰ (Komazeci) do -2,0‰ (Gornji Karin). U devet naselja izgubljeno je više od 80% stanovnika, a među njima je u šest naselja gubitak bio veći od 90%. Najveći gubitak je zabilježen u naselju Komazeci (98,6%), gdje je 1991. godine živjelo 357 osoba, a 2001. samo pet osoba. Odnosno, samo je jedno naselje 2001. godine imalo više od 70 stanovnika, a ostala između 29 i 57 stanovnika.⁹ U ostala tri naselja depopulacija je bila znatno manja. Broj stanovnika Obrovca i Kruševa od 1991. do 2001. smanjio se za jednu trećinu (36,4% u prvom, 35,6% u drugom naselju), a u Gornjem Karinu za samo 2%. Može se zaključiti da je, s jedne strane, došlo do velikog populacijskog praznjenja u devet naselja, a, s druge strane, do koncentracije stanovništva u tri naselja (Obrovac, Kruševo i Gornji Karin) u kojima je 2001. godine živjelo 88% stanovništva cijelog područja ili 2 992 od ukupno 3 387. Deset godina prije (1991.), u ovim je naseljima živjelo manje od polovice (46%) ukupnog stanovništva Grada Obrovca.

Tablica 1. Promjene u međupopisnim razdobljima, Grad Obrovac (po naseljima) od 1991. do 2011.

Naselje	Broj stanovnika u vrijeme popisa			Porast/smanjenje u razdoblju		Stopa porasta/smanjenja (godišnje u ‰)	
	1991.	2001.	2011.	1991-2001.	2001-2011.	1991-2001.	2001-2011.
GRAD OBROVAC	9069	3387	4323	-5682	936	-91,2	24,3
Bilišane	857	29	176	-828	147	-186,9	143,4
Bogatnik	470	74	131	-396	57	-145,6	55,6
Golubić	478	36	132	-442	96	-172,0	114,3
Gornji Karin	876	859	1125	-17	266	-2,0	26,8
Kaštel Žegarski	480	53	135	-427	82	-160,2	87,2
Komazeci	357	5	42	-352	37	-194,5	157,4
Krupa	412	57	127	-355	70	-151,4	76,1
Kruševo	1674	1078	1112	-596	34	-43,3	3,1
Muškovci	543	47	100	-496	53	-168,1	72,1
Nadvođa	750	50	170	-700	120	-175,0	109,1
Obrovac	1660	1055	996	-605	-59	-44,6	-5,8
Zelengrad	512	44	77	-468	33	-168,3	54,3

Izvor: Izračun autora na osnovi konačnih rezultata Popisa stanovništva 1991., 2001. i 2011.

⁹ U istim je naseljima 1991. godine živjelo između 357 i 857 stanovnika

Promatraju li se komponente kretanja stanovništva (prirodno kretanje i migracije),¹⁰ proizlazi da je broj stanovnika 2001. smanjen u odnosu na 1991. zbog imigracijske komponente (iselilo je više od 5,5 tisuća stanovnika ili s godišnjom stopom od -91,0‰) (Tab. 2). Migracijski saldo bio je negativan u svim naseljima. Najniži saldo bio je u Gornjem Karinu (-5,4‰), u naseljima Obrovac i Kruševo godišnja stopa kretala se oko -40‰, a u ostalim naseljima vrijednosti stope bile su izrazito visoke, više od -155%, dok je najviša bila u naselju Komazeci (-194,5‰). Istodobno, prirodni prirast bio je pozitivan u samo četiri naselja (Gornji Karin, Kruševo, Obrovac, Zelengrad), što ukupno iznosi 121 više živorođenih nego umrlih ili prosječno godišnje 2,0‰ na razini Grada.

Tablica 2. Komponente promjene u međupopisnim razdobljima, Grad Obrovac (po naseljima) od 1991. do 2011.

Naselje	Prirodni prirast				Migracijski saldo			
	1991-2001. (stanovnika)	2001-2011. (stanovnika)	1991-2001. (godišnje u ‰)	2001-2011. (godišnje u ‰)	1991-2001. (stanovnika)	2001-2011. (stanovnika)	1991-2001. (godišnje u ‰)	2001-2011. (godišnje u ‰)
GRAD OBROVAC	121	-126	2,0	-3,3	-5550	1230	-91,0	31,9
Bilišane	-2	-20	-0,3	-19,8	-822	167	-186,5	163,2
Bogatnik	-1	0	-0,4	0,0	-385	63	-144,2	61,5
Golubić	-7	-14	-2,5	-17,0	-432	113	-169,2	134,8
Gornji Karin	36	27	4,2	2,7	-47	302	-5,4	30,4
Kaštel Žegarski	-9	-54	-3,3	-56,9	-405	144	-155,9	152,7
Komazeci	0	0	0,0	0,0	-351	37	-194,5	157,4
Krupa	0	-20	0,1	-21,7	-355	90	-151,5	97,8
Kruševo	79	-47	6,0	-4,3	-539	150	-41,2	13,7
Muškovci	-2	-6	-0,8	-8,2	-491	63	-167,2	85,7
Nadvoda	0	-9	0,0	-8,4	-641	130	-173,0	118,4
Obrovac	19	17	1,4	1,7	-612	-62	-45,3	-6,1
Zelengrad	7	-1	2,4	-0,8	-472	34	-170,6	55,4

Izvor: Izračun autora na osnovi konačnih rezultata Popisa stanovništva 1991., 2001. i 2011. i Tablograma živorođenih i umrlih po naseljima 1991.-2011., DZS, Zagreb.

Razdoblje 2001. - 2011. – slab porast stanovništva

U posljednjem međupopisnom razdoblju 2001. - 2011. broj stanovnika u Gradu Obrovcu vrlo je slabo porastao, za samo 936 stanovnika ili 27,6%, s godišnjom stopom od 24,3‰ (Tab. 1.). Porast broja stanovnika uvjetovan je u prvom redu pozitivnim migracijskim saldom (1 050 osoba više se doselilo nego odselilo) čija je stopa iznosila 31,9‰ godišnje (Tab. 2). Međutim to nije bilo dovoljno da bi se nadomjestio velik gubitak iseljenog stanovništva iz prethodnog razdoblja. Uz to, prirodno je kretanje u istom razdoblju bilo negativno u 10 od 12 naselja¹¹ te je na razini Grada iznosilo -3,3‰ godišnje (Tab. 2). Samo je u Gornjem Karinu i Obrovcu u istom razdoblju zabilježeno više živorođenih od umrlih, ali s vrlo niskom godišnjom stopom

¹⁰ Komponente kretanja stanovništva računane su sa stanovništvom u zemlji 1991. jer se prirodno kretanje (živorođeni i umrli) odnosi samo na događaje u zemlji.

¹¹ Na razini Grada Obrovca prirodno smanjenje iznosilo je -1 (jedan umrli više od živorođenih).

(2,7‰ i 1,7‰ respektivno). Unatoč pozitivnom prirodnom prirastu, Obrovac je jedino naselje koje je u istom razdoblju imalo smanjenje broja stanovnika (za 6%). Tako je Obrovac prvi put od 1971. godine imao manje od 1 000 stanovnika. Pritom je Gornji Karin postalo naselje s najvišim brojem stanovnika i jedino naselje koje je imalo porast 2011. u odnosu na 1991. godinu, s 876 na 1 125 stanovnika. Što se tiče ostalih naselja, porast broja stanovnika bio je najveći u naselju Komazeci, gdje se broj stanovnika 2011. godine povećao s pet na 46 stanovnika. Međutim, to je iznosilo samo 11,8% stanovnika uspoređujući s 1991. godinom, koliko ih je živjelo u tom naselju. Najviša vrijednost migracijskog salda zabilježena je u naselju Bilišane, gdje se broj stanovnika povećao s 29 osoba na 176, što je samo 20% stanovništva u odnosu na 1991.

Grad Obrovac je u cjelini 2011. godine izgubio više od polovice stanovnika (52,3%) u odnosu na 1991. godinu. Pad broja stanovnika je nastavljan, što se vidi iz procjena Državnog zavoda za statistiku; 1. 1. 2018. godine imao je 3 709 stanovnika, što je za 614 stanovnika manje nego 2011.

MIGRACIJSKA OBILJEŽJA STANOVNIŠTVA

Manje od četvrtine autohtonog stanovništva

Pod autohtonim stanovništvom podrazumijeva se ono koje od rođenja stanuje u istom mjestu, odnosno ono koje se nikada nije selilo iz svoga rodno mjesta, a pod doseljenim (imigrantskim) stanovništvom smatra se stanovništvo koje je prijavilo prebivalište u nekom naselju Republike Hrvatske, dok je njihovo je prethodno prebivalište bilo u drugom naselju u Republici Hrvatskoj ili u inozemstvu (Popis 2011., Metodološka objašnjenja).

U Gradu Obrovcu je 1991. godine u ukupnom stanovništvu bilo tri četvrtine (ili 6 756) autohtonog stanovništva, odnosno onoga koje je živjelo u naselju od rođenja, a jedna četvrtina doseljenoga (2 313) (Tab. 3). Odnosno, omjer je iznosio 74,5% prema 25,5%. Stanovništva srpske narodnosti bilo je 6 982 (77%), a hrvatske 1 913 (21,1%). U osam, od ukupno 12 naselja, više od 80% ukupnog stanovništva bilo je autohtono, najviše u Kruševu, 88,4%, a najmanje u Obrovcu, samo 41% (Sl. 2). Prema narodnosnom sastavu, udio srpskog stanovništva u devet je naselja iznosio više od 90%; kretao se od 100% u naselju Komazeci, do 6,4% u Kruševu. Hrvati su bili u apsolutnoj i relativnoj većini jedino u naselju Kruševo (1 556 ili 93%), u Obrovcu i Zelengradu manje od 20% (17% i 12%), a u ostalim naseljima manje od 1%.

Tablica 3. Stanovništvo prema migracijskim obilježjima, Grad Obrovac (po naseljima), 1991., 2001. i 2011.

Naselje	1991.				2001.				2011.			
	Ukupno stanovnika	Od rođenja stanuju u istom naselju	Doseljeni		Ukupno stanovnika	Od rođenja stanuju u istom naselju	Doseljeni		Ukupno stanovnika	Od rođenja stanuju u istom naselju	Doseljeni	
			s područja RH	iz inozemstva			s područja RH	iz inozemstva			s područja RH	iz inozemstva
GRAD OBROVAC	9069	6736	2078	224	3387	1714	1341	300	4323	991	1869	1460
Bilišane	857	719	128	10	29	26	3	0	176	39	9	128
Bogatnik	470	381	85	4	74	71	2	0	131	5	8	118
Golubić	478	417	53	8	36	34	2	0	132	7	6	119
Gornji Kanin	876	662	189	25	839	84	368	200	1125	127	669	329
Kastel Žegarski	480	332	137	11	53	44	8	1	135	24	9	102
Komazeci	357	274	77	6	5	5	0	0	42	(Z)	(Z)	42
Krupa	412	336	74	2	57	47	9	1	127	35	11	81
Kruševo	1674	1479	169	23	1078	752	245	63	1112	434	544	134
Muškovci	543	458	79	6	47	46	0	0	100	25	12	63
Nadrođa	730	606	133	9	30	41	5	4	170	(Z)	5	163
Obrovac	1660	680	860	116	1055	532	488	31	996	269	584	142
Zelengrad	512	412	94	5	44	32	11	0	77	26	12	39

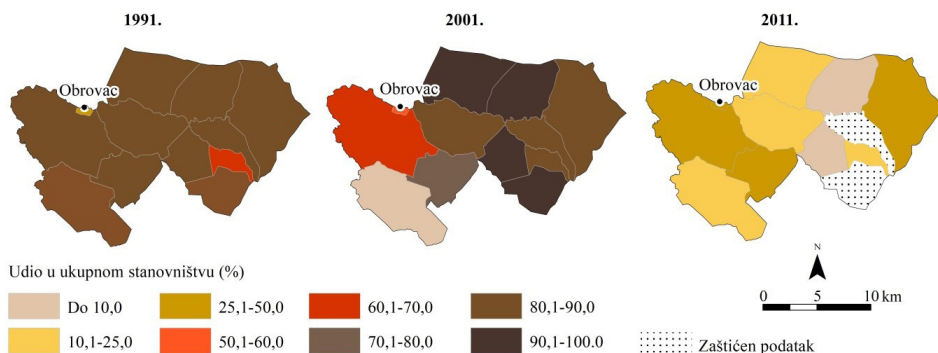
Izvor: Popisi stanovništva 1991., Tablogrami – Migracijska obilježja, 2001. i 2011. DZS, Zagreb.

Napomena:

Razlika od ukupno odnosi se na stanovništvo nepoznatog preseljenja

(Z) zaštićen podatak

Pod inozemstvom se 1991. podrazumijevaju i bivše države SFRJ

Slika 2. Autohtono stanovništvo Grada Obrovca (po naseljima), 1991., 2001., 2011.

Izvor: Kao za Tablicu 3.

Nakon velikog iseljavanja u razdoblju 1991. - 2001. godine, broj autohtonog stanovništva na razini Grada smanjen je za 75%. Međutim, promatrano po naseljima, u devet naselja se povećao udio autohtonog stanovništva. Razlog tome je što se broj stanovnika 2001. godine u naseljima izrazito smanjio u odnosu na 1991. godinu te je to rezultiralo povećanjem udjela autohtonog stanovništva. Tako je 2001. godine najviši udio stanovnika koji su od rođenja živjeli u istom mjestu bio u naselju Komazeci, 100% prema 76,8% 1991. godine. Odnosno, u Komazecima je 1991. živjelo 357 osoba od kojih je 274 od rođenja stanovalo u naselju, a 2001. godine naselje je brojilo samo pet osoba i svih pet je bilo autohtono, iz čega proizlazi udio 100%. Iste su godine Bilišane, Bogatnik, Golubić i Muškovci imali više od 90%

autohtonog stanovništva, što također predstavlja povećanje u odnosu na 1991. godinu. S druge strane, u naseljima Kruševo, Zelengrad i Gornji Karin udio domicilnog/autohtonog stanovništva se 2001. godine i apsolutno i relativno smanjio u odnosu na 1991. Najviše u Gornjem Karinu, gdje je smanjenje iznosilo 87%. Tako su 1991. godine tri od četiri stanovnika od rođenja stanovala u Gornjem Karinu, dok je prema Popisu iz 2001. tek svaki deseti stanovnik tog naselja bio autohtoni.

U razdoblju 2001.-2011. nastavilo se smanjenje autohtonog stanovništva te je, od ukupno nešto više od 4 tisuće stanovnika na području Grada Obrovca 2011. godine, čak 77% bilo doseljenog stanovništva, dok je samo 991 osoba od rođenja živjela u istom mjestu/naselju, odnosno manje od četvrtine ukupnog stanovništva ili skoro svaki peti stanovnik. Kako je ranije naznačeno u tekstu, povećanje broja stanovnika 2011. godine u odnosu na 2001. bilo je rezultat doseljavanja stanovništva te je to smanjilo udio autohtonih stanovnika. Tako se u 11 od ukupno 12 naselja smanjio udio autohtonog stanovništva, osim u Gornjem Karinu gdje je došlo do povećanja s 5,3% na 11,3%. Odnosno, u svim je naseljima zabilježeno manje od 40% autohtonog stanovništva,¹² najmanje u naselju Bogatnik (3,8%) i Golubiću (5,3%), dok je najviše autohtonog stanovništva u ukupnom imalo Kruševo (39%).

Što se tiče doseljenih osoba prema rezultatima Popisa 1991., unutrašnje su migracije obuhvaćale čak 90% u ukupnim doseljenjima (ili 2 078 osoba), a vanjske samo 10% (ili 224 osobe) (Tab. 4). Doseljavanje stanovništva uglavnom je bilo rezultat radne/ekonomske imigracije iz okolnih ruralnih naselja u općinsko središte Obrovac, što objašnjava veću važnost unutrašnjih migracija. Tako je, od ukupnih preseljavanja unutar Hrvatske, 60% doseljenog stanovništva u Grad Obrovac bilo iz drugog naselja istog grada/općine.¹³ U ukupno doseljenom stanovništvu žene su činile skoro tri četvrtine (72,3%), a muškarci samo jednu četvrtinu (25,6%). Vanjska imigracija bila je malobrojna; samo su se 224 osobe doselile iz inozemstva.¹⁴ S obzirom na vrijeme doseljenja, skoro polovica doseljenih odnosi se na razdoblje 1971.-1991. godine, u vrijeme prosperitetnog industrijskog razvoja grada Obrovca. Upravo se u ovaj grad naselilo nešto više od 40% doseljenih.

¹² Za naselja Komazeci i Nadvoda podatak o autohtonom stanovništvu je zaštićen (Z).

¹³ Do 1992. godine tadašnja je općina Obrovac obuhvaćala tri naselja više (Jasenice, Medviđa, Zaton Obrovački), odnosno teritorijalno veći prostor pa stoga podaci koji se tiču udaljenosti preseljenja prema Popisu 1991. nisu posve usporedivi s podacima iz posljednja dva Popisa.

¹⁴ Pod tim Državni zavod za statistiku Hrvatske za 1991. godinu podrazumijeva područje SFRJ.

Tablica 4. Doseљeno stanovništvo prema porijeklu i spolu, Grad Obrovac, 1991., 2001. i 2011.

Struktura doseљenih		1991.			2001.			2011.		
		ukupno	muško	žensko	ukupno	muško	žensko	ukupno	muško	žensko
Ukupno broj stanovnika		9069	4686	4383	3387	1668	1719	4323	2174	2149
Ukupno doseљeni*		2313	640	1673	1662	752	910	3329	1628	1701
Doseљeni iz Hrvatske	Ukupno	2078	529	1549	1341	590	751	1869	861	1008
	a) drugo naselje istog grada/općine	1247	317	930	31	10	21	235	108	127
	b) drugi grad/općina iste županije	831	212	619	425	158	267	650	283	367
	c) druga županija	...	...	...	885	422	463	984	470	514
	Ukupno	224	105	119	300	148	152	1460	767	693
Doseљeni iz inozemstva	a) s područja SFRJ	208	101	107	...	...	...	...	...	...
	b) Bosna i Hercegovina	...	...	...	202	96	106	175	92	83
	c) Srbija**	...	...	...	41	22	19	1021	540	481
	d) Njemačka	...	...	...	...	...	...	130	65	65
	e) ostale zemlje	...	...	...	57	30	27	134	70	64

Izvor: Popis stanovništva 1991., 2001. i 2011.; Tablogrami - Stanovništvo prema migracijskim obilježjima i spolu, po gradovima/općinama, 2001., 2011., DZS, Zagreb.

Napomena:

* Razlika do ukupno odnosi se na stanovništvo nepoznatog preseljenja

** 2001. Srbija obuhvaća i Crnu Goru (SRJ).

Prema rezultatima Popisa 2001. godine, 1 662 osobe izjavile su da ne žive od rođenja u mjestu stanovanja, odnosno da su se doselile, što je činilo 49% ukupnog stanovništva te godine. Iz drugih mjesta u Republici Hrvatskoj doselilo je 81% stanovnika, i to najvećim dijelom iz druge županije u razdoblju 1996.-2001., dok je doseљenih iz drugog mjesta iste županije bio je najviši u razdoblju 1991.-1995. Udio žena u unutrašnjim preseljenjima i 2001. godine bio je veći od udjela muškaraca, ali s manjim razlikama nego što je to bilo 1991. godine.

U strukturi vanjske migracije (ukupno 300 osoba) najviše je stanovništva doselilo iz Bosne i Hercegovine (202 osobe), i to u razdoblju 1996.-2001. Većina njih (62%) doselila se u Gornji Karin i Kruševo (25). Razlozi dolaska stanovništva iz Bosne i Hercegovine, odnosno etničkih Hrvata, raznoliki su: jedan dio njih izbjegao je u Hrvatsku u vrijeme rata u BiH s tim da je Hrvatska bila na putu njihovom odlasku u Europu (Lajić, 2002.), dok se drugi dio trajno naselio u Hrvatskoj i to nakon oslobođenja okupiranih područja, uglavnom na područjima od posebne države skrbi (Klempić Bogadi, Lajić, 2014., 449). Uz to, Vlada Republike Hrvatske (RH) poticala je naseljavanje državljana RH na područjima od državne skrbi (kao što je bio Grad Obrovac) kako bi pridonijeli gospodarskom i društvenom razvoju tih područja. Novo naseljeno stanovništvo uživalo je određene ekonomske povlastice što je vjerojatno bio i razlog doseљavanja iz drugih županija. Iz SRJ je doselila samo 41 osoba; od toga 34 u Gornji Karin, dvije u naselje Nadvoda i četiri u Obrovac.

Deset godina poslije (2011.) udio doseљenih u ukupnom stanovništvu Grada Obrovca povećan je na 77% (s 49% 2001.) te je skoro svaki treći stanovnik bio

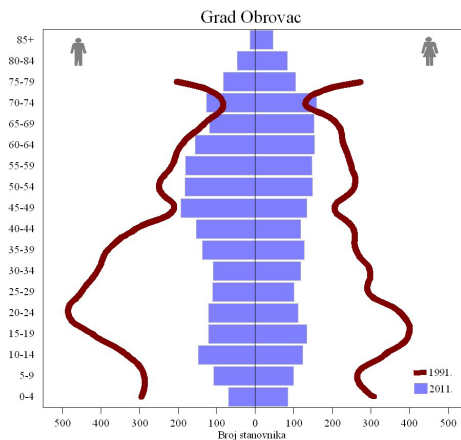
doseljenik. I dalje su prevladavali oni koji su doselili iz nekog drugog naselja u Hrvatskoj. Međutim, vanjska imigracija postala je izrazito brojna: doselilo je više od 1 460 osoba iz inozemstva prema samo 300 u 2001. godini. Smanjio se broj doseljenih iz Bosne i Hercegovine, od kojih se dvije trećine i u ovome razdoblju naseljava u Gornji Karin, a manji broj u Obrovac. Iz Njemačke je bilo 130 doseljenih, od kojih se polovica naselila u Gornji Karin, a polovica u Kruševo. Pretpostavka je „da se radi o generiranom doseljavanju Hrvata iz BiH koji su imali prognanički status u Njemačkoj, kao što je to slučaj u ostalim prostorima Hrvatske“ (Klempić Bogadi, Lajić, 2014, 461).

Ono što je značajno za ovo razdoblje jest da se znatno povećao broj doseljenih osoba iz Srbije (1 021 osoba), a koji su predstavljali nešto više od dvije trećine ukupno doseljenih iz inozemstva. Najveći broj njih doselio je u razdoblju 2001.-2005. Za razliku od doseljenih osoba iz Bosne i Hercegovine i Njemačke, oni nisu bili koncentrirani na dva-tri naselja; najviše ih se nastanilo u Nadvodi (136), iako je to samo 15% od ukupno doseljenih iz Srbije, u Bilišane, Bogatnik, Golubić i Gornji Karin, više od 100 osoba (u svako od navedenih naselja), a ostali u drugim naseljima. Tu je najvjerojatnije riječ o povratnoj migraciji u kojoj su nešto većim dijelom sudjelovali muškarci nego žene. S obzirom na dobnu strukturu, medijska starost doseljenih iz Srbije iznosila je 57,1 godina, dok su doseljeni iz Bosne i Hercegovine i Njemačke bili demografski mlađi za 9 godina (48,2 godine).

Budući da se najveći broj doseljenog stanovništva iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine, nastanio u Gornjem Karinu, narodnosni sastav u potpunosti je promijenjen: 1991. godine u tome je naselju bilo 97,1% stanovništva srpske narodnosti, a samo 0,3% hrvatske, a 2011., zbog doseljavanja stanovništva iz Srbije, udio Srba povećan je na 13%, a Hrvata smanjen na 82%.

PROMJENE U STAROSNOJ STRUKTURI STANOVNIŠTVA

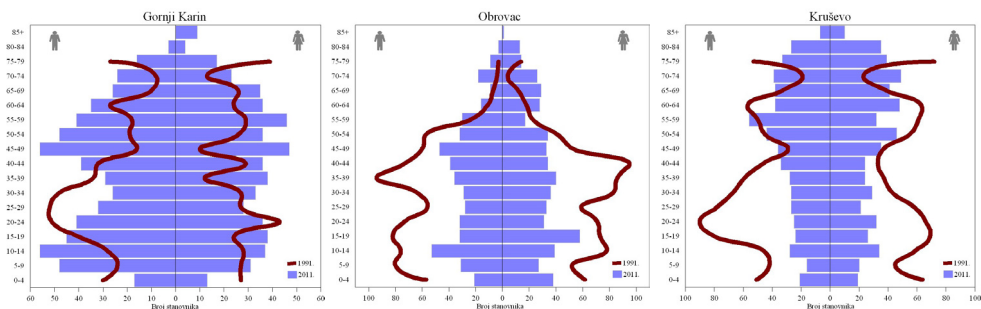
U Gradu Obrovcu su, u posljednja dva međupopisna razdoblja na ukupan broj stanovnika i njegovu dobnu strukturu, važniji utjecaj imala migracijska kretanja nego prirodno kretanje. Migracije su zbog svog karaktera (prouzročenih ratom) zahvatile cjelokupno stanovništvo, a ne samo određene dobne skupine koje sudjeluju u klasičnim migracijama. Negativan migracijski saldo u razdoblju 1991.-2001. utjecao je na ubrzanje procesa starenja, a u razdoblju 2001.-2011., iako je saldo bio pozitivan, demografsko starenje dodatno se intenziviralo jer je među doseljenim stanovništvom prevladavalo starije zrelo i staro stanovništvo.

Sl. 3. Starosna piramida Grada Obrovača 1991. i 2011.

Izvor: Popisi stanovništva 1991. i 2011.

Starosno-spolna struktura stanovništva najbolje se može pratiti na starosnoj piramidi. Na Slici 3. prikazana je starosna piramida za 1991. i 2011. godinu za Grad Obrovac. Tu se jasno uočava da stanovništvo Grada 2011. godine ima obilježja regresivnog tipa stanovništva kojeg karakterizira sužena baza zbog smanjivanja broja rađanja te manji broj stanovnika u svim petogodišnjim starosnim skupinama do 44 godine u odnosu na petogodišta 45 i više godina. Situacija je bila sasvim drugačija 1991. godine: tada je baza piramide bila široka zbog relativno visokog broja rađanja. Tako se Grad Obrovac, prema broju živorođenih (70) 1991. godine, nalazio na drugom mjestu u usporedbi s ostalim gradovima/općinama Zadarske županije.¹⁵ Samo su Grad Zadar i Grad Benkovac imali više živorođenih iste godine, a prema prirodnom prirastu, koji je bio pozitivan (10 osoba), na desetom mjestu. Najbrojnija skupina u ukupnom stanovništvu 1991. bila je u dobi 20-24 godine, udio mladih i mlađih zrelih skupina (0-44) činile su čak 70% stanovništva, a starih 45 i više godina 30%. Taj je omjer 2011. godine iznosio 48,4% prema 51,6%.

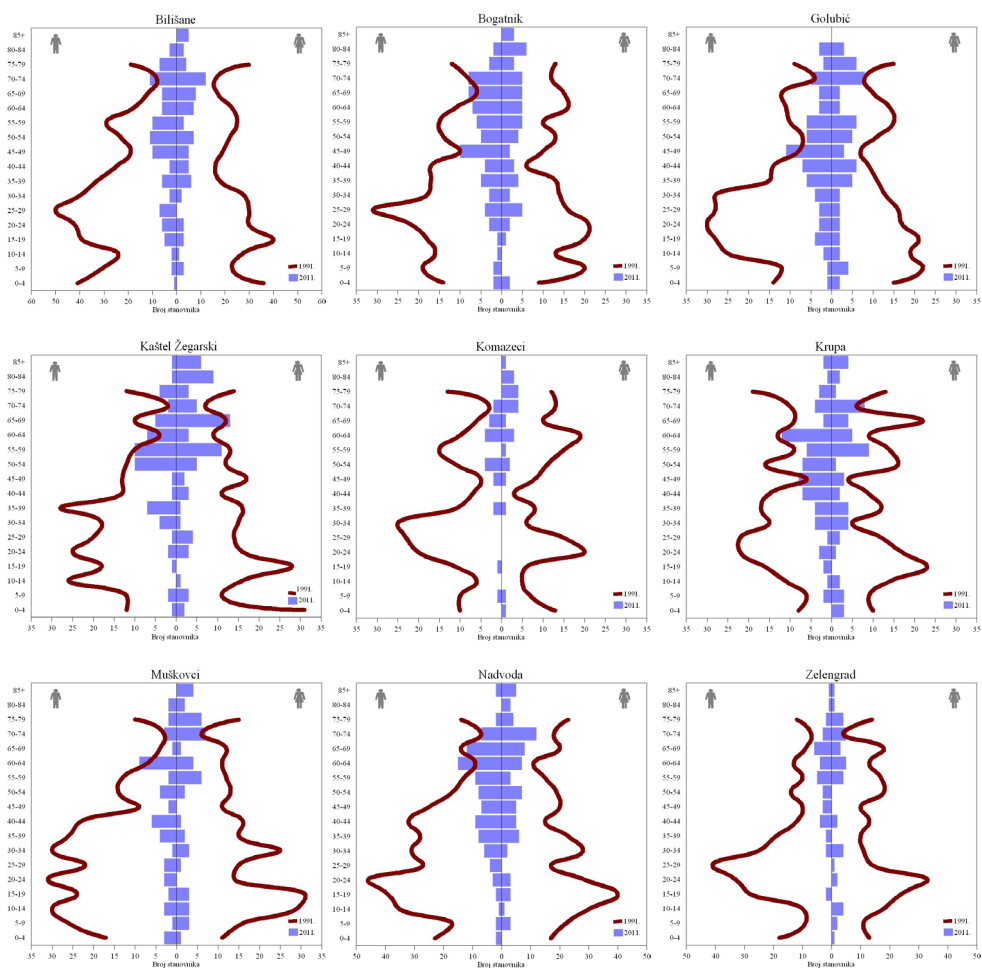

Slika 4. Starosna piramida naselja Gornji Karin, Obrovac i Kruševo 1991. i 2011.

Izvor: Kao za sliku 3.

¹⁵ Računato prema teritorijalnom ustroju 2011.

Gornji Karin posebno se ističe među naseljima jer je jedino koji pokazuje pomlađenu dobnu strukturu 2011. u odnosu na 1991. (Sl. 4). Tako je broj stanovnika u petogodištima 5-19 i 35-75 znatno veći nego je to bio 1991. godine. Takvoj dobnoj strukturi Gornjeg Karina pogodovale su imigracije stanovništva koje su dovele do demografskog pomlađivanja. Obrovac, za razliku od Gornjeg Karina pokazuje veliki gubitak mladog i zrelog stanovništva 2011. u odnosu na 1991. Tako je broj stanovnika 2011. gotovo ujednačen u svim starosnim skupinama do 55-te godine, izuzev 10-14 (kod muškog stanovništva) i 15-19 (kod ženskog stanovništva), dok je broj starih manji od broja mladih. Kruševo, iako ima karakteristike regresivnog stanovništva (piramida je najšira u gornjem dijelu), ima „povoljniju“ starosnu strukturu u odnosu na ostala naselja koja su prikazana na Sl. 5.

Slika 5. Starosne piramide naselja Grada Obrovca 1991. i 2011.

Izvor: Kao za Sliku 3.

Što se tiče ostalih naselja (Sl. 5), starosna struktura ukazuje na snažno smanjivanje broja stanovnika prouzročeno iseljavanjem u razdoblju 1991.-2001. Čak ni doseljavanje stanovništva u idućem razdoblju (2001.-2011.) nije poboljšalo demografsku situaciju. Zbog vrlo malog udjela mladog stanovništva došlo je do inverzije starosne piramide, koja je najšira u svom gornjem dijelu. Uz to, nedostaju pojedine starosne skupine, uglavnom mlada i mlađa zrela populacija, unatoč tome što je u razdoblju 2001.-2011. u svakom od tih naselja migracijski saldo bio pozitivan. Najnepovoljnija je situacija u naseljima Komazeci (koje je imalo najveći gubitak stanovništva) i Zelengrad..

DEMOGRAFSKO STARENJE STANOVNIŠTVA

Kada se promatraju vrijednosti osnovnih pokazatelja demografske starosti Obrovačkog područja u cjelini 1991. godine (Tab. 5), proizlazi da se već te godine taj prostor nalazio u fazi demografske starosti. Udio mladih (do 15 godina starosti) u ukupnom stanovništvu iznosio je 20,1%, a udio starih (65 ili više godina) 11,4%, odnosno, svaki deveti stanovnik imao je 65 ili više godina. Indeks starenja¹⁶ bio je niži od 1,0 što znači da je broj starog stanovništva bio manji od broja mladog, dok je medijalna starost¹⁷ iznosila 30,5 godina. Demografski najstarije naselja iste godine bilo je naselje Krupa s medijalnom starošću od 37,5 godina, a demografski najmlađe Golubić, s 29,1 godinu. U ostalim naseljima medijalna starost stanovništva kretala se od 30,4 do 35,4 godine.

Deset godina poslije (2001.) došlo je do velikih promjena u starosnoj strukturi prouzročenoj iseljavanjem stanovništva. Iako je na razini Grada Obrovca još uvijek bilo više mladih osoba nego starih, situacija je u nekim naseljima bila gotovo dramatična – nije bilo stanovnika mlađih od 15 godina. Radi se o četiri naselja: Bilišane, Komazeci, Krupa i Nadvoda. U Bilišanima i Komazecima nije bilo stanovnika mlađih od 20 godina, a u Krupi i Nadvodi bila je po jedna osoba. Medijalna starost čak se u osam naselja povećala za više od 20 godina u odnosu na 1991. Najstarije stanovništvo bilo je u Komazecima, koje je imalo samo pet stanovnika, a medijalna starost iznosila je 72,5 godina, što je za 37 godina više u odnosu na 1991. godinu. Samo je naselje Obrovac bilo demografski mlađe 2001. u usporedbi s 1991. godinom (za 3,5 godina).

¹⁶ Indeks starenja pokazuje broj starih 65 i više godina prema broju mladih stanovnika (0-14 godina). Ako je vrijednost indeksa viša od 1,0 znači da u populaciji ima više starih nego mladih osoba.

¹⁷ Medijalna starost predstavlja godinu koja dijeli stanovništvo na dva jednaka dijela: polovica je mlađa, a polovica starija od vrijednosti medijalne starosti.

Tablica 5. Stanovništvo po velikim dobnim skupinama i pokazatelji demografske starosti, Grad Obrovac (po naseljima) 1991.

Naselja	Broj stanovnika				Struktura u %			Indeks starenja	Medijalna starost	Stadij demografske starosti
	ukupno	0-14	15-64	65+	0-14	15-64	65+			
GRAD OBROVAC	9069	1825	6148	1035	20,1	67,8	11,4	0,6	31,0	5
Bilišane	857	182	569	102	21,2	66,4	11,9	0,6	31,0	4
Bogatnik	470	91	312	66	19,4	66,4	14,0	0,7	32,4	5
Golubić	478	107	313	58	22,4	65,5	12,1	0,5	29,1	4
Gornji Karin	876	164	588	123	18,7	67,1	14,0	0,8	32,4	5
Kaštel Žegarski	480	108	312	57	22,5	65,0	11,9	0,5	31,4	4
Komazeci	357	51	249	57	14,3	69,7	16,0	1,1	35,4	6
Krupa	412	58	272	79	14,1	66,0	19,2	1,4	37,5	6
Kruševo	1674	307	1123	239	18,3	67,1	14,3	0,8	33,9	5
Muškovci	543	129	362	50	23,8	66,7	9,2	0,4	30,4	4
Nadvoda	750	144	484	96	19,2	64,5	12,8	0,7	31,7	4
Obrovac	1660	405	1196	44	24,4	72,0	2,7	0,1	35,2	3
Zelengrad	512	79	368	64	15,4	71,9	12,5	0,8	30,5	5

Izvor: Izračun autora prema rezultatima Popisa stanovništva 1991.

Prema rezultatima Popisa 2011., doseljavanje stanovništva je dijelom utjecalo na demografsko „pomlađivanje“ u odnosu na 2001. godinu, i to u šest naselja, a najviše u naselju Golubić gdje je medijalna starost bila niža za 12 godina (sa 60 na 48). Međutim, Komazeci su i dalje najstarije naselje s medijalnom starošću preko 60 godina (62,9 godina) (Tab. 6). Budući da je u doseljenima prevladavalo zrelo i starije stanovništvo, u cjelini, stanovništvo Grada Obrovca je 2011. bilo starije za 8,5 godina u odnosu na 2001, a 15 godina u odnosu na 1991.

U deset naselja udio starih bio je 2011. godine viši od udjela mladih. Vrijednosti su se kretale u intervalu od 2,0 (Muškovci) do 6,6 (Bilišane), što znači da je udio starih od 2,0 do 6,6 puta veći od broja mladih. Što se tiče udjela najstarije populacije, odnosno najstarijih starih (80+), ona je u četiri naselja (Bilišane, Bogatnik, Kaštel Žegarski, Komazeci) brojnija od udjela mladih do 15 godina; najviše u Kaštelu Žegarskom, čak 12,6% ukupne populacije. U naselju Obrovac povećanje prosječne starosti 2011. u odnosu na 1991. iznosilo je 6,4 godine, a u Gornjem Karinu samo 3 godine. Indeks starenja 2011. bio je ispod jedinice (0,56 za Obrovac i 0,80 za Gornji Karin), što znači da ima više mladog nego starog stanovništva, dok je medijalna starost ispod 40 godina za Obrovac, a za Gornji Karin 46,1 godina.

Tablica 6. Osnovni pokazatelji demografskog starenja, Grad Obrovac (po naseljima), 2011.

Naselja	Broj stanovnika					Struktura u %				Indeks starenja	Medijalna starost	Stadij demografske starosti
	ukupno	0-14	15-64	65+	80+	0-14	15-64	65+	80+			
GRAD OBROVAC	4323	632	2757	934	189	14,6	63,8	21,6	4,4	1,5	46,0	7
Bilišane	176	9	108	59	11	5,1	61,4	33,5	6,3	6,6	54,2	7
Bogatnik	131	7	81	43	11	5,3	61,8	32,8	8,4	6,1	55,2	7
Golubić	132	12	88	32	6	9,1	66,7	24,2	4,5	2,7	47,9	7
Gornji Karin	1125	202	766	157	16	18,0	68,1	14,0	1,4	0,8	46,1	5
Kaštel Žegarski	135	9	77	49	17	6,7	57,0	36,3	12,6	5,4	58,0	7
Komazeci	42	3	21	18	4	7,1	50,0	42,9	9,5	6,0	62,9	7
Krupa	127	11	85	31	9	8,7	66,9	24,4	7,1	2,8	54,7	7
Kruševo	1112	138	656	318	79	12,4	59,0	28,6	7,1	2,3	51,4	7
Muškovci	100	14	58	28	8	14,0	58,0	28,0	8,0	2,0	54,4	7
Nadvoda	170	11	109	50	7	6,5	64,1	29,4	4,1	4,5	56,3	7
Obrovac	996	209	665	122	17	21,0	66,8	12,2	1,7	0,6	35,7	5
Zelengrad	77	7	43	27	4	9,1	55,8	35,1	5,2	3,9	58,6	7

Izvor: Izračuni autora prema rezultatima Popisa 2011.

S obzirom na dostignutu demografsku starost,¹⁸ stanovništvo Grada Obrovca je 1991. karakterizirao peti stadij (*demografska starost*). Što se tiče naselja, ona su se nalazila u različitim stadijima starosti: najmlađe je bilo naselje Obrovac (*demografska zrelost*), a najstarije naselja Komazeci i Krupa (*duboka demografska starost*). Te godine stanovništvo ni jednog naselja nije se nalazilo u posljednjem stadiju, tzv. *krajnje duboke starosti*. Međutim, samo deset godina poslije (2001.) došlo je do intenzivnog starenja te je čak devet naselja karakterizirao stadij *krajnje demografske starosti* (posljednji stadij), a 2011. taj je stadij obilježio 10 od ukupno 12 naselja (osim Gornjeg Karina i Obrovca koje je karakterizirao peti stadij). Važno je napomenuti da se naselje Gornji Karin 2001. godine, u odnosu na 1991., demografski pomladilo, i to zbog imigrantskog stanovništva (2001. bilo je 775 doseljenih ili 90% ukupnog stanovništva) te se nalazilo u četvrtom stadiju, za razliku od 1991. kada je bilo u petom stadiju demografske starosti isto kao i 2011.

Može se zaključiti da aktualna starosna struktura, odnosno dostignuta demografska starost, ukazuje na izrazito nepovoljnu demografsku situaciju jer je 83% prostora demografski vrlo staro, više od polovice populacije, a takvo stanje generira duboke posljedice demografske, socijalne i ekonomske naravi. Radi se o prostoru koji gotovo da i nema demografsku budućnost, uz iznimku naselja Obrovac, a posebno Gornji Karin. Međutim, s obzirom na negativan prirodni prirast od 2011. do 2017. godine i na to što više neće biti migracijskih tokova kao u prethodna dva desetljeća, i u tim će se naseljima nastaviti proces demografskog starenja stanovništva.

¹⁸ Određena na osnovi odabranih pokazatelja (prosječna starost, postotni udio mladih od 20 godina, postotni udio osoba mladih od 40 godina, udio starih 60 i više godina i indeks starenja); razlikuje se sedam stadija: 1 - rana demografska mladost, 2 - demografska mladost, 3 - demografska zrelost, 4 - prag demografske starosti, 5 - demografska starost, 6 - duboka demografska starost, 7 - najdublja demografska starost (prema Penev, 1994.)

ZAKLJUČAK

Događanja tijekom i nakon Domovinskog rata u Hrvatskoj (1991.- 1995.) dovela su do dinamičkih i strukturnih promjena u Obrovačkom području u kojem su, prema popisu stanovništva 1991. godine, Srbi činili dvije trećine stanovništva. Radi se o prostoru kojega je od sedamdesetih godina prošloga stoljeća karakterizirao ruralni egzodus. Zbog ratnih zbivanja došlo je do prisilnog iseljavanja te se demografska situacija još više pogoršala osobito u razdoblju 1991. - 2001. Sva su naselja u tom razdoblju zabilježila smanjenje broja stanovnika; devet, od ukupno 12 naselja, izgubilo je više od 80% stanovništva. Nacionalna struktura je promijenjena te je nekadašnje većinsko srpsko stanovništvo svedeno na 12%, a udio Hrvata povećan je na četiri petine i to uslijed doseljavanja Hrvata iz ostalih prostora Republike Hrvatske te Hrvata iz Bosne i Hercegovine. Proces demografskog starenja u tim je prostorima bio izrazit. U polovici naselja medijalna starost stanovništva povećala se za više od 25 godina.

U sljedećem popisnom razdoblju (2001.- 2011.), iako je migracijski saldo bio pozitivan, što je unatoč negativnom prirodnom prirastu u naseljima dovelo do povećanja broja stanovnika u odnosu na 2001., još uvijek se nije nadomjestio gubitak stanovništva nastao devedesetih godina 20. stoljeća. Jedanaest od dvanaest naselja i dalje su imala manji broj stanovnika nego 1991. godine. Vanjska migracija postala je znatno brojnija i to osobito iz Srbije, dok se broj doseljenih iz Bosne i Hercegovine bitno smanjio, što je povećalo udio Srba u ukupnom stanovništvu na 31%. Iako je medijalna starost stanovništva naselja nešto snižena u odnosu na 2001. godinu, ona je i dalje ostala visoka, budući da je među doseljenim stanovništvom prevladavalo starije stanovništvo. U polovici naselja medijalna starost iznosi više od 55 godina, a čak 10 naselja ima karakteristike posljednjeg stadija - najdublje demografske starosti, u kojima će, uz izostanak povratka mlađeg stanovništva, doći do demografskog izumiranja naselja. Jedino naselje koje pokazuje povoljniju demografsku dinamiku je Gornji Karin. Ono je jedino 2011. godine imalo veći broj stanovnika u odnosu na 1991. godinu te tako postalo najbrojnije naselje u Gradu Obrovcu.

Summary:

The paper analyzes the demographic changes in the settlements of the City of Obrovac after 1991. This refers to changes in population movements according to the results of the last three censuses (1991, 2001 and 2011). Forced migration of the Serb population during and after the 1991-1995 war changed the picture of the autochthonous population and led to intense demographic ageing. The total population in 2011 decreased by more than half compared to 1991, and in most settlements

by more than three quarters. Despite immigration the population in the last intercensal period could not compensate the population loss incurred in the first half of the 1990s. The only settlement where the population increased due to immigration is Gornji Karin, in which the image of the indigenous population has completely changed. Most settlements have a median age of more than 55, meaning they have no (bio) demographic future which could lead to demographic extinction.

Key words: population decrease, migration, autochthonous population, population ageing, settlements, Town of Obrovac

CITIRANI IZVORI I LITERATURA:

KLEMPIĆ BOGADI, S., LAJIĆ, I. (2014): Suvremena migracijska obilježja statističkih jedinica Republike Hrvatske, *Migracijske i etničke teme*, (30), 3, 437-477.

LAJIĆ, I. (2002): Hrvatske migracije početkom 21. stoljeća, *Migracijske i etničke teme*, (18), 2-3, 135-149.

Mrđen, S., Jurić, A. (2018): Utjecaj ratnih i poratnih migracija na demografsku sliku Grada Knina (1991. – 2011.), *Geoadria*, 23, (1), 85-122.

NEJAŠMIĆ, I. (1992): Neke populacijsko-geografske značajke sjeverno-dalmatinske unutrašnjosti (općine Benkovac, Drniš, Knin i Obrovac), *Sociologija sela*, (30), 1-2, 61-72.

Penev, G. (1994): Population of FR Yugoslavia by Age and Sex, *Yugoslav Survey*, 35 (2), 2-30.

Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gospodarstava 31. ožujak 1991., *Stanovništvo prema starosti i spolu po naseljima, Dokumentacija 911*, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 1994.

Popis stanovništva, domaćinstava i poljoprivrednih gospodarstava 31. ožujak 1991., *Narodnosni sastav stanovništva Hrvatske po naseljima, Dokumentacija 881*, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 1992.

Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gospodarstava 31. ožujak 1991., Tablica 1.1.6. *Stanovništvo prema migracijskim obilježjima*, Državni zavod za statistiku, Zagreb, CD-ROM.

Popis stanovništva, kućanstava i stanova 31. ožujak 2001., Tablica 1.1.22. *Stanovništvo prema narodnosti po naseljima, popis 2001.* Državni zavod za statistiku, Zagreb, CD-ROM.

Popis stanovništva, kućanstava i stanova 31. ožujak 2001., *Stanovništvo prema spolu i starosti po naseljima, popis 2001.*, Državni zavod za statistiku, Zagreb, CD-ROM.

Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2001., Tablica 1.1.9. *Stanovništvo prema migracijskim obilježjima po naseljima*, Državni zavod za statistiku, Zagreb, CD-ROM.

Tabloграмi - *Stanovništvo prema narodnosti po naseljima, Popis 2011.*, Državni zavod za statistiku, Zagreb (Posebna obrada).

Tabloграмi - *Stanovništvo prema migracijskim obilježjima i spolu po naseljima, Popis 2011.*, Državni zavod za statistiku, Zagreb (Posebna obrada).

Tabloграмi - *Doseljeno stanovništvo prema području s kojeg se doselilo, vremenu doseljenja i spolu po gradovima/općinama, Popis 2001.*, Državni zavod za statistiku, Zagreb (Posebna obrada).

Tablogrami - *Doseljeno stanovništvo prema području s kojeg se doselilo, vremenu doseljenja i spolu po gradovima/općinama, Popis 2011.*, Državni zavod za statistiku, Zagreb (Posebna obrada).

Tablogrami rođenih i umrlih po naseljima 1991. - 2017. Državni zavod za statistiku, Zagreb.

ELEKTRONSKI IZVORI:

Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011., *Metodološka objašnjenja*, Državni zavod za statistiku, <http://www.dzs.hr/>, 10. 07. 2019.

Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011., *Stanovništvo prema starosti i spolu po naseljima, Popis 2011.*, Državni zavod za statistiku, <http://www.dzs.hr/15.07.2019>.

Procjena stanovništva prema spolu po gradovima/općinama, 31. 12., Državni zavod za statistiku, <http://www.dzs.hr/>, 21. 07. 2019.

NESTALA NASELJA SRPSKE NACIONALNE MANJINE U HRVATSKOJ

Apstrakt

U Hrvatskoj prema posljednjem popisu stanovništva iz 2011. godine postoji 150 nenaseljenih naselja. Uz taj podatak valja spomenuti da postoji još 40 naselja u kojima živi tek jedan stanovnik te još 58 naselja sa svega dva stanovnika. U proteklih osam godina neka od tih naselja su također potpuno opustjela, odnosno u njima također više nitko ne živi. Promatrajući narodnosnu strukturu nenaseljenih naselja u Republici Hrvatskoj moguće je ustanoviti da je 45 naselja bilo nekada nastanjeno u potpunosti ili pretežito srpskim stanovništvom. Već 1991. četiri naselja srpske nacionalne manjine nisu bila nastanjena (Mihajlije, Međedi, Borojevci i Šušnjari). Tada su se kao naselja vodila i neka druga mjesta, koja u popisu iz 2011. godine više nisu spomenuta (Tobolić, Zbijeg na slunjskom području, Jezero II na ogulinskom području i Zaile na daruvarskom području). Razlozi napuštanja naselja u vremenu prije 1991. različiti su. U ovom radu, koji se bavi istraživanjem nestalih naselja srpske nacionalne manjine u Hrvatskoj promatrat će se razlozi nestajanja pojedinih naselja te će se pokušati izraditi tipologija (prema razlozima nestajanja) nestalih naselja srpske nacionalne manjine u Hrvatskoj.

Ključne riječi: Srbi u Hrvatskoj; nenaseljena naselja; popis stanovništva 2011.

Geografska rasprostranjenost nestalih naselja¹

Iz sljedeće tablice jasno je vidljivo kakva je geografska rasprostranjenost nestalih naselja u Hrvatskoj. Najveći broj nestalih naselja nalazi se upravo u Gorskom kotaru. U broju napuštenih i izumrlih naselja prednjači bivša općina Delnice koja ima čak 30 napuštenih naselja (najveći broj na području Skrada i Brod-Moravica), potom po broju napuštenih naselja slijedi Karlovačka županija gdje je najveći broj napuštenih naselja na Žumberku (na području grada Ozlja u radatovićkom kraju). Na njih se vežu još 6 naselja (četiri na Žumberku i dva na Plešivici) u Zagrebačkoj županiji. Nakon Karlovačke županije slijedi Istarska županija sa 15 napuštenih naselja od kojih je najveći broj u Poreštini, odnosno u okolici Vižinade i Višnjana.

¹ Podaci o nenaseljenim mjestima u Hrvatskoj preuzeti su iz www.dzs.hr.

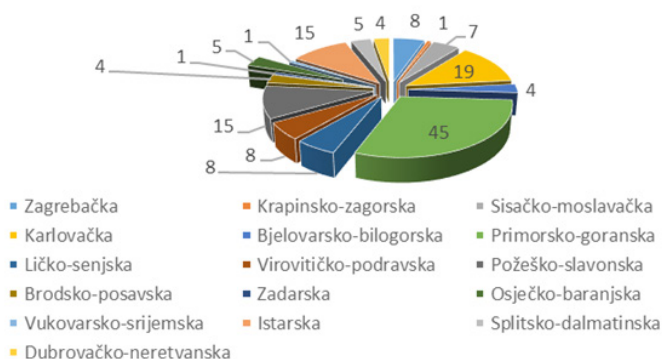
Radi se o vrlo malim naseljima koja su već 1991. godine bila nenaseljena ili vrlo slabo naseljena. Na području Požeško-slavonske županije u nekadašnjim općinama Pakrac i Požega svih 15 nenaseljenih mjesta bila su prije posljednjeg rata nastanjena pretežito pravoslavnim srpskim stanovništvom. Na ta se naselja na istoku vežu dva naselja Đakovštine, također nekada nastanjena Srbima, dok se na jugu nastavljaju tri naselja u okolici Nove Gradiške (također naseljena Srbima). Na sjever i zapad od Požeške kotline se nalaze četiri naselja u okolici Daruvara (sva četiri također nekada naseljena Srbima) i sedam naselja srpske nacionalne manjine u okolici Voćina i Orahovice na sjevernim obroncima Papuka. Dakle, najveći broj napuštenih naselja srpske nacionalne manjine nalazi se upravo u Slavoniji (njih 32). Iz tablice je također vidljivo da je relativno mnogo napuštenih naselja i na području Sisačko-moslavačke županije. Radi se o selima sjeverno od Gline koja su već 1991. godine bila slabo naseljena, a u posljednjem ratu u potpunosti uništena. Osim toga, kao i neka sela na Kordunu ova su naselja bila prometno izolirana, povezana lošim makadamima te kada je hrvatsko stanovništvo iz tih naselja 1991. izbjeglo ili bilo protjerano, nakon akcije Oluja i otvaranja mogućnosti povratka u ta naselja nitko se u te zone više nije želio vratiti. Začuđujući je podatak je da je na području Ličko-senjske županije tek osam napuštenih naselja (od toga tek dva u kojima je srpska nacionalna manjina činila većinu stanovništva (Drenovac Radučki i Kozjak), dok se ostala naselja nalaze u Velebitu, neka već odavno nenaseljena (Ravni Dabar, Došen Dabar i Crni Dabar npr.). U Zadarskoj županiji na području Gračaca nenaseljen je tek Duboki Dol, naselje koje se nalazi sedam kilometara od glavne prometnice Gračac-Knin u Velebitu, danas prometno potpuno izolirano. U Splitsko-dalmatinskoj županiji nenaseljena su mjesta na naša dva otoka (Vis (Oključna) i Hvar (Humac i Malo Grablje), odnosno dva školja Palagruža i Sveti Andrija, dok su u Dubrovačko-neretvanskoj županiji nenaseljena dva naselja u blizini Ploča (Dubrave i Brečići) te Svetac i Glavat, dva školja u općini Lastovo.

Tablica 1. Nenaseljena naselja prema geografskoj rasprostranjenosti

Županija	Broj naselja
Zagrebačka	8 (Jastrebarsko 6, Sveti Ivan Zelina 1, Vrbovec 1)
Krapinsko-zagorska	1 (Zlatac 1)
Sisačko-moslavačka	7 (Dvor 1, Gline 6)
Karlovačka	19 (Karlovac 1, Ozalj 8, Duga Resa 4, Vojnić 1, Slunj 5)
Bjelovarsko-bilogorska	4 (Daruvar 4)
Primorsko-goranska	45 (Delnice 30, Vrbovsko 5, Crikvenica 3, Opatija 1, Krk 2, Cres 2, Čabar 2)
Ličko-senjska	8 (Gospić 6, Senj 1, Korenica 1)

Virovitičko-podravska	8 (Slatina 6, Orahovica 2)
Požeško-slavonska	15 (Požega 10, Pakrac 5)
Brodsko-posavska	4 (Nova Gradiška 3, Slavonski Brod 1)
Zadarska	1 (Gračac 1)
Osječko-baranjska	5 (Đakovo 3, Beli Manastir 1, Našice 1)
Vukovarsko-srijemska	1 (Vukovar)
Istarska	15 (Poreština 11, Bujština 3, Bužetina 1)
Splitsko-dalmatinska	5 (Hvar 2, Vis 3)
Dubrovačko-neretvanska	4 (Metković 2, Lastovo 2)
Ukupno	150

Nestala naselja 2011. godine u Hrvatskoj po županijama

Nestala naselja srpske nacionalne manjine u Hrvatskoj

Promatramo li razloge nestajanja naselja srpske nacionalne manjine u Hrvatskoj možemo ih podijeliti u nekoliko kategorija. Najčešća kategorija nestajanja naselja srpske nacionalne manjine jesu ratna razaranja u posljednjem ratu. Ratnim razaranja bila su ponajviše izložena sela u zapadnoj Slavoniji u koja se nakon posljednjeg rata nitko više nije vratio. Radilo se uglavnom i o vrlo izoliranim naseljima na obroncima slavonskih brda u kojima su i prije posljednjeg rata uslijed demografskih gubitaka u Drugom svjetskom ratu živjeli tek malobrojni stanovnici. Spomenimo samo sela na sjevernim obroncima Psunja koja su stradala u etničkom čišćenju Psunja u zimu 1941./1942. (Bjelajci, Cicvare, Lipovac, Grahovljani i Jakovci) te naselja u zapadnom dijelu Požeške kotline gdje je 1991. napravljeno etničko čišćenje (naselja Amatojci, Bogdašić, Kamenska, Kamenski Šeovci, Kruševo, Mrko-plje, Vranić, Klisa, odnosno u novogradiškom kraju Golobrdac, Opršinac i Sinlije).

U listopadu i početkom studenog 1991. godine u akciji Otkos ispražnjena su sela u okolici Đulovca i Sirača (Bastajski Brđani, Stara Krivaja, Bastajski Brđani i Gornji Borki), a u prosincu iste godine sela u okolici Vočina (Lisičine, Kuzma, Dobrić, Đuričić, Popovac) i u okolici Orahovice (Prekoračani i Krasković). I ostala sela u zoni između Slatine, Daruvara i Grubišnog Polja, u kojima danas žive tek pojedinci, bila su 1991. potpuno ispražnjena. Naselje Borojevci na zapadnom dijelu Đakovštine nestalo je nakon potresa 13. travnja 1964. godine, od kada su tamošnji stanovnici počeli seliti intenzivno u druge zone (tom prilikom je nestalo i selo Crni Potok kod Slavenskog Broda). Na području Korduna nestalo je nekoliko naselja srpske nacionalne manjine (Sadilovac, Koranski Lug, Rabinja, Jamarje, Selakova Poljana, Gornji Poloj i Novi Dol). Sva naselja su funkcionirala do posljednjeg rata, a nakon akcije Oluja stanovništvo se više nije vratilo. Najteže je prošlo naselje Sadilovac koje je već u Drugom svjetskom ratu demografski stradalo. Naime, ondje su ustaše 31. srpnja 1942. godine poubijali više stotina mještana te na taj način onemogućili daljnji demografski razvoj sela nakon rata. Na Baniji dva su naselja srpske nacionalne manjine nestala nakon posljednjeg rata. Radi se o selima Kobiljak i Gornje Jame. Kobiljak se nalazi izoliran uz granični pojas s Bosnom i Hercegovinom u općini Dvor, na zapadnim obroncima Zrinske gore, dok su Gornje Jame, nedaleko utoka rijeke Gline u rijeku Kupu, bile u vrijeme rata smještene na prvoj liniji fronta. U Gornjim Jamama (koje su bile nacionalno mješovito naselje) počinjen je ratni zločin nad hrvatskim stanovništvom. U Lici su nestala tri srpska sela: Kozjak, Drenovac Radučki (u Ličko-senjskoj županiji) i Duboki Dol (u Zadarskoj županiji). Sva tri naselja nestala su nakon akcije Oluja. Neka su naselja nestala uslijed iseljavanja stanovništva. Takav je slučaj s dva mala naselja u Gorskom kotaru u blizini Vrbovskog (Međedi i Gornji Vukšići). Naselja su nestala zbog prometne izoliranosti u planinskom dijelu nekadašnje općine Vrbovsko. Da su i ta naselja nekada živjela govori činjenica da su u Međedima 1880. godine živjele 44 osobe (tada ih je bilo najviše), a u Gornjim Vukšićima, koji se kao naselje iskazuju od 1948. godine bilo je najviše 15 stanovnika. Međutim, raspravljajući o izoliranim selima potrebno je spomenuti Selakovu Poljanu, naselje u blizini Vojnića u Petrovoj gori koje je udaljeno od Krstinje, nekadašnjeg općinskog središta 5 kilometara, a koje je 1921. godine brojilo 176 stanovnika. Izumiranju stanovništva Selakove Poljane pridonio je i Drugi svjetski rat, ali svakako je činjenica da je stanovništvo napustilo ovo izolirano mjesto zbog udaljenosti od općinskih središta (Vojnić, Velika Kladuša), nemogućnosti privređivanja i općenito teških uvjeta života.

Tablica II. Popis nestalih naselja s relativnom ili apsolutnom srpskom većinom i broj stanovnika između 1857. i 1981. godine²

Naselje	1857.	1869.	1880.	1890.	1900.	1910.	1921.	1931.	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.
Gornje Jame ³	-	-	-	-	-	-	-	-	220	211	181	127	83
Kobiljak ⁴	392	426	423	519	558	562	521	500	278	263	268	221	186
Rabinja ⁵	-	-	-	-	-	-	-	-	150	162	155	105	-
Gornji Poloj	86	85	95	104	94	107	114	135	112	114	97	79	59
Novi Dol	64	76	84	92	91	84	72	77	45	46	36	25	15
Jamarje	366	247	195	182	169	148	157	179	96	104	95	90	95
Koranski Lug ⁶	210	212	180	211	197	188	180	166	69	31	32	96	0
Sadilovac	744	946	822	746	770	602	560	636	169	191	183	145	114
Selakova Poljana ⁷	55	62	61	70	80	140	176	101	49	62	66	27	16
Bastajski Brđani ⁸	179	215	217	405	693	310	303	296	238	247	259	192	126
Stara Krivaja	189	415	147	229	291	263	222	274	153	170	159	116	53
Velika Klisa	392	408	327	474	514	624	509	517	419	358	328	265	190
Gornji Borki ⁹	149	147	118	362	565	1002	610	486	257	367	332	198	114
Gornji Vukšići ¹⁰	-	-	-	-	-	-	-	-	12	8	9	9	7
Mededi	42	40	44	51	44	29	31	24	33	30	17	27	1
Drenovac Radučki ¹¹	338	337	277	344	428	435	446	437	381	355	283	263	179
Kozjan	294	312	336	359	431	381	378	352	226	190	135	102	66
Krasković ¹²	275	277	265	298	373	463	453	501	422	431	360	242	165
Prekoračani ¹³	63	-	-	78	-	-	-	-	79	84	53	58	48

² Podaci su preuzeti iz M. Korenčić, *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857.- 1971.*, Zagreb 1979. i sa www.dzs.hr.

³ Naselja Donje Jame i Gornje Jame iskazuju se od 1948. Do 1931. iskazivano je naselje Jame, za koje su podaci sadržani u naselju Donje Jame. Od 1900. do 1948. sadrži dio podataka naselja Gračanica Šišinečka, a u 1857. dio podataka za naselje Mala Solina.

⁴ U 1953. i 1961. iskazano pod imenom Kobiljak 2. Sadrži podatke za bivša naselja Prosinja od 1890. do 1948. te Kobiljak 1 u 1953. i 1961.

⁵ U 2001. nastalo izdvajanjem iz naselja Cvijanović Brdo. Kao dio naselja iskazuje se od 1948. U 1981. i 1991. podaci sadržani u naselju Cvijanović Brdo.

⁶ Do 1948. iskazivano je kao naselje, a od 1953. kao dio naselja.

⁷ 1857. i 1869. godine iskazivano je pod imenom Poljana.

⁸ Do 1900. iskazivano pod imenom Brđani, a od 1910. do 1981. Brđani Bastajski.

⁹ Iskazuje se s odvojenim podacima od 1890. Za 1857. iskazuje se pod zajedničkim imenom Borki, a 1869. godine zajedno su iskazani Gornji i Donji Borki te 1880. godine zajedno su iskazani Gornji, Srednji i Donji Borki. U 1900. godini sadrži i podatke za bivše naselje Javornik, a za Lisinu od 1900. do 1931. godine. U 2001. povećano za područje naselja Zaile.

¹⁰ Iskazuje se od 1948. kao dio naselja, a od 1953. kao naselje.

¹¹ Do 1900. iskazivano pod imenom Drenovac.

¹² Sadrži i podatke za naselje Šuma Gaj koji je u 1921. godini bio odvojeno iskazan.

¹³ U 1857. iskazano pod imenom Prekoriječani. Do 1948. iskazivano kao dio naselja, a od 1953. kao naselje. Za 1869. i 1880. te od 1900. do 1931. podaci su sadržani u naselju Pušina.

Dobrić ¹⁴	-	-	-	-	-	-	-	-	130	134	127	112	84
Đuričić ¹⁵	201	197	206	244	242	248	219	276	231	237	186	154	97
Kuzma	193	181	194	226	240	277	251	295	137	188	158	108	55
Lisičine	537	585	510	644	706	796	769	804	467	488	410	297	199
Popovac ¹⁶	268	253	245	319	322	382	342	359	149	174	144	87	50
Bjelajci ¹⁷	236	297	263	235	270	318	265	324	142	151	171	114	61
Cicvare ¹⁸	-	-	-	90	108	114	85	121	58	78	65	39	15
Jakovci ¹⁹	160	190	144	140	158	178	163	202	155	174	170	108	60
Lipovac ²⁰	131	132	138	130	162	182	183	250	119	132	102	52	12
Srednji Grahovljani ²¹	-	-	-	-	-	-	-	-	192	203	196	127	60
Amatovci ²²	101	124	101	95	114	142	145	157	97	105	107	69	31
Bogdašić	116	161	154	178	200	210	188	226	112	122	92	38	17
Kamenska ²³	19	46	62	106	46	78	23	35	18	33	76	65	47
Kamenski Šeovci ²⁴	71	65	67	92	89	106	103	125	70	75	70	52	40
Kruševo	102	118	144	171	191	229	215	246	65	63	44	29	17
Mihajlije ²⁵	-	-	-	-	-	97	86	100	38	23	13	3	0
Mrkopolje ²⁶	183	199	202	193	224	187	174	217	102	100	85	29	5
Šušnjari ²⁷	103	109	105	125	137	171	153	187	19	46	27	8	4
Vranić	93	79	64	71	95	83	80	89	64	75	52	30	28
Klisa ²⁸	33	39	37	50	72	74	137	71	67	60	46	29	11
Golobrdac	165	188	204	230	251	242	206	218	125	113	114	93	64
Opršinc	47	187	171	164	168	186	170	185	127	136	103	79	55
Sinlije	42	48	44	69	48	76	61	76	86	82	77	70	41

¹⁴ Iskazuje se kao dio naselja u 1948., a kao naselje od 1953.

¹⁵ Do 1948. iskazivano pod imenom Đuričić.

¹⁶ Do 1900. iskazivano pod imenom Popovac, a od 1910. do 1971. Popovac Voćinski.

¹⁷ U 1880. sadrži podatke za naselje Cicvare.

¹⁸ Iskazuje se od 1880., i to do 1948. kao dio naselja, a od 1953. kao naselje. U 1880. podaci su sadržani u naselju Bjelajci.

¹⁹ Jakovci do 1890. iskazivani pod imenom Jakobovci.

²⁰ Od 1910. do 1981. iskazivano pod imenom Lipovac Kusunjski

²¹ Naselja Donji Grahovljani, Gornji Grahovljani i Srednji Grahovljani iskazuju se pod tim imenom od 1948. Do 1931. iskazivano je bivše naselje Grahovljani, za koje su podaci sadržani u naselju Donji Grahovljani.

²² Do 1880. iskazivano pod imenom Amatovac.

²³ Od 1857. do 1900. i od 1953. do 1981. iskazivano pod imenom Kamensko, u 1910. pod imenom Bučko Kamensko, a u 1931. i 1948. Kamenska.

²⁴ Kamenski Šeovci se do 1900. iskazivali pod imenom Šeovci, a od 1910. do 1981. pod imenom Šeovci Kamenski.

²⁵ Iskazuje se kao naselje od 1910. Od 1981. do 2001. bez stanovnika.

²⁶ Do 1880. iskazivano pod imenom Mrkopolje.

²⁷ Šušnjari se od 1910. do 1981. iskazuju pod imenom Šušnjari Kamenski.

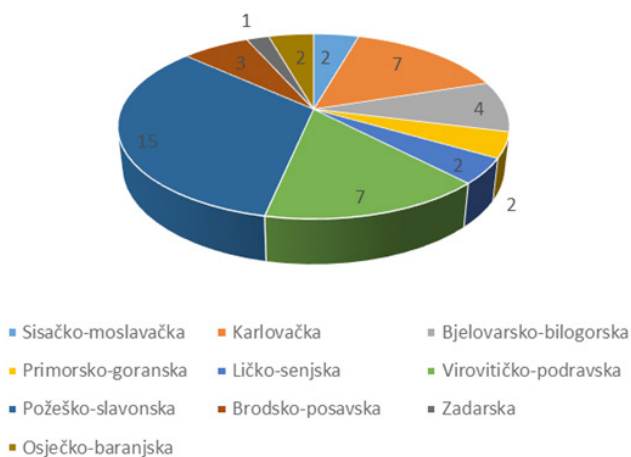
²⁸ Klisa (Velika) se od 1910. do 1981. iskaziva pod imenom Klisa Požeška.

Duboki Dol ²⁹	-	-	138	181	237	261	270	279	143	151	124	97	64
Borojevci	74	83	81	103	95	103	97	126	92	112	81	18	0
Čenkovo	185	234	213	257	263	379	329	413	161	174	136	75	21

Tablica III. Broj nestalih naselja s relativnom ili apsolutnom većinom pripadnika srpske nacionalne manjine na području pojedinih županija

Županija	
Sisačko-moslavačka	Dvor (1), Glina (1)
Karlovačka	Duga Resa (2), Vojnić (1), Slunj (4)
Bjelovarsko-bilogorska	Daruvar(4)
Primorsko-goranska	Vrbovsko (2)
Ličko-senjska	Korenica (1), Gospić (1)
Virovitičko-podravka	Slatina (5), Orahovica (2)
Požeško-slavonska	Pakrac (5), Požega (10)
Brodsko-posavska	Nova Gradiška (3)
Zadarska	Gračac (1)
Osječko-baranjska	Đakovo (2)
Ukupno	46

Naselja s pretežno srpskim stanovništvom nenaseljena 2011. godine

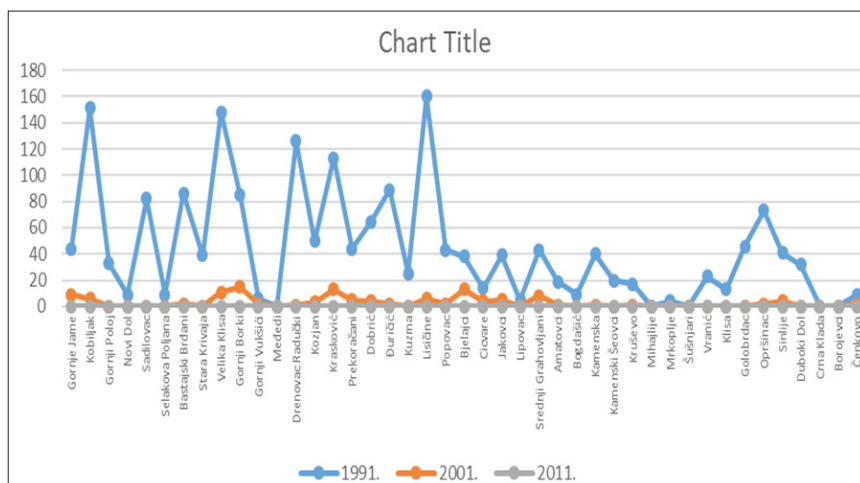
²⁹ Osnovano je kao samostalno naselje 1880. godine.

Tablica IV. Naselja pretežno nastanjena Srbima u kojima 2011. godine nije bilo stanovnika³⁰

	1991.	2001.	2011.
Gornje Jame	44	9	0
Kobiljak	151	6	0
Rabinja		0	0
Gornji Poloj	33	0	0
Novi Dol	9	0	0
Jamarje		9	0
Koranski Lug		2	0
Sadilovac	82	0	0
Selakova Poljana	9	0	0
Bastajski Brđani	86	2	0
Stara Krivaja	39	0	0
Velika Klisa	148	11	0
Gornji Borki	85	15	0
Gornji Vukšići	6	2	0
Međedi	0	0	0
Drenovac Radučki	126	1	0
Kozjan	50	3	0
Krasković	113	13	0
Prekoračani	44	5	0
Dobrić	64	4	0
Đuričić	89	2	0
Kuzma	25	0	0
Lisičine	160	6	0
Popovac	43	2	0
Bjelajci	38	13	0
Cicvare	14	4	0
Jakovci	39	5	0
Lipovac	5	0	0
Srednji Grahovljani	43	8	0
Amatovci	19	1	0
Bogdašić	9	0	0
Kamenska	40	1	0
Kamenski Šeovci	20	0	0
Kruševo	17	1	0

³⁰ www.dzs.hr. Jakov Gelo, Ivan Crkvenčić, Mladen Klemenčić i sur. *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske: 1880. - 1991. po naseljima*, Zagreb 1998.

Mihajlije	0	0	0
Mrkoplje	4	0	0
Šušnjari	0	0	0
Vranić	23	0	0
Klisa	13	0	0
Golobrdac	46	0	0
Opršinar	73	2	0
Sinlije	41	4	0
Duboki Dol	32	0	0
Borojevci	0	0	0
Čenkovo	9	2	0

Pojedinačni primjeri

Zato da bi ukazali na tragičnost nestajanja ovih naselja uzeli smo primjere nekoliko naselja koja su nestala. Selo **Sadilovac** kod Slunja nastalo je 1793. godine nakon što je svištovskim mirom područje oko Drežnika postalo dio Habsburške Monarhije. Naime, tada nastaju projektirana naselja Ljeskovac, Grabovac, Drežnik, Sadilovac, Vaganac i Rešetar. U Sadilovcu, čije se područje prostiralo na 2.800 jutara zemlje, bile su 33 kuće. Naselje je dakle nastalo planski, a kuće su bile građene po istoj špranci. U selu je 1826. godine podignuta i crkva Rođenja Presvete Bogorodice koja je bila velika i koja je bila parohijalna za Sadilovac, Vaganac, Lipovaču, Smoljanac, Irinovac, Grabovac Drežnik i Koranu (sve hrvatska sela osim Sadilovca). Naselje je 1869. godine imalo najviše stanovnika, njih čak 946, dok je broj stanovnika u posljednjem popisu stanovništva prije Drugog svjetskog rata iznosio 636. U vrijeme Drugog svjetskog rata u hramu su ustaše 31. srpnja 1942. ubili i za-

palili 463 muškarca, žena i djece iz Sadilovca (361), Nove Kršlje (15) i Bugara (71) i Crnaje (6) (u susjednoj Bosni). Nakon Drugog svjetskog rata selo se demografski nije oporavilo. 1948. popisano je tek 169 stanovnika. Godine 1960. u ruševini crkve postavljena je spomen-ploča s imenima svih žrtava. Nakon mnogobrojnih peripetija koje su socijalističke vlasti radile zbog obnove hrama crkva je 1989. godine ipak obnovljena (ponajviše donacijama emigranata i zahvaljujući upornosti Gornjokarlovačke eparhije).³¹ U akciji Oluja je i malobrojno preostalo stanovništvo Sadilovca napustilo svoje kuće te se nikada nisu vratili. Danas u grmlju leži zapušteno groblje, a od zgrada je moguće još vidjeti crkvu te ruševine nekadašnje škole. Mjesto je pretvoreno u farmu koja i danas funkcioniра. Vidljivo je da su mještani susjednih sela Sadilovcu **Koranski Lug**³² i **Jamarje**³³ masovno iseljavali u vrijeme socijalizma u naselje Indija u Vojvodinu. Koranski Lug je imao i osnovnu školu koju je do posljednjeg rata pohađalo 5-6 učenika. Iz Koranskog Luga bio je podrijetlom i Mile Devrnja, jedan od organizatora Cazinske bune 1950. godine. Od kordunskih nenaseljenih naselja spomenimo još i sela **Rabinju** koja se nalazi na slunjskom području nedaleko Stojmerića, a koja je dugo vremena iskazivana kao dio naselja Cvijanović Brdo i sela **Novi Dol Perjasički** i **Gornji Poloj** na barilovićkom području. Činjenica je da je odmah nakon Drugog svjetskog rata s područja nekadašnje Općine Perjasica pod koju su pripadali i Novi Dol i Gornji Poloj iselilo 1.499 stanovnika, odnosno 291 obitelj. Od toga je iz Gornjeg Poloja iselilo 15 obitelji, a iz Novog Dola sedam obitelji. Najveći broj stanovnika iz Gornjeg Poloja odselili su u Kljajićevo (Sombor), u Pančevo i u Vukovar i okolicu, a Novog Dola u Kljajićevo.³⁴ Malo selo **Selakova Poljana** na vojničkom području samo je u vrijeme Drugog svjetskog rata dalo 9 boraca koji su poginuli u borbama s ustašama i Nijemcima te je imalo 75 žrtava fašističkog terora.³⁵ Posljednji stanovnici Selakove Poljane nestali su 1995. kada je jedan dio njih pobjegao pred akcijom Oluja, dok se neki koji su ostali na tome području vode kao nestale osobe.

Na Baniji u selu **Kobiljak** koje danas nema stanovnika, 1943. godine stradalo je 52 civila, a tijekom rata još 24 borca.³⁶ U 19. stoljeću u mjestu je živjelo više obitelji koje su nosile 17 različitih prezimena. Najveći broj prezimena su bili Ostojići (22 obitelji) i Stanari (17 obitelji).³⁷ Nakon Drugog svjetskog rata selo je izgubilo dio

³¹ O tome vidi u: HDA, Komisija za odnose s vjerskim zajednicama NR Hrvatske, kutija 149, 122/1960; kutija 349, 182/15; kutija 277, 78/1989.

³² Podatke o Koranskom Lugu vidi u: I. Stričić, *Zločin bez kazne*, Zagreb 2010., str. 619-626.

³³ Podatke o Jamarju vidi u: I. Stričić, *Zločin bez kazne*, Zagreb 2010., str. 599-602.

³⁴ P. Vranješ, »Ljudski gubici i materijalna šteta u narodnooslobodilačkom ratu od 1941. – 1945. godine« u: *Duga Resa, radovi iz dalje prošlosti NOB-, e i socijalističke izgradnje*, Karlovac 1986., str. 818-831.

³⁵ B. Romčević, »Ljudski gubici na području kotara Vojnić« u: *Kotar Vojnić u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji*, Karlovac 1989., str. 1119.

³⁶ Đ. Ostojić, S. Đermanović, »Na stratištima« u: *Dvor na Uni: od prijeslavenskog doba do naših dana*, Dvor na Uni 1990., str. 430.

³⁷ <https://www.poreklo.rs/2017/08/15/poreklo-prezimana-selo-kobiljak-dvor/>.

stanovništva zbog kolonizacije u Prigrevicu u Vojvodinu.³⁸ **Gornje Jame** na Baniji bile su nacionalno mješovito naselje. 11. prosinca 1991. srpske paravojne formacije tzv. *Šiltovi* poubijali su u selu 15 preostalih Hrvata i Srbina Gojka Pavlovića, njihova susjeda koji se suprotstavio ubojstvu.³⁹ Od sela ništa nije ostalo osim napuštenog pravoslavnog groblja i spomen-obilježja ubijenim Hrvatima.

U Lici je nestao **Drenovac Radučki** koji se nalazio uz glavnu prometnicu između Gospića i Gračaca. Mjesto je nestalo nakon akcije Oluja 1995. godine, a danas je poznato po luksuznim kućicama za odmor.⁴⁰ **Kozjan** u općini Plitvička Jezera nalazi se uz makadamsku prometnicu koja spaja Čanak i Debelo Brdo. Osim ruševina kuća u selu postoji i farma konja. U Zadarskoj županiji u srcu Velebita stoji mjesto **Duboki Dol**. U njemu je do 1991. živjelo nacionalno mješovito srpsko i hrvatsko stanovništvo. Rodno je to mjesto Ličanina Marijana Matijevića, najjačeg čovjeka na svijetu koji je ondje rođen 10. siječnja 1878. i mjesto pogibije ravnokotarskog harambaše Ilije Smiljanića. Nedaleko Smiljanića bunara nalazi se kamen na kojem stoji natpis »Ilija Smiljanić 5.9.1654.« kojeg je označio dr. Ante Rukavina prije kakvih 40 godina.⁴¹

Lisičine kod Voćina koje su prije rata imale 160 stanovnika danas su također prazne. Naselje je nastalo u 16. stoljeću u vrijeme kada su Osmanlije držali Slavoniju. Hram u selu je podignut u 19. stoljeću, a selo je 1931. godine brojilo 804 stanovnika. Nakon Drugog svjetskog rata selo se demografski nikada nije obnovilo budući da je teško stradalo tijekom 1941. i 1942. godine. U ratu je ubijeno 11 mještana civila te je poginulo 35 boraca. U ustaške i njemačke logore odvedena su 143 mještana. Tako je 1948. selo brojilo 487 stanovnika, a od tada je broj stanovnika u opadanju. Tijekom zime 1991./1992., u vrijeme kada su hrvatske snage zauzimale Voćin i okolicu, selo je u potpunosti napušteno tako da je 2001. godine brojilo svega 6 stanovnika. Prema posljednjem popisu stanovništva u selu, iako je turistički bisser planine Papuk zbog smještaja Arboretuma, od sedamdeset prijeratnih kuća bilo obnovljeno tek njih petnaest u kojima nitko ne stanuje. Donedavno je selo bilo u potpunosti zaralo u gustu makiju. Šumarija je prošle i ove godine raskrčila raslinje oko zapuštenih kuća.⁴²

Nestali su i **Prekoračani**, malo selo za koje više ne postoji ni putokaz, a u selu nije obnovljena niti jedna kuća. Na ulazu u selo, u gustom šumi, nalazi se maleno groblje koje očito posjećuju nekadašnji stanovnici Prekoračana. Do rata je pristup u selo vodio na istok od prometnice Slatinski Drenovac-Đuričići iza mosta na rijeci

³⁸ arhiva.portalnovosti.com/2010/01/65-godina-od-savezne-kolonizacije-u-hrvatskoj-4.

³⁹ <https://narod.hr/kultura/11-prosinca-1991-gornje-jame-glina-strasan-zlocin-srba-nad-civilima-i-djecom>.

⁴⁰ <https://www.24sata.hr/lifestyle/u-srcu-like-prvi-susjedi-su-tek-na-kilometar-od-ovih-kucica-616438>.

⁴¹ <http://www.sv-mihovil.hr/clanci/posljednjim-putem-harambase-smiljanica/130.html>.

⁴² O Lisičinama vidi u: M. Vasiljević-Čiko, *Putovanje kroz prazan drenovački i voćinski kraj sa sjećanjem na prošlost*, Zagreb 2017., str. 192-199.

Vojlovici. Daleko od važnijih prometnica, bez ikakve infrastrukture stanovništvo Prekoračana je dugo bilo izloženo društvenoj i ekonomskoj izolaciji. Sedamdesetih godina izgradnjom makadam ceste i dovođenjem struje u selo dolazi do razvijanja naselja. Međutim, zbog udaljenosti od većih središta većina mladih je upravo tada napustila ovo selo. Prema popisu iz 1698. godine u selu je postojalo šest domaćinstava dok popis iz 1857. svjedoči da je selo imalo 63 stanovnika i da su svi bili pravoslavni Srbi. U selu su 1961. popisana 44 stanovnika, od čega su 41 bili Srbi. U selu su uglavnom živjele obitelji Nikolić i Bukvić. Djeca su osnovnu školu dočetvrtog razreda pohađala u Slatinskom Drenovcu, a od četvrtog razreda u Čačincima.⁴³

Malo selo **Krasković** smjestilo se na sjevernim obroncima Papuka između rijeka Vojlovice i Voćinke. Osim Srba u selu su živjele i obitelji mađarske nacionalnosti koje su ondje kolonizirane nakon Prvog svjetskog rata. Prije rata do Kraskovića se moglo doći iz Humljana i iz Pušine. Danas je pristup selu moguć iz Pušine. Krasković se spominje još u vrijeme Osmanlija kao naselje uz tvrđavu Mikleuš. Podaci iz 1858. pokazuju da je selo tada imalo 275 stanovnika, a da je stotinu godina kasnije 1961. imalo 360 stanovnika. Od 1961. do 1991. stanovništvo se raseljavalo tako da je 1991. u Kraskoviću ostala svega trećina predratnih stanovnika. Od toga ih je 78 bilo Srba, 14 Jugoslavena i 11 Mađara te 9 neopredijeljenih. Krasković nije imao hram, ali je pripadao drenovačkoj parohiji. Postojala je zvonara u naselju od koje se danas više ne vidi ni mjesto gdje je stajala. Sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća selo Krasković je dobilo makadamsku cestu, struju i seoski dom kulture. Najteže je bilo što naselje nije imalo školu, pa su djeca do četvrtog razreda putovala u Pušinu u školu, a dalje do osmog u Čačince. U Drugom svjetskom ratu naselje je više puta paljeno, a spomenik palim brocima koji je postojao do 1992. i na kojem su se nalazila imena poginulih boraca i žrtava terora danas više ne postoji. Selo je uništeno 1991., a danas se u naselju nalazi tek nekoliko obnovljenih kuća (obnovu su dobili Milutin Trninić, Savo Kovačević i Žarko Ostojić). Jedna obnovljena kuća u kojoj netko povremeno boravi je očito mađarska jer na njoj stoji natpis kako su »komšije« 21. rujna 1991. ondje ubili Mađara Ivana Nađa.⁴⁴

Selo **Đuričići** smjestilo se na pola puta između Slatinskog Drenovca i Gornjih Meljana. Milenko Vasiljević Čiko se prisjeća da je nedaleko sela stajalo golemo stablo hrasta koje je bilo živi svjedok svih događanja, a o kojem su se u narodu pričale anegdote i priče. Selo se spominje u drugoj polovini 17. stoljeća kao naselje s pravoslavnim stanovništvom koje je davalo stražu na rijeci Ilovi. Prema popisu iz 1698. Đuričići su imali pet srpskih kuća, a veći porast stanovništva uslijedio je u

⁴³ O Prekoračanima vidi u: M. Vasiljević-Čiko, *Putovanje kroz prazan drenovački i voćinski kraj sa sjećanjem na prošlost*, Zagreb 2017., str. 44-46.

⁴⁴ O Kraskoviću vidi u: M. Vasiljević-Čiko, *Putovanje kroz prazan drenovački i voćinski kraj sa sjećanjem na prošlost*, Zagreb 2017., str. 38-42.

19. i početkom 20. stoljeća. U Drugom svjetskom ratu selo je bilo spaljeno, a marva oteta. U ratu su Đuričići imali 18 poginulih boraca i 9 civilnih žrtava. Obnova sela je dugo trajala, a kada je došlo poboljšanja infrastrukture stanovništvo se počelo osipati. Sedamdesetih godina u Đuričić je dovedena struja, vodovod je proveden do svakog domaćinstva, a istovremeno je asfaltiran i put koji je povezivao Voćin i Slatinski Drenovac te je sagrađen i seoski dom. Sve obitelji u selu slavile su slavu Svetog Georgija, a parohijska slava sela bila su Duhovi (Dove). Najčešća prezimena u selu bila su Vučković i Kokić. Međutim, kao i kod prethodnih sela i ovdje su 1991. godine Srbi napustili svoja ognjišta, a selo je u potpunosti uništeno. U selu umjesto ljudi danas šetaju krave, a na zgarištima uništenih kuća postavljene su košnice s pčelama.⁴⁵

Dobrići su postali samostalno selo početkom druge polovice dvadesetog stoljeća. Do tada su se nalazili u sklopu sela Sekulinci. Školu nisu imali, pa su djeca iz sela išla u školu u selo Kometnik. Seoski dom kulture je izgrađen nakon rata, a sedamdesetih je uvedena i struja i seoski vodovod. Dobrići su 1961. godine imali 127 stanovnika u 38 domaćinstava. Najčešća su prezimena bila Kovačić, Zubić, Dobrić, Radmilović, Radanović i druga. U selu nije bilo crkve, a narod je na bogoslužje odlazio u crkvu Svetog Vaznesenja u selu Smude. Sva domaćinstva su slavila slavu Svetog Jovana, a jedino je domaćinstvo Nenadović koje je doselilo iz Sekulinaca slavilo slavu Svetog Stefana Dečanskog. Selo Dobrić je još u Drugom svjetskom ratu doživjelo veliku tragediju kada su ustaše 1942. pokupili 46 muškaraca i sve ih strijeljali u Voćinu. Selo je uz civilne žrtve imalo i 8 poginulih boraca. U posljednjem ratu selo je u potpunosti uništeno, a hrvatska je država obnovila tek tri kuće u naselju iako u njima danas nitko ne stanuje. Vida Dobrić je kuću dala u državno vlasništvo u zamjenu za zbrinjavanje u Domu za stare i nemoćne.⁴⁶

Popovac se nalazi sjeverno od prometnice koja vezuje selo Hum i Voćin. Uski prteni put nekada se odvajao za ovo selo kroz staru hrastovu šumu. Šuma se zvala Gaj, a budući da se nalazila blizu naselja stanovnici su cijelu jesen i zimu žirovali svoje svinje u njoj. Sredinom sedamdesetih godina šumarija je posjekla šumu, a za uzvrat selu sagradila makadamsku cestu. Popovac je bio podijeljen na Popovac i Mali Popovac, a zaseoke je razdvajalo polje Zdaruša. Već u šezdesetim godinama dvadesetog stoljeća Mali Popovci su ostali pusti. U naselju su najčešća prezimena bila Radojević, Popović, Novaović, Stojanović, Stojković, Radojčić i Marinčić. Iz Bosne su u drugoj polovici dvadesetog stoljeća doselile obitelji Ivanović, Simić, Samac i Petrušić. Popovac je očito staro selo koje je postojalo već u 17. stoljeću.

⁴⁵ O Đuričićima vidi u: M. Vasiljević-Čiko, *Putovanje kroz prazan drenovački i voćinski kraj sa sjećanjem na prošlost*, Zagreb 2017., str. 48-54.

⁴⁶ O Dobrićima vidi u: M. Vasiljević-Čiko, *Putovanje kroz prazan drenovački i voćinski kraj sa sjećanjem na prošlost*, Zagreb 2017., str. 84-87.

U popisu iz 1698. vidljivo je da je naselje imalo četiri kuće, a od početka 18. stoljeća ulazi, kao i sva druga naselja u sastav Voćinskog vlastelinstva. Vlastelini su ovdje naseljavali Srbe iz sjeverne Bosne, pa je Popovac 1736. imao četrnaest kuća. Početkom dvadesetog stoljeća u selu je stajao zvonik koji je bio posvećen Nedjeleji Svetih Otaca. Selo nije imalo školu, iako je poslije Drugog svjetskog rata gradnja škole započeta, ali nikada nije završena. Selo Popovac je u vrijeme Drugog svjetskog rata izgubilo gotovo polovicu svojega stanovništva. U partizanskim jedinicama poginulo je osam boraca, a u ustaškim logorima 126 mještana sela koje je 1931. godine brojilo 359 stanovnika. Nakon 1995. godine u Popovac su se vratili samo Stojan i Bojana Mutavdžić. Stojan je ubrzo umro, a Bojana je otišla rodbini tako da je selo u potpunosti nestalo. Danas u selu stoji zapušteni seoski zvonik te uništeni partizanski spomenik.⁴⁷

Selo **Kuzma** dobilo je naziv po ruševinama stare crkve koja se nalazila nedaleko sela u vrijeme kada su pravoslavni stanovnici doselili u ove krajeve. 1698. godine selo je brojilo pet srpskih obitelji, a 1736. bilo je čak deset srpskih obitelji. Vrhunac naseljenosti bio je 1931. godine kada je broj stanovnika iznosio 295. Stradanja Drugog svjetskog rata svjedoče o nekadašnjoj veličini sela. Čak 107 civila stradalo je iz ovog malog mjesta, a selo je dalo i dvadeset boraca. Nakon Drugog svjetskog rata 1959. godine izgrađena je makadamska cesta do Lisičina, a selo je dobilo i područnu školu do četvrtog razreda. Izgrađen je i seoski dom te je dovedena struja do svake kuće. U selu se nalazio i mlin kašikar, a postojao je i veliki spomenik posvećen palim žrtvama i borcima iz Drugog svjetskog rata. Selo nikada nije imalo svoju crkvu, a parohijska slava sela bila je Sveta Nedjelja. Poslije Prvog svjetskog rata podignut je drveni zvonik od hrastovih trupaca koji se održao do druge poovine dvadesetog stoljeća. U selu je 1991. bilo 25 stanovnika u deset domaćinstava. Danas u Kuzmi nema obnovljenih kuća. Selom 'caruju' divlje svinje, a na nekadašnje naselje podsjećaju tek ograde pojedinih dvorišta koje izviruju iz bujnog raslinja.⁴⁸

Slična je situacija i sa selima u općini Đulovac, osobito sa selom **Starom Krivajom**, od kuda je u vrijeme Drugog svjetskog rata ubijeno više civila koji su u Novoj Krivaji pobacani u bunar. U Staroj Krivaji stoji tek nekadašnji seoski zvonik i uništeni spomenik žrtvama fašizma i palim borcima. U selo su 12. prosinca 1991. upali vojnici 127. virovitičke brigade, kao i u obližnje selo Velika Klisa, te je nakon toga naselje prestalo postojati. U nedalekoj Novoj Krivaji, kao i u drugim nekada 'srpskim' selima općine Đulovac naseljeni su Hrvati Janjevci s Kosova.

U **Velikoj Klisi**, koja je nekada bila veliko selo, tek broj jedine obnovljene kuće

⁴⁷ O Popovcu vidi u: M. Vasiljević-Čiko, *Putovanje kroz prazan drenovački i voćinski kraj sa sjećanjem na prošlost*, Zagreb 2017., str. 178-181.

⁴⁸ O Kuzmi vidi u: M. Vasiljević-Čiko, *Putovanje kroz prazan drenovački i voćinski kraj sa sjećanjem na prošlost*, Zagreb 2017., str. 184-187.

(br. 93) upućuje koliko je ovo selo bilo brojno. Veliki šumski bageri raskršćili su jedan dio šume koja je kao džungla okovala nekadašnje selo. Groblje koje se nalazilo na kraju sela nestalo je u krčenju šume. Naselje je sada interesantno samo arheolozi zbog arheološkog lokaliteta Budim koje se nalazi u ataru sela. **Bastajski Brđani**, koji se nalaze na asfaltiranoj prometnici također su raskršćeni u posljednjih par mjeseci. Međutim, ni tamo nitko ne stanuje, a zajedničko groblje Bastajskih Brđana i Velikog Miletinca ukazuje nekadašnje dobrosusjedske odnose.

U **Gornje Borke** kod Sirača nedavno se doselio jedan zaljubljenik u prirodu, a selo je i danas bez struje, pa čovjek uz pomoć solarnih kolektora može gledati televiziju i prati rublje.⁴⁹ Selo se nalazilo na asfaltiranoj prometnici koja je sada u vrlo lošem stanju, a razrušeni dom kulture sa spomenikom ukazuje da je i u Drugom svjetskom ratu selo dalo borce i teško stradalo.

A kako su nestala sela oko Požege, njih osam u okolici Brestovca i Velike? Krizni štab općine Požega donio je naredbu koja je stupila na snagu 29. oktobra 1991., a po kojoj je u roku od 48 sati trebalo evakuirati 26 precizno popisanih sela podno Papuka i Psunja. Krizni štab je takvu odluku pravdao riječima da je 'cilj evakuacije zaštita života civilnog stanovništva spomenutih sela od sve učestalijeg borbenog djelovanja četničkih terorističkih snaga i jedinica Jugoslavenske armije'. No susjedna hrvatska sela, koja su se dodirivala sa nabrojanim srpskim selima, nisu bila obuhvaćena tako zamišljenom 'zaštitom'. U toj organiziranoj i od vlasti rukovodenoj evakuaciji civilna zaštita angažirala je pet autobusa za prijevoz ljudi i pet specijalnih vozila kojima je prebacivana stoka. Većina mještana krenula je za BiH, a dio se sklonio u sela Vrhovce, Čečavački Vučjak i Šnjegavić, koja su odbila naredbu o evakuaciji. U zoru 10. prosinca 1991. hrvatske jedinice iz Nove Gradiške i Slavonske Požege počele su napad na ta sela koja su pala bez otpora, a stanovništvo je krenulo u novi zbjeg. Tom prilikom stradavaju 42 mještana Čečavca, Čečavačkog Vučjaka, Jeminovca, Ruševca i Šnjegavića, među kojima i 24 žene. Samo u jednom danu, 10. prosinca, u Šnjegaviću i Čečavačkom Vučjaku ubijeno je 36 ljudi, prosječne starosti 60 godina. Većina tijela do danas nije pronađena.⁵⁰ Tada su nestala i sela u susjednoj Brodsko-posavskoj županiji u Općini Cernik: **Opršinci**, **Sinlije** i **Golobrdci**. U Opršincu i Golobrdcima ima nekoliko obnovljenih kuća dok u Sinlijama nije obnovljena niti jedna. Sela su potpadala pod parohiju u Čečavcu. U sela **Amatovci**, **Bogdašić**, **Kamenska**, **Kamenski Šeovci**, **Vranić**, **Klisa**, **Mihajlije** i **Kruševo** više se nitko nije vratio nakon rata, a pusta su ostala i sela Šušnjari i Mrkoplje koja su i ranije bila nenaseljena. Pet naselja u okolici Pakraca (Jakovci, Cicvare, Bjelajci, Lipovac i Srednji Grahovljani) stradala su u vrijeme Drugog svjetskog

⁴⁹<https://bjelovarac.hr/najnovije/kraj-svijeta-gornje-borke-popularno-nazvane-kraj-svijeta-otkrivaju-stranigosti/>.

⁵⁰ <http://www.p-portal.net/nase-stradanje-ostalo-je-nepoznato/>.

rata, a do kraja su uništena u posljednjem ratu. Selo **Bjelajci** je u Drugom svjetskom ratu izgubilo čak 67 stanovnika (najveći dio njih poubijan je u logorima), a selo je 1931. imalo 324 stanovnika. Nakon Drugog svjetskog rata selo je brojilo tek 142 stanovnika. Do Bjelajaca danas vodi loš makadamski put od srušenih Rogolja. Uz put je moguće naići samo na ograđene farme ovaca, a samo naselje Bjelajci na vrhu jedne od psunjskih kosa zaraslo je i označeno kao minski sumnjivo područje. U selu su obnovljene dvije kuće koje očito nikada nakon obnove nisu bile naseljene.⁵¹

Cicvare, smještene duboko u Psunju, tijekom Drugog svjetskog rata imale su 29 prvoboraca od kojih je 9 poginulo u ratu te sedam žrtava fašističkog terora. U Cicvare se nakon posljednjeg rata nitko nije vratio, a zaobišla ga je i obnova. Prema riječima jednog od stanovnika Cikota država je mještanima Cicvara ponudila objekte i obnovu u drugim naseljima zbog teškog pristupa selu i loše infrastrukture.⁵² Selo **Jakovci** imalo je u Drugom svjetskom ratu 32 prvoborca od kojih je 8 poginulo, dok je 29 ljudi iz sela pobijeno u ustaškim logorima. U selo je 1941. bilo 40 kuća. U Drugom svjetskom ratu izgorjelo je 25 kuća, 29 štagljeva i 35 staja. Danas u selu koje se nalazi na prtenom putu kojim može proći samo traktor ili džip stoje obnovljene tri kuće dok se tragovi ostalih ni ne poznaju.⁵³

Selo **Srednji Grahovljani** uništeno je u prosincu 1991. godine, a stanovništvo je izbjeglo u Srbiju, Bosnu i istočnu Slavoniju. U selu koje se nalazi daleko od glavnih prometnica stoje tek ruševine nekih kuća. I stanovništvo Bjelajaca, Cicvara i Jakovaca izbjeglo je u prosincu 1991. godine izvan svojih sela, a sela su postala prva linija.⁵⁴

I **Čenkovo** zapadno od Đakova je nenaseljeno. »Iz Čenkova vode tek putovi s dubokim vagašima kojima grabe šumari trupcima natovarenim kamionima. Za Drugog svjetskog rata protjerano, potom raseljeno, izumrlo... Danas o nekadašnjem životu u Čenkovu svjedoče tek dvije-tri ruševne kuće iz čijih okana izviruje visoka trava, stari bunar i zapušteni spomenik podignut žrtvama fašizma, na kojem je sada nacrtana šahovnica. Danas su čenkovačka prostranstva pašnjaci ograđeni električnim pastirima koji čuvaju stoku (za)kupca tamošnje zemlje, iz broskog kraja. A prema popisu iz 1931. selo je imalo 413 duša, već 1948. samo 161 mještanina i od tada mu je naseljenost u stalnom padu. Za Čenkovo kažu da je u Čarugino vrijeme bilo selo njegovih jataka... Većinom s pravoslavnim življem i nešto katolika, živjelo je svoju uhodanu svakodnevicu sve do Drugog svjetskog rata.

⁵¹ O Bjelajcima vidi u: D. Časić, L. Romanić, L. Krajnović i S. Prodanović, *Općina Bučje, Hronika 17 sela bučkog kraja*, Beograd 2005., str. 117-119.

⁵² O Cicvarama vidi u: D. Časić, L. Romanić, L. Krajnović i S. Prodanović, *Općina Bučje, Hronika 17 sela bučkog kraja*, Beograd 2005., str. 132-134.

⁵³ O Jakovcima vidi u: D. Časić, L. Romanić, L. Krajnović i S. Prodanović, *Općina Bučje, Hronika 17 sela bučkog kraja*, Beograd 2005., str. 142-144.

⁵⁴ *Prilozi za monografiju sela Donji Grahovljani*, Donji Grahovljani 1977.

Rođeni Čenkovačanin, čiji su preci u selu bili starosjedioci, Stanislav Simić (85), danas je korisnik Doma za starije i nemoćne u Đakovu. Djetinjstva u Čenkovu dobro se sjeća.

– Pamtim 1941. po pokršćavanju našeg sela. Ne bi' znao za '41. da nije toga bilo... Otac je im'o dosta marve... Im'o sam deset godina, a moj stariji brat Živko 19. Bio sam živo dijete - kaže starina Stanislav i pokazuje ožiljke na glavi i nozi od ozljeđivanja u dječjoj igri još iz '41. A onda je stigla '42., koja će trajno odrediti sudbinu sela. – Dvije su tu okolo vojske, partizani i ustaše. Predsjednik sela tada je rekao: Dvije vlasti, a koju slušati? Rečeno je da nas pokršćene neće ni'ko dirati. Bilo je i par domobrana u selu... Kad jednog jutra upade vojska, ustaše, i pokupiše sve iz sela. Pokupilo sve, i novorođenčad. Ostala u selu samo jedna žena šta j' već bila mrtva. Krenuli od Čenkova pa do Majara, pa u Đakovo. Već je bio mrak, pa na Vašarište. Tu su nas već čekali teretni vagoni. Da je to ne'ko znao, mislio bježat..., moglo je polak ljudi uteć. Al' ni'ko nije mislio bježat, nit da će to bit... Kažu, idete u Srbiju. Sve žedno, vrućina..., sve je to išlo do Okučana - prisjeća se Stanko.

Ovisno o dobi i spolu, nastavlja, razdvojeni su na razne strane – žene za rad u Njemačkoj, djeca na svoju stranu, među njima i Stanislav s mlađim bratom, a stariji i otac završavaju u Jasenovcu. - Nisu se vratili, a mi o njima nikad ništa doznali nismo. Jer muške sposobnjake su odvajali - prisjeća se Stanko, kao i Stare Gradiške, do koje su iz Okučana išli pješice.

– Na vrućini se padalo u nesvijest. A ondje Židovi, Cigani..., to nije bilo za gledat... Mama i sestra otišle su u Sisak. Ni'ko ni za kog nije znao... Ja sam s bratom završio u Zagrebu. Sjećam se barake, spavali smo na slami, davali su nam jesti iz drvenih tanjura, s drvenim kašikama... Bilo j' tu dosta djece iz Čenkova, Paučja, Nabrđa... U podne je pucao top... Dolazile žene iz Zagreba i drugih mjesta da uzmu sebi dijete koje im se sviđa. Kod mene dolazile na dan i dvije, al' brat se drži mene i plače. A one oba ne mogu uzet. “Mi bi' samo vas uzeli”, govorile su meni. A onda su dosta nas djece iz Zagreba vratili... - prisjeća se djetinjstva prekinutog ratom Stanislav, koji je kući vraćen te iste, 1942., godine, kada se vraćaju i majka i sestra, ali otac i stariji brat više nikada... Dosta je Čenkovačana danas u Šidu, Rumi, Batajnici, Zemunu... Posljednji koji su živjeli u Čenkovu bili su bračni par Gajić. Kada je supruga umrla djed je otišao sa sinom i nikada se više nije vratio u svoje selo.«⁵⁵ U *Borojevcima* nedaleko Čenkova se broj stanovnika počeo naglo smanjivati nakon potresa od 5,6 stupnjeva Richterove ljestvice 1964. godine tako da se selo ispraznilo sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća.⁵⁶

Spomenimo još i sela koja se više ne spominju u popisima, a koja su nestala

⁵⁵<http://www.glas-slavonije.hr/303224/4/Napusteno-Cenkovo-cuvaju-elektricni-pastiri-po-bivsim-dvoristima-pase-stoka>.

⁵⁶ <https://www.radio-djakovo.hr/2011/07/naselja-bez-ijednog-stanovnika>.

šezdesetih godina dvadesetog stoljeća kada su formirani vojni poligoni Slunj i Gašinci. Tada su mještani Zbijega, Vrela Mrežnice, Tobolića i dijela Močila zauvijek napustili svoja sela, baš kao i malobrojni preostali mještani Velikog i Malog Nabrđa. Naime, država je platila mještanima i otkupila njihove kuće te je na taj način oduzela veliki teritorij i pretvorila ga u Vojni poligon. Crkve su ostale, a zidovi kuća su srušeni ili pretvoreni i mete za gađanje. Danas još samo preostali hramovi zarasli u visoki korov i travu svjedoče da su i na tim područjima živjeli Srbi.

Zaključak

Osnovna metoda istraživanja nestalih srpskih naselja u Hrvatskoj zasniva se na terenskom obilasku napuštenih naselja, odnosno na istraživanju prošlosti tih naselja i njihovih stanovnika. Rad u arhivima sasvim sigurno bi donio niz zanimljivih dokumenata o življenju i nestajanju sela, a istraživanje starih karata također bi omogućilo doznavanje vrijednih podataka o prostoru nekadašnjih naselja. Cilj istraživanja je također pronaći još žive svjedoke koji su rođeni u tim naseljima koji bi mogli dati iskaz o tome kako je naselje nekada živjelo, odnosno kako je nestajalo. Statistički podaci o broju stanovnika tih naselja govore o nekada velikim naseljima koja su nestala uglavnom uslijed ratnih zbivanja na našim prostorima. Drugi svjetski rat je uvelike utjecao na smanjivanje pojedinih naselja, a Domovinski rat je uglavnom uradio da su naselja nestala. Mala brdska naselja Slavonije, Korduna, Like i Banije u kojima je živjelo staro stanovništvo uništena su u ratnim sukobima 1991. ili 1995., a stanovništvo je izbjeglo u neke druge zemlje, uglavnom u Bosnu i Hercegovinu i u Srbiju, a mladi se nisu odlučili vratiti. Naime, ova su naselja bila izolirana i infrastrukturno zaostala (izvan asfaltnih puteva i bez vodovodne mreže) te se nakon ratnih razaranja nitko više nije želio vratiti u pusta sela i započeti život iznova. Mladi ljudi više nisu mogli pronaći zaposlenja u opustošenim krajevima, a njihova nacionalna pripadnost srpskoj manjini sasvim sigurno im nije koristila u traženju zaposlenja. Naselja su se tako nakon 28 ili 24 godine od razaranja pretvorila u džunglu, a ostali su prohodni tek glavni putevi kroz nekadašnja mjesta. Kod nekih mjesta ne postoje ni natpisi na ulazu u selo, a na mjestu sela Kuzme neupućeni posjetitelj uopće ne može zaključiti da je nekada postojalo naselje. Divlje životinje zagospodarile su tako nekada pitomim selima Banije, Korduna i zapadne Slavonije, a tek pokoje napola održavano groblje ukazuje da su ljudi ovdje nekada živjeli. Također treba reći da novo stanovništvo (Janjevci u zapadnoj Slavoniji i Hrvati i Bošnjaci iz Bosne na Kordunu) zna gdje su sela nekada stajala, ali je nezainteresirano za njihovu obnovu, odnosno za ponovno naseljavanje. Tek pokoji od njih na ataru nekadašnjih sela drži pčele ili je zakupio teren na kojem uzgaja stoku

(ovce i krave najčešće). Čudno je kako sva ta nekada lijepa naselja sada liče jedna na druga i kako je teško zamisliti da su u njima nekada živjeli ljudi. Pronalaženjem starih fotografija, dokumenata i ljudi koji su nekada živjeli u tim selima i bilježenjem njihovih priča ostala bi barem sačuvana uspomena na nekadašnji život danas nestalih sela. Ukoliko bismo te priče zapisali otrgnuli bismo od zaborava nestala, mrtva sela i ukazali na važnost čuvanja tradicije bivanja Srba u ovim krajevima.

Summary

In Croatia, according to the latest census of 2011 there are 150 uninhabited settlements. There are also 40 settlements in which only one resident lives and 58 villages with only two inhabitants. Over the past eight years, some of these settlements have also completely disappeared. Observing the national structure of uninhabited settlements in the Republic of Croatia it is possible to establish that 45 settlements were inhabited completely or predominantly by Serb population. Reasons for leaving the settlement in time before 1991 are different. In this paper will be observed disappearance of certain settlements, and author will try to present the typology (according to the reasons for disappearance) of missing settlements of the Serbian national minority in Croatia.

Key words: Serbian national minority; Serbs; Croatia; uninhabited settlements

HATE SPEECH IN CROATIA – AN OVERVIEW OF SELECTED APPROACHES

Abstract

The article provides an overview of three approaches to speech that denigrates and demoralizes a particular individual and/or group based on their ascriptive characteristics. It focuses on nationalistically motivated hate speech in Croatia while drawing from examples stemming from the World War II Ustaša regime that have become increasingly present in contemporary Croatian society. The overarching goal of the article is to provide insight into approaches that together form a framework bringing forth some of the crucial elements for the analysis of hate speech in Croatia.

Keywords: *Za dom spremni*, hate speech, fear speech, toxic speech, dangerous speech.

Introduction

In post-conflict societies such as Croatia the presence of hate speech carries a heavy burden stemming from collective traumas and contested memories emerging from the past and subsequently manipulated within the political arena. The 1990s Yugoslav Wars remain an explicit and tragic example of the power of language and political rhetoric to incite conflict (Thompson, 1999; Kurspahić, 2003; Kulenović, 2016). A rise of nationalistically fueled hate speech in Croatia has been observed in recent years, expressed primarily through speech and symbols originating from World War II Independent State of Croatia and subsequently re-signified only to be employed during the 1990s Homeland War. The increased presence of the Croatian World War II fascist salute *Za dom spremni* (“Ready for the Homeland”) in contemporary Croatia has been addressed (Pavlaković, 2008; Brentin, 2016; Blanuša and Kulenović, 2018), along with the overall rise of nationalism, populism, and divisive speech that fuel it (Brentin and Pavasović Trošt, 2016; Kulenović, 2016; Čolović and Opačić, 2017).

The communicative situations in which the salute *Za dom spremni* has appeared are diverse, including its use during football matches (Brentin, 2016), the inscription on a memorial plaque near the former Ustaša concentration camp at Jasenovac

(Milekić, 2016; Milekić, 2017), on radical right-wing Facebook pages (Damčević and Rodik, 2018), through public chants from the side of high school graduates in Rijeka in May 2018, followed by the desecration of the town's Liberation Monument with the fascist salute (Šestan Kučić, 2018), at the annual Bleiburg commemoration (Pavlaković, Brentin, and Pauković, 2018), and as a way to gain profit (Vladislavljević, Rudic, and Lakic, 2018).

Some of the main questions within the debate about hate speech are intertwined with issues regarding free speech and democracy, extremism, and political correctness (Greenawalt, 1995; Hare and Weinstein, 2009; Hughes, 2009; Waldron, 2012). The ambiguity of the hate speech designation makes it challenging to establish concrete, effective, but at the same time non-repressive measures in order to counter it; it is gradually becoming a term prone to misuse and misinterpretation, especially when its presence is used to further antagonism towards a particular outgroup from the side of certain political elites. This article attempts to provide an overview of selected approaches to speech that aims to degrade and demoralize a specific group based on their ascriptive characteristics. Approaches focus on hate speech followed by nuances of fear speech (Buyse, 2014), toxic speech (Tirrell, 2018), and dangerous speech (Maynard and Benesch, 2016) in the context of the previously mentioned examples stemming from the WWII Ustaša regime.

Ready for the Homeland

The fascist salute *Za dom spremni* ("Ready for the Homeland") has become a fairly common occurrence in different socio-communicative contexts in the past couple of years in Croatia. There are a number of conditions that enabled and reinforced this, such as the rise of nationalism, populism, and radical-right groups and organizations (see Brentin and Pavasović Trošt, 2016). The Croatian political dynamic was one of the decisive elements that gradually reinforced a hermetic sphere of prevalent narratives that largely influenced the subsequent nature of debates surrounding the salute. Namely, the return of the conservative party the *Croatian Democratic Union* (HDZ - *Hrvatska demokratska zajednica*) paved the way for the resurfacing of values and attitudes present during the 1990s Homeland War, with the most salient manifestations being the rise of nationalism and hate speech, historical revisionism, and an increasingly hermetic sphere of narratives.

Za dom spremni is a fascist salute that was employed in World War II in the Nazi puppet state Independent State of Croatia (NDH – *Nezavisna Država Hrvatska*) established on the 10th of April 1941 and dissolved in 1945. The Ustaša regime led by Ante Pavelić was built on various rigorous racial laws, regulations, and meas-

ures that were established and implemented relentlessly against Jews, Roma, Serbs, and antifascists, as well as anyone opposing the regime. Thousands of people were murdered in concentration camps established in the NDH and it remains one of the darkest parts of Croatian history.¹

It has been pointed out by scholars (Pavlaković, 2008; Brentin, 2016) that *Za dom spremni* is without a doubt a fascist salute. However, this has been continuously disputed by various radical right-wing organizations and figures who have sought to re-signify the salute as the symptom of the desire of the Croatian people to gain independence. The attempt to maintain the perceived linearity of the Croatian statehood narrative (see Bellamy, 2003) exhibits the common logic of inclusion-exclusion; namely, the aspects that are seen as not fitting into a particular narrative are deemed non-existent and pushed to the culture's periphery (Lotman, 1990). This has been further fueled by the Yugoslav Wars in the 1990s, when *Za dom spremni* was used by the Croatian Defense Forces (HOS - *Hrvatske Obrambene Snage*), a paramilitary arm of the far right-wing party, the Croatian Party of the Rights (*Hrvatska Stranka Prava*) (Brentin, 2016).

The socio-communicative situations and the political discourse surrounding the salute are vast and do not fall into the scope of this article. However, providing an overview into the current state of affairs is necessary in order to illustrate the distinctive cultural layers the salute *Za dom spremni* has been a part of while slowly making its way into the various instances of everyday life.

Ready for the Homeland – the salute lives on

During the past couple of years one event can be seen as symptomatic (although not exclusive) for the resurfacing of certain myths and narratives in contemporary Croatia (see Jović, 2017), that being the return of the conservative political party the Croatian Democratic Union. It was followed by the rising presence of nationalistic values and attitudes that were prevalent during the Homeland War which in turn fueled a rather hermetic sphere of perspectives concerning various historical and political discussions.

The presence of the salute in public discourse in recent years can be characterized as fairly incessant. Probably one of the most widely problematized example of its use was the case of Josip Šimunić, the Croatian football player who chanted the salute after Croatia won the match against Iceland in 2013 during the World Cup qualifications. Šimunić was subsequently fined by FIFA and banned from the following ten matches, but he failed to take responsibility for chanting the salute

¹ See Sabrina P. Ramet (2006), "The NDH – An Introduction", in *Totalitarian Movements and Political Religions*, 7 (4), 399-408.

in front of thousands of people, justifying it by stating that for him, home carries a positive connotation (Brentin, 2016). The case of Šimunić is a good example of the interplay of extremism, remembrance, and the ways how different nationalist practices become embedded and reproduced in different cultural layers (Billig, 1995; Brentin, 2016).² Chanting *Za dom spremni* in front of an audience at the stadium, only to subsequently be spread on national television and social media, gave rise to discussions regarding the rehabilitation of the World War II Ustaša regime in contemporary Croatia and the contested narratives that accompany it.

The second case when the use of the salute caused controversy was the memorial plaque that was installed by former members of the Croatian Defense Forces (HOS – *Hrvatske obrambene snage*) and right-wing politicians in 2016 in Jasenovac near the former World War II concentration camp that was operating in the Independent State of Croatia (Milekić, 2016). The plaque contained the salute *Za dom spremni*, which caused a chain of reactions regarding the claim that the plaque is there to honor the Croatian defenders (*branitelji*) of the Homeland War, with the attempt to modify the meanings attached to the salute. As a result of the rising historical revisionism, attacks on the anti-fascist heritage, and the lack of governmental responses, a boycott from the side of the Jewish and Antifascist organizations followed and culminated with their refusal to attend the official Jasenovac commemoration with the state officials; instead, they organized separate commemorations. After months of debate, the memorial plaque was moved to the nearby village Novska while still containing the salute, with the relocation rather having the function of appeasement than that of actually solving any underlying issues (Milekić, 2017). One of the events that illustrated the lack of a concrete response from the side of the Croatian government extended even to the state top when the Croatian president Kolinda Grabar-Kitarović, stated that the salute is not fascist, but that it was merely compromised in World War II (HINA, 2017).

Other cases of the presence of the salute include online environments as new sites of symbolic conflicts (Rutten, Fedor, and Zvereva, 2013), where the rise of radical right-wing groups and organizations has shown a largely hermetic sphere of communication characterized by the tendency to create self-descriptions based on oppositions with the notion of the Yugoslav as the principal enemy of the Croatian people (Damčević and Rodik, 2018). Another case is Patriot Hrvatska (*Patriot Croatia*), a nationalist T-shirt shop and online store in Split in Croatia that sells products containing the insignia of the World War II Ustaša regime such as *Za dom spremni* and the letter *U* (standing for *Ustaša*). In addition to the public and legal discrepan-

² For a more detailed analysis of the role of sport for nation-building in post-socialist Croatia, see Dario Brentin (2013), 'A lofty battle for the nation': the social roles of sport in Tudjman's Croatia, in: *Sport in Society: Cultures, Commerce, Media, Politics*, 16 (8), 993-1008.

cies surrounding those symbols, the process of transferring meaning from a verbal to a visual sign system and reframing it in a way that it still carries the dominant meaning is the determining feature of those examples.

The first one, the stylized letter *U* standing for the Ustaša, has been incorporated into a smiley-face emoticon and called *Uncle Smiley*. The second example is the attempt to re-signify the salute *Za dom spremni*, while containing the word *za* (for), followed by the image of a house and the word *spremni* (ready). After the story about the shop's controversial products was reported by local media, one of the shop's owners wrote a statement on the official Facebook page Patriot Hrvatska stating that "the method of association is irrelevant and individual [...] and they [the products] are made in a way so that everyone sees what they want to see."³ He continued to emphasize that Croats have survived and suffered hundreds of years of foreign and domestic occupation and that the idea [supposedly that of Croatian-ness] will survive no matter what. Here the author draws quite explicitly on the myth of redemption and suffering (see Schopflin, 1997), which became especially salient during and after the Croatian Homeland War of the 1990s and gave rise to the still prevalent myth of victimization. After a staff member from BIRN (Balkan Investigative Reporting Network) called the author (Filip), he declined to talk about Patriot Hrvatska, explaining that "since the Republic of Croatia is not in the Balkans and thus automatically does not belong to any kind of imaginary region, I consider every conversation on the subject pointless as well as futile" (Vladislavljević, Rudic, Lakic, 2018).

The year 2019 is not isolated from events that are continuing to reinforce an already hermetic political and social sphere as one consequence of the embeddedness of hate speech. In May 2018, a number of graduates from the Pomorska škola Bakar (*Nautical School in Bakar*) were photographed and recorded marching through the city centers while wearing black T-shirts, chanting the salute *Za dom spremni*, throwing smoke bombs, and firing torches. This culminated with the desecration of the Rijeka's Liberation Monument with the salute as well as other fascist symbols (Šestan-Kučić, 2018). The year 2019 was marked by a few incidents, among which was the antagonistic rhetoric employed by the Vukovar's mayor Ivan Penava, directed towards the Serb minority in a trauma-laden environment (Novosti, 2019). The European Parliament elections were no exception and the appearance of hateful messages on election billboards of the Independent Democratic Serb party were often ripped or defaced with anti-Serb graffiti and symbols of the WWII fascist Ustaša movement (Vladislavljević, 2019).

Although the Article 325 of the Croatian Criminal Code determined a punish-

³ Metoda asocijacija je nebitna i individualna [...] su napravljeni tako da u njima svatko vidi ono što želi vidjeti. My translation from Croatian – K.D.

ment for up to three years in prison for people who “call for hatred or violence to be directed against groups [...] because of their racial, religious, national or ethnic affiliation” (NN 125/2011), while organizers of hate-mongering groups can receive up to six years in prison, hardly anyone using the salute *Za dom spremni* is prosecuted according to this article. Usually the person and/or a group is charged under misdemeanor legislation and fined. In March 2018 Croatia’s Council for dealing with Consequences of the Rule of Non-Democratic Regimes presented a proposal that would allow the use of the fascist salute *Za dom spremni* in exceptional situations, while still considering it unconstitutional (Milekic, 2018). This has furthered debates regarding the lack of concrete countermeasures and regulations, leaving the salute unsanctioned by Croatian law. The Croatian office of the Ombudsman has pointed out in the report published in November 2018 that the “relativizing of the crimes committed by the NDH undermines the fundamental values of the Constitution, while the lack of reactions facilitates the rise of hate speech” (Ombudsman, 2018). Furthermore, the Holocaust Revisionist Report, published in the beginning of 2019, categorizes Croatia as one of the most problematic countries in Europe when it comes to historical revisionism and the proliferation of hate speech (Vladislavljević, 2019). One of the harms of hate speech, as Waldron (2012) puts it, is the sense of security citizens share in a space they inhabit and which is subsequently eroded by the increased presence of hate speech. This sense of security Waldron deems as public good, while hate speech undermines it or simply makes it difficult to sustain; namely, “it does this not only by intimating discrimination and violence, but by reawakening living nightmares of what this society was like – or what other societies have been like – in the past (Waldron, 2012: 4).

Approaching hate speech

When thinking about ways to address hate speech, numerous questions come up; from the relations of freedom of speech and hate speech, political correctness, and legal responsibility, to the definition of hate and how to measure it, the factor of intentionality, and what falls under the scope of such speech and why, to name but only a few. For the purposes of drawing more attention to some of the notions and elements that may be useful when dealing with nationalistically motivated hate speech in Croatia, I will focus on an overview of three contributions, each of which can inform this process. There was no particular method employed that informed my selection, but the variety of the authors’ approaches, both on the theoretical and practical level. With that in mind, this paper will serve as a limited overview of the rising approaches to speech that seeks to marginalize and denigrate based on certain ascriptive characteristics that a target group shares. Although I am not at all op-

posed to the hate speech designation that has become prevalent both in the scientific and vernacular discourse, since it is useful to be able to refer to an established and familiar notion, the ambiguity that characterizes it poses significant difficulties for the development of effective approaches and the avoidance of subjective application (see Benesch, Buerger, Glavinic, and Manion 2018). Moreover, although there is a level of universality to almost any phenomenon, local peculiarities call for a thorough observation of diverse instances in order to grasp a clearer picture of this complex communicative act. The three approaches presented below are therefore inevitably tied to one another, and each of them enables a fruitful toolkit for the detection and analysis of hate speech, while posing valuable questions along the way.

Fear speech

Fear speech, a notion proposed by Antoine Buyse⁴ in his article *Words of Violence: 'Fear Speech,' or How Violent Conflict Escalation Relates to the Freedom of Expression* (2014), draws our attention from hate to fear as a more pressing factor when it comes to potential violence escalation. What Buyse focuses on are cases where speech had a significant role in inciting and justifying violence against another group⁵, such as in the tragic cases of Rwanda and former Yugoslavia, for example (see, e.g. Kurspahić, 2003). The existence of a history of violent conflict needs to be taken into account when dealing with such speech, as it carries a much heavier load than it does in societies without such a history.⁶ While drawing from law, social sciences, and conflict studies, Buyse proposes a couple of factors he deems relevant for the assessment of words that may lead to, conflict escalation. His choice to focus on ethnic conflict stems from it being the most common kind of violent intra-state conflict (Buyse, 2014: 782). Buyse proposes that, while hate speech inevitably can provide a base for a certain degree of violence incitement, it is fear that serves as the final element for its escalation. This more often than not has to do with the process of making the so-called in-group perceive the out-group as a collective that is planning to attack and harm them in the near future. Some of the salient factors that Buyse points out in regard to inciting speech and words are the content of the message, the context in which it appears, who makes the statement, and how it is disseminated. As it will be shown later on, these elements are problematized in the other two approaches as well.

An aspect that Buyse focuses on in more depth is that of framing, namely, the in-

⁴ Antoine Buyse is a professor of human rights and director of the Netherlands Institute of Human Rights (SIM).

⁵ The article *Accusation in a Mirror* (2012) by Kenneth L. Marcus provides an insightful exploration of this crucial mechanism that serves to justify violence against one group by convincing them that the intended victims will commit precisely those crimes that the first group intends to commit against them.

⁶ I am not claiming here that the presence of hate speech is less significant in these cases, but the probability of a conflict escalation is usually higher in a conflict and trauma laden contexts and it should not be taken lightly.

fluence of framing on our perception of events and phenomena. Framing inevitably presents a certain piece of information as more salient and memorable than another, which in turn influences how the event in question will be perceived from the side of individuals and groups. There are many ways to accomplish this and achieve effectiveness, for example, linking texts to certain symbols or narratives that evoke particular emotions and reactions in the target audience. This process is based on selection, meaning that there is always an aspect that is made central, dominant in the text, and other aspects that are excluded or found in the background. There are many questions that can help us when analyzing such texts, for example, considering who is the target audience, what is the central topic, who does it benefit, who does it seclude (and why) etc. In the Croatian context, one does not have to look far back in order to remember the destructive potential of both hate speech and fear speech and the effects of media framing in producing the enemy (see Kurspahić, 2003; Kolstø, 2009).

Various groups and individuals are often engaged in the framing process and the maintenance of meanings a particular frame presents; these are often politicians, state officials, and the media. Different frames reproduce different meanings, and in the circumstances of heightened socio-political tension, they can serve as a significantly powerful tool for guiding collective action and constructing perceptions of the *other*. Relying on framing theory, Buyse presents three types of frames that can be extremely useful for the analysis of speech and/or symbols. The first one is the diagnostic frame that emphasizes the main problem in a specific situation and attributes blame and responsibility to particular social actors. An example can be the act of blaming an ethnic group for the existing living conditions or their worsening. The second frame is the prognostic frame, which has at its focus finding a suitable solution and strategies that support the latter; a more radical example can be the act of banishing an ethnic group, a solution which is then presented as the only possible solution for a better future, therefore justifying radical measures. The third and final, motivational frame, functions as somewhat of a link between the diagnostic and prognostic frame, connecting them to the process of moral evaluation, which can further the process of justifying steps that follow, such as extreme marginalization or even violence. These forms of framing and speech/symbols appearing within as hate speech can indeed be decisive for the advancement of the marginalization of a particular ethnic group or violence escalation, while fear construction may further the agenda when it is combined with feelings of existential dread. Although I would not claim that fear speech is more dangerous than hate speech, as I think this would call for a more thorough analysis of diverse examples, both are active factors in the processes of enemy construction and further escalations this may lead to and there-

fore should not be taken lightly.

Toxic speech

The second approach concerns toxic speech, a fruitful designation coined by Lynne Tirrell⁷ in the article titled *Toxic Speech: Inoculations and Antidotes* (2018). With the effort to bring into dialogue philosophy of language and epidemiology, Tirrell's insight provides a rather innovative outlook of the issue of hate speech; while not exclusively focusing only on the latter, she looks at it from a more inclusive term, namely toxic speech that inflicts both individual and group harm, while in turn damaging the social fabric we are a part of. While basing her approach on the philosophy of language and epidemiology, she focuses on concepts from the study of biological toxins. By doing so, she accounts for the often insidious nature of toxic speech and the varying susceptibility to its harm. Two overarching ideas guide her contribution; her adamant stance according to which toxic speech damages the overall social fabric, and the implications of its frequency and the ways it gains power, such as due to the support of public officials (Tirrell, 2018: 118-119).

Tirrell considers toxic speech as speech that denies particular groups to actively exercise their citizen rights, turns one group against the other, furthers polarization within a society, and undermines the importance of a shared social life, among others (Tirrell, 2018; see also Waldron, 2012). Tirrell emphasizes the process of transmitting various social traumas through speech and symbols, as well as patterns that then help organize the structure of our environment; it does not mean that the words or symbols will take effect immediately, but the quantity will increase over time, functioning like smaller doses of arsenic that seem to have no effect, but subsequently lead to poisoning. The example of Josip Šimunić and his chanting of the *Za dom spremni* salute in 2013 comes to mind, which Dario Brentin succinctly characterized as “the banality of being ready” (Brentin, 2016: 11) pointing out precisely the transformation of the salute “from a socially marginalized memory narrative to a popular mnemonic practice perceived as banal and quotidian (Brentin, *ibid.*).

While relying on the medical terminology, Tirrell points towards the need for developing effective measure that would mitigate harm caused by toxic speech, and while doing so, she brings forth individual protections and collective action (e.g. strengthening social engagement and civil society) (Tirrell, 2018: 123). Two approaches she introduces have at their focus one main question – *what do we actually do with language?* Introducing Wittgenstein's theory of language games (see Wittgenstein, 1953), Tirrell observes speech as action, namely, “a language game as a whole that consists of language and the actions within which it is inter-

⁷ Lynne Tirrell is associate professor of philosophy at the University of Connecticut.

twined” (Wittgenstein u Tirrell, 2018: 124). In essence, language never acts alone and whenever we talk, we aim to accomplish something. Accordingly, toxic speech, including hate speech, can have a variety of functions; in this case it is usually to cause harm to a person or a group to a certain degree⁸, be it emotional or physical. Building on the aforementioned, Tirrell presents an intriguing framework developed by Wilfrid Sellars who offered three main moves that can be considered as constitutive for any language game: entry transitions, moves within the game, and exit transitions (Tirrell, 2018: 124).

In the context of the examples from the Croatian context, an entry move would be Šimunić’s chanting of the *Za dom spremni* salute. One of the questions that need attention are the identity of the speaker (toxic speech producer) and to what degree does this identity influence the possibility of others joining the game. Is someone automatically excluded from the game to begin with, given, for example, their status? The players determine the moves in the game, it is therefore crucial to see who enters the game and continues to make moves; this is inevitably a power play and the stakes are certainly not the same if toxic speech is uttered by a politician, athlete, or someone anonymous. The status of the speaker highly influences the course of the game and whether the speaker is challenged, supported, or ignored.

Finally, exiting the game can include a variety of actions such as the radicalization of particular groups, further marginalization, but also violence escalation in more extreme examples. The point is that exiting the game entails action that is noticeable already in the course of the language game; for example, the use of toxic speech from the side of influential persons, the lack of decisive action from the side of politicians and legal authorities, and the consequent proliferation of toxic speech. The moves for exiting the game uncover “physical and material changes wrought by our speech acts, but we must also track these back to the internal language-language moves that propel these exits (Tirrell, 2018: 126).

Moreover, the question of susceptibility and resistance to toxic speech should not be neglected; as in the case with specific toxins, children will be more susceptible to some types and more resistant to others. As a consequence of the spread of historical revisionism and hate speech in Croatia in recent years, there is a worrisome degree of use of the Ustaša symbols among the youth⁹, with the absence of concrete measures that would mitigate existing harm and prevent further harm. One of the most effective measures long-term is the development of educational frameworks and activities that would have at their focus precisely the questions about the role of language for identity construction and hate speech as a communicative situation. Taking language for granted can be extremely dangerous, as Victor Klemperer pow-

⁸ Although without a doubt relevant, the factor of intentionality will not be discussed here as it does not fall within the scope of the paper.

erfully and repeatedly emphasized in his book *The Language of the Third Reich: LTI - - Lingua Tertii Imperii: A Philologist's Notebook* (1947), where he provided a thorough insight into the role of language in the creation of the Third Reich and its unbelievable subtlety and intertwinement with the everyday.

A final aspect I would like to point to are the elements that Tirrell claims to be relevant for the evaluation of toxic speech; she does so by relying on the medical evaluations of toxins. According to Tirrell, we can distinguish four factors: the toxicant, i.e. the cause of harm, the dose, power, and quantity, route of delivery, and the susceptibility of the patient (Tirrell, 2018: 131). Surely, each harm is specific in its own way and will inevitably harm different individuals and groups in different ways and different amounts. The question of nuance when it comes to reception and resistance to a toxicant are an important question if we are to develop preventive measure and resistance on the level of a wider population. Moreover, the toxicant is not always necessarily explicit; for example, sometimes a much bigger problem is a lack of reactions from the ruling political party to the use of a fascist salute in public. As such, missing reactions or even a level of covert or explicit approval from the government are steps towards the relativization of hate speech and its presence in different spheres of everyday life. Although it is indeed a loaded and heavy topic to explore, the importance of language according to Tirrell is reflected precisely in its use for creating division among people and the ways how this leads to extreme examples of exit moves within a language game, such as violence escalation or genocide.

Dangerous speech

The dangerous speech model was coined by Susan Benesch⁹ (see Benesch, 2013; Maynard and Benesch, 2016; Benesch et al., 2018) in order to recognize specific patterns that may lead to violence escalation. As she notes in *Dangerous Speech: A Proposal to Prevent Group Violence* (2013), hate speech is common in many societies, including those at minimal risk of genocide, and “some hate speech does not appreciably increase the risk of mass violence, although it may cause serious emotional and psychological damage (Benesch, 2013: 1). Dangerous speech can be defined as any kind of speech, image, or text that may incite violence (ibid.). Although Benesch maintains that the dangerous speech model finds its application primarily in analyzing and predicting violent conflict, I consider the model highly applicable not only in respect to analyzing patterns leading to potential violence escalation, but also for a more thorough approach to the analysis of hate speech,

⁹ Susan Benesch is the founder and director of the Dangerous Speech Project, trained as a human rights lawyer and an adjunct professor at American University's School of International Service.

especially in post-conflict societies.¹⁰

Five elements constitutive of dangerous speech are as follows: the message, the speaker, the audience, the social and historical context, and the mode of dissemination (Benesch, 2013).¹¹

1. The message itself that can be explicit, but also subtle; its character depends on the remaining four elements and is content and context dependent.
2. The speaker's influence makes a big difference in determining the dangerousness of a certain kind of speech, be it a political or religious leader, an athlete or singer, or sometimes even anonymous, which is common in online environments.
3. An audience is never homogeneous, therefore attention should be directed towards the degree of influence an audience may be susceptible to due to a history of conflict, unresolved trauma, or other circumstances that lead to the weakening of social ties to other social groups.
4. The social and historical context emphasize the relevance of the overall environment in which speech reaches its audience; it may include aspects such as previous episodes of violence, war, and otherwise difficult living conditions.
5. Mode of dissemination is becoming an increasingly important element in a time when social media serve as one of the dominant means of communication and source of information. Furthermore, when a community depends only on one source of information, this may lead to the message being more influential than it would have been in different circumstances (ibid. 2-5; Maynard, Benesch, 2016).

Already on the level of the notion, *dangerous speech* is far less ambiguous than that of hate speech, and although it is not considered a perfect solution, at least three aspects can be observed as beneficial as opposed to the hate speech designation. Firstly, danger is something that is possible to evaluate and measure the potential degree of. It is, without a doubt, bound to fluctuate as meanings are not something fixed; however, danger is not as abstract as hate and no matter how subjective, we all operate with a more or less concrete ideas about what constitutes potential danger for us as individuals and/or groups, whereas hate remains much more deman-

¹⁰ I am currently developing a more comprehensive approach to the potential uses of the dangerous speech model in Croatia, coupled with the cultural semiotics approach in order to account for the role of meaning-making mechanisms that shape such speech and its dynamic.

¹¹ Further development of the model can be found in the article "Dangerous Speech and Dangerous Ideology: An Integrated Model for Monitoring and Prevention" written by Susan Benesch and Jonathan L. Maynard where they expanded it to include a variety of justificatory mechanisms that make violence appear as acceptable and morally righteous.

ding to discern.

Secondly, the elements constituting the dangerous speech model, i.e. the message, speaker, audience, context, and mode of dissemination, are valuable both as a whole as well as when observed separately. When observed as a whole, we become aware of the multifaceted characteristics of dangerous speech and the variety of elements that shape its production, expression, and reception. This in turn enables a multi-perspectival view of such speech and makes its complexity much clearer. It needs to be emphasized that the dangerous speech model is not flawless; as with any model, its main function is to simplify a given phenomenon in order to provide a clearer account of it. The simplifying features of models are visible if we observe the elements separately and realize that each of them can be developed further into diverse subcategories and/or sub-models. Take into account, for example, the first element - the message. Subsequent elements and questions we may raise here range from the type of message (textual, visual, audible), the presence of discernible discursive characteristics and strategies that a message contains, whether it is explicit or subtle, and which particular cultural narratives and/or myths it draws from.

Thirdly, the hate speech designation often leaves a misleading impression that we are able to recognize it and that it is usually explicit, while dangerous speech directs us to the more nuanced expressions and versions of such socio-communicative situations and acknowledges the fact that hate speech does not need to be explicit in order to be dangerous. Furthermore, the dangerous speech model carries a strong heuristic potential and takes into account the role of actors, the cultural context and narratives, and dynamic of the speech at hand in order to examine it in a more thorough manner.

Reliance on the dangerous speech model in order to analyze nationalistically motivated hate speech in Croatia drives us to ask questions that help us avoid a superficial account of this complex communicative act. Moreover, it emphasizes the importance of the intertwinement of speech and symbols with the overall social fabric. The straightforwardness of the model allows for it to be adapted for research purposes as well as for the development of educational tools and frameworks. As such, each of the elements of the dangerous speech model illuminate a specific aspect of the communicative act in question, which also may differ depending on the type of message and the accompanying implications. Given the embeddedness of speech and symbols presented in this article and the fact of their spread in different cultural layers (e.g. sport, politics, the Internet, on memorials, etc.), such a model is extremely fruitful in grasping a variety of nuances we encounter it in. If we are able to comprehend the diversity of dangerous speech more thoroughly, we increase our chances for developing concrete ways for recognizing patterns as well as changes

in such speech, and most importantly, for countering it in the long run.

Concluding remarks

This article set out to provide an overview of three approaches to speech that denigrates and demoralizes a particular individual and/or group based on their ascriptive characteristics. Those were *fear speech* (Antoine Buyse), *toxic speech* (Lynne Tirrell), and *dangerous speech* (Susan Benesch). The focus was on nationalistically motivated hate speech in Croatia stemming from the World War II Ustaša regime, such as the salute *Za dom spremni* and accompanying speech and symbols. The three approaches served to illustrate both the complexities of hate speech and the elements that should be taken into account in order to gain a more comprehensive insight into the communicative act in question.

Accordingly, Buyse's approach emphasized the importance of fear for furthering division between ethnic groups and the roles of different frames for the advancement of specific agendas, such as discrimination and marginalization of particular groups as well as violence escalation. Lynne Tirrell's account of toxic speech brought into dialogue philosophy of language and epidemiology in order to show how this can be fruitful for both the detection and analysis of toxic speech, but also for the development of counter measures and different modes of resistance. Finally, the dangerous speech model coined by Susan Benesch serves as a valuable framework that enables us to identify multiple elements relevant for the effectiveness of such speech while not neglecting its often nuanced nature.

Each approach draws our attention towards the importance of the multiplicity of features that characterize hate speech. As such, the selected contributions should guide us in the direction of interdisciplinary dialogue when it comes to the study of hate speech. Having more tools at our disposal not only increases the potential for building a more substantial framework, but also reminds us of the subtleties of language and why they should never be taken for granted.

Sažetak

Rad pruža uvid u tri pristupa govoru koji degradira i demoralizira individualce ili grupe temeljem njihovih askriptivnih karakteristika. Slijedom toga, fokus je na nacionalistički motiviranom govoru mržnje u Hrvatskoj te primjerima vezanim za kontekst Drugog Svjetskog rata i ustaškog režima Nezavisne Države Hrvatske, koji su postali sve prisutniji u suvremenom hrvatskom društvu. Cilj rada je pružiti uvid u različite pristupe koji kao cjelina mogu poslužiti kao svojevrsni okvir koji u obzir uzima neke od presudnih elemenata za analizu govora mržnje u Hrvatskoj.

Ključne riječi: Za dom spremni, govor mržnje, govor straha, toksičan govor, opasan govor.

References:

Bellamy, J. Alex. (2003). *The Formation of Croatian National Identity. A Centuries Old Dream?* ,Manchester. Manchester University Press.

Benesch, Susan. (2013). Dangerous Speech: A Proposal to Prevent Group Violence. Retrieved July 20, 2019, from <https://dangerousspeech.org/guidelines/> .

Benesch, Susan; Buerger, Cathy; Glavinic, Tonei, and Manion, Sean. (2018). Dangerous Speech: A Practical Guide. In: *Dangerous Speech Project*. Retrieved July 10, 2019, from <https://dangerousspeech.org/guide/> .

Billig, Michael. (1995). *Banal Nationalism*. London: Sage.

Blanuša, Nebojša, and Kulenović, Enes. (2018). “Hate Speech, Contentious Symbols, and Politics of Memory: Survey Research on Croatian Citizens’ Attitudes.” In: *Croatian Political Science Review* 55(4), 176-202.

Brentin, Dario. (2013). “‘A lofty Battle for the Nation’ – The Social Roles of Sport in Tudjman’s Croatia.” In: *Sport in Society: Culture, Commerce, Media, Politics* 16(8), 993-1008.

Brentin, Dario. (2016). “Ready for the homeland? Ritual, remembrance, and political extremism in Croatian football.” In: *Nationalities Papers. The Journal of Nationalism and Ethnicity* 44(6), 860-876.

Brentin, Dario., and Pavasović Trošt, Tamara. (2016). “Populism from Below in the Balkans. Introduction.” In: *Contemporary Southeastern Europe* 3(2), 1-16.

Buyse, Antoine. (2014). “Words of Violence: ‘Fear Speech,’ or How Violent Conflict Escalation Relates to the Freedom of Expression.” In: *Human Rights Quarterly* 36(4), 779 – 797.

Čolović, Nina., and Opačić, Tamara. (2017). *Proizvodnja Дрyгoгa. Срби у hрvatsким дневним новинама*. Zagreb: SNV.

Damčević, Katarina and Rodik, Filip. (2018). “Ready for the Homeland: Hate Speech on Right-Wing Public Croatian Facebook Pages.” In: *Romanian Journal of*

Communication and Public Relations 20(3), 31-52.

Greenawalt, Kent. (1995). *Fighting Words: Individuals, Communities, and Liberties of Speech*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Hare, Ivan, and James, Weinstein (eds.). (2009). *Extreme Speech and Democracy*. Oxford University Press.

Hughes, Geoffrey. (2009). *Political Correctness. A History of Semantics and Culture*. Wiley-Blackwell.

Hosking, Geoffrey, and Schopflin, George. (1997). The Functions of Myth and a Taxonomy of Myths. In: *Myths and Nationhood*. Hurst & Company, London.

Jović, Dejan. (2017). *Rat i mit. Politika identiteta u suvremenoj Hrvatskoj*. Zagreb: Fraktura.

Kazneni zakon. Javno poticanje na nasilje i mržnju, article 325 (Narodne Novine 125/11, 144/12). Retrieved June 20, 2019, from https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2011_11_125_2498.html.

Klemperer, Victor. (2013 [1947]). *The Language of the Third Reich: LTI – Lingua Tertii Imperii. A Philologist's Notebook*. Bloomsbury Publishing Plc.

Kulenović, Enes (ed.). (2016). *Govor mržnje u Hrvatskoj* [Hate Speech in Croatia]. Zagreb: Biblioteka Političke analize.

Kurspahić, Kemal. (2003). *Prime time crime: Balkan Media in War & Peace*. United States Institute of Peace Press.

Lotman, M. Yuri. (1990). *Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture*. London: I. B. Tauris.

Marcus, Kenneth L. (2012). "Accusation in a Mirror." In: *Loyola University Chicago Law Journal* 43(2), 357-393.

Maynard, Jonathan L., and Susan Benesch. (2016). "Dangerous Speech and Dangerous Ideology: An Integrated Model for Monitoring and Prevention." In: *Genocide Studies and Prevention: An International Journal* 9(3), 70-95.

Milekic, Sven. (2016). Fascist Slogan Near Croatia Concentration Camp Sparks Anger. In: *Balkan Transitional Justice*.

Retrieved June 14, 2019, from <http://www.balkaninsight.com/en/article/plaque-near-wwii-concentration-camp-scandalises-region-12-05-2016> .

Milekic, Sven. (2017). Croatia Removes Fascist Slogan Plaque from Jasenovac. In: *Balkan Transitional Justice*.

Retrieved June 14, 2019, from <http://www.balkaninsight.com/en/article/croatian-wwii-fascist-chant-plaque-from-jasenovac-09-07-2017> .

Novosti (2019). Vukovar: Napadnut mladić koji pohađa nastavu na srpskom jeziku. In: *Portal Novosti*. Retrieved July 20, 2019, from <https://www.portalnovosti.com/vukovar-napadnut-mladic-koji-nastavu-pohadja-na-srpskom-jeziku> .

Ombudsman. (2018). Relativizacija zločina NDH narušava temeljne vrijednosti Ustava, a izostanak reakcija otvara prostor mržnji. Retrieved December 20, 2018, from <http://ombudsman.hr/hr/dis/cld/1484-relativizacija-zlocina-ndh-narusava-temeljne-vrijednosti-ustava-a-izostanak-reakcija-otvara-prostor-mrznji?fbclid=IwAR3lQ2CcMM4pxT-w9JTZ0SKM0VSznzYFbfU6OyvSc4nlr9PHmJHkrjx-5dUA> .

Pavlaković, Vjeran (2008). “Opet Za dom spremni. Desetotravanjske komemoracije u Hrvatskoj nakon 1990. godine.” In: *Kultura sjećanja: 1941*, edited by Tihomir Cipek, Bošto Sulejman, and Olivera Milosavljević, 113-129. Zagreb: Disput.

Pavlaković, Vjeran., Brentin, Dario., and Pauković, Davor. (2018). “The Controversial Commemoration: Transnational Approaches to Remembering Bleiburg.” In: *Croatian Political Science Review*. Vol. 55(2), 7-32.

Ramet P., Sabrina. (2006). “The NDH – An Introduction.” In: *Totalitarian Movements and Political Religions* 7 (4), 399-408.

Rutten, Ellen, Fedor, Julie, and Zvereva, Vera. (eds.) (2013). *Memory, Conflict and New Media. Web wars in post-socialist states*. London and New York: Routledge. Taylor & Francis Group.

Šestan, Kučić Ingrid. (2018). Najgora proslava u Hrvatskoj. Sa svih strana stižu osude divljanja riječkih maturanata. In: *Novi list.hr*. Retrieved June 14, 2019, from http://www.novolist.hr/Vijesti/Rijeka/NAJGORA-PROSLAVA-U-HRVATSKOJ-Sa-svih-strana-stizu-osude-divljanja-rijeckih-maturanata?meta_re

fresh=true .

Thompson, Mark. (1999). *Forging War. The Media in Serbia, Croatia, Bosnia and Hercegovina.* ,University of Luton Press.

Tirrell, Lynne. (2018). “Toxic Speech: Inoculations and Antidotes.” In: *The Southern Journal of Philosophy*. Vol. 56, 166-144.

Vladisavljević, Anja, Rudic, Filip, and Lakic, Mladen. (2018). Balkan Nationalists Use T-Shirts as Political Fashion Statement. In: *Balkan Transitional Justice*. Retrieved June 14, 2019, from <http://www.balkaninsight.com/en/article/balkan-nationalists-use-t-shirts-as-political-fashion-statement-09-12-2018> .

Vladisavljević, Anja. (2019). Croatian Serb Leader Condemns Hate Graffiti on Election Posters. In: *Balkan Transitional Justice*. Retrieved July 15, 2019, from <https://balkaninsight.com/2019/05/03/croatian-serb-leader-condemns-hate-graffiti-on-election-posters/> .

Vladisavljević, Anja (2019). Holocaust Revisionism Widespread in Croatia, Warns Report. In: *Balkan Transitional Justice*. Retrieved from July 15, 2019, from <https://balkaninsight.com/2019/01/25/holocaust-revisionism-widespread-in-croatia-warns-report-01-25-2019/> .

Waldron, Jeremy. (2012). *The Harm in Hate Speech*. Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts.

Wittgenstein, Ludwig. (1953). *Philosophical Investigations*. London: Blackwell.

NEKI INDIKATORI HRVATSKOG NACIONALNOG IDENTITETA U VOJVODINI 1945-1955

Sažetak:

Iznenadjujuće masovna i uporna politička pasivnost vojvođanskih Hrvata posle drugog svetskog rata uzrokovana je mnogobrojnim razlozima. Tragajući za odgovorom na ovo pitanje, autor je zaključio da važnu ulogu u ovakvom odnosu prema KPJ imaju i određeni indikatori hrvatskog nacionalnog identiteta. Tu se pre svega misli na Rimokatoličku crkvu i HSS. Osim toga, kada se inače govori o nacionalnim identitetima nezaobilazno je i pitanje jezika, te je i ovo važno pitanje, kako hrvatskog identiteta, tako i srpsko-hrvatskih odnosa, našlo mesto u ovom radu.

Ključne reči: Nacija, identitet, grupa, religija, HSS, jezik, KPJ, sukob, teror

Nacionalni identiteti nastali u XIX veku su ne samo istorijska novina, već i jedan od najvažnijih društvenih fenomena. Obično se njihov nastanak povezuje za potrebom homogenizacije i jačanja državne tvorevine. Takva država je koncipirana kao zajednica po rođenju, koju uslovljava jednakost i bratstvo među svojim pripadnicima. Dok su ranije identitetske reference u državama bile određivane društvenim statusom, religijom ili lokalnom sredinom, nacionalni identitet je neutralisao ove do tada nepremostive razlike, razvijanjem novog, potpuno drugačijeg osećanja pripadnosti.¹ Političke elite u ovim državama najčešće pomoću obrazovnog sistema glorifikuju nacionalne heroje ili slavne događaje i na taj način oblikuju mitsku predstavu o naciji. Izmišljeni su novi simboli, poput himne i zastave, izmišljen je i istorijski kontinuitet i tradicije.²

Dakle, nacije su determinisane različitim konstrukcijama i predstavljaju u pravom smislu savremeni socijalni inženjering. Zbog toga istraživači nacionalne identitete, niti bilo koje druge, ne smatraju više nepromenljivom kategorijom. Došlo se do, manje više jedinstvenog zaključka, da se nacionalni identiteti neprestano izgrađuju i ostvaruju kroz uzajamni uticaj pojedinaca, grupa i njihovih ideologija.³ Pošto se indikatori nacionalnih identiteta menjaju, neophodno je uvažavati vremensku i

¹ An-Mari Tijes, Kulturna proizvodnja evropskih nacija, Identiteti, Beograd 2009, str. 334.

² Erik Hobsbaum, Izmišljanje tradicije, Beograd 2002.

³ Žan Klod Ruan-Borbalan, Izgradnja identiteta, Identitet, Beograd 2009, str. 6.

prostornu dimenziju u kojem se oni ispoljavaju. Dakle, niko ne može garantovati da će ono što je danas važna nacionalna odrednica to biti i u bliskoj budućnosti. Ova tvrdnja se može potkrepiti primerima iz nacionalne istorije skoro svih savremenih nacija. Lako je uočiti da se indikatori naročito umnožavaju u kriznim situacijama, kada dolazi do izražaja grupni osećaj ugroženosti. Grupna pripadnost uvek dolazi do izražaja u isticanju različitosti u odnosu na onoga koji nije njen pripadnik. Ako su odnosi sa drugima krajnje antagonistički, onda umnožavanja nacionalnih odrednica je dodatno ubrzano. Shodno tome, možemo zaključiti da se nacionalni identiteti stvaraju ne samo interakcijom sa sopstvenom grupom, već i u odnosu na druge, najčešće neprijateljski doživljene grupe.

Stoga, kada govorimo o indikatorima hrvatskog nacionalnog identiteta sredinom XX veka, mora se voditi računa o društvenom, političkom i kulturnom nadmetanju sa srpskom nacionalnom idejom. Ovaj srpsko-hrvatski antagonizam je i doveo do toga da se, kako kaže Hobsbaum, masovna hrvatska nacionalna svest javi tek nakon osnivanja Jugoslavije.⁴ Drugi svetski rat je ovo tradicionalno nerazumevanje i netrpeljivost proširio na mržnju i oslobodio neslućenu svirepost. Tako da ni ogromni napor komunističkih vlasti nije uspeo brzo da izbriše ratne strahote i sveprisutni strah jednih od drugih.

Hrvati u Vojvodini su kraj rata dočekali sa strahom od osвете za počinjene zločine od strane ustaša u Sremu. Strah nije bio neosnovan jer su i partijske organizacije u prvim mesecima posle rata imale prema hrvatskom stanovništvu odnos koji nije bio u skladu sa težnjama i politikom KPJ. Naime, nastojali su i da Hrvate stave u isti koš sa Nemcima i Mađarima i tretiraju kao krivce za strašne patnje koje su za vreme rata doživeli.⁵ I pored toga što je ovakvo ponašanje bilo kratkotrajno i što je ozbiljno kritikovan i PK, uvreravanje Hrvata da je nacionalna politika nove Jugoslavije drugačija nije urodilo značajnijim uspehom.⁶ Državni i partijski vrh se još godinama suočavao sa iznenađujuće masovnom i upornom političkom pasivnošću vojvođanskih Hrvata.

Takvo raspoloženje među hrvatskim stanovništvom je osim posleratnih grešaka lokalnih partijskih organizacija bilo uslovljeno i žestokim napadima KPJ na institucije koje su kod njih u međuratnom periodu postale najvažnije odrednice nacio-

⁴ Erik Hobsbaum Nacije i nacionalizam, str. 154.

⁵ Bilo je mnogobrojnih slučajeva slanja Hrvata sa nemačkim prezimenima u logor. Zatim, slanja isključivo Hrvata na kuluk ili kao što je učinio mesni odbor u Sremskoj Mitrovici kada je naredio samo Hrvaticama da otkopavaju leševe ubijenih srpskih civila od strane ustaša. Nebojša Petrović, Politička pasivnost Hrvata u Vojvodini nakon Drugog svetskog rata, Godišnjak br. 11, Novi Sad 2017, str. 121.

⁶ Hrvatskim nacionalnim krugovima pre rata bilo je veoma važno da i Bunjevce uvuku u svoj nacionalni korpus. Posle rata je Glavni narodnooslobodilački odbor Vojvodine u dopisu svim okružnim odborima naredio „da se Bunjevce i Šokce imadete tretirati kao Hrvate bez obzira na njihovu izjavu“. Drago Njegovan, Dokumenti o nasilnoj hrvatizaciji Bunjevaca i Šokaca u Vojvodini posle Drugog svetskog rata, Etnolingvistička i istorijska istraživanja o Bunjevcima u Vojvodini, Subotica 2008, str. 110.

nalnog identiteta. Radi se pre svega o Rimokatoličkoj crkvi i HSS. Inače, ovo ne predstavlja nikakvu posebnost, jer i drugi balkanski narodi su najčešće iz konfesionalnih identiteta izdvajali nacionalni identitet.

U svakom slučaju, mora se priznati da je u periodu uspostavljanja komunističke vlasti, podrška vernika Rimokatoličkoj crkvi u Vojvodini bila upadljivija od one koju je uživala SPC. Crkve su po pravilu bile dobro posećene, sveštenstvo je bilo mnogo upornije, snalažljivije i praktičnije u borbi protiv uticaja KPJ. Isto kao i komunisti, sveštenici su veliku pažnju posvećivali omladini. Čak su se služili i sličnim sredstvima, tako što su organizovali crkvene svečanosti i propovedi istovremeno sa raznim akcijama Partije. Jedan izveštaj iz septembra 1946. godine navodi da se pod uticajem "katoličkih popova nalazi 70% naroda."⁷ Razloge, pored gore navedenog, treba tražiti u činjenici da su Mađari, Nemci pa i Hrvati na ovom prostoru u odnosu na svoje saplemenike pripadali kulturnoj i nacionalnoj periferiji, do koje su nova znanja, naučna dostignuća i moderne ideje sporije stizale. Takođe, ovi narodi, za razliku od značajnog broja Srba koji su mnogo masovnije učestvovali u NOP-u, komunističku vlast u prvim godinama posle rata nisu doživljavali kao svoju. Dok su Srbi obnovu Jugoslavije videli kao svoju veliku pobedu, drugi su u velikom strahu očekivali osvetu za zločine koje su počinili vojnici njihovih matičnih država i pojedinci iz njihovih redova.

Nekoliko meseci koliko je trajala tzv Vojna uprava, pokazali su da ovi strahovi nikako nisu bili bezrazložni. Izloženi porugama većina je utehu nalazila pod okriljem Crkve a snagu za borbu protiv straha i beznadežnosti u duhovnom nadahnuću koju je ona pružala. S druge strane, sveštenstvo je uporno i sa velikom energijom savetovalo vernike i stanovništvo protiv ulaska u komunističke organizacije. "Oni naročito nastoje da odvrćaju vernike od upisa u Front i aktivno sudelovanje u radu Fronta", navodi se u jednom partijskom izveštaju za Novi Sad.⁸ Zapravo, komunisti su bili svesni da je partijska organizacija, kao što je slučaj u Petrovaradinu⁹, u mnogim vojvođanskim mestima, zbog delovanja "katoličkih popova" imala izuzetno slab uticaj na lokalno stanovništvo.¹⁰ Nema sumnje da je ovakva aktivnost u značajnoj meri doprinela izuzetno velikoj i višegodišnjoj političkoj pasivnosti Hrvata i nacionalnih manjina u Vojvodini. Pošto su komunisti težili apsolutnoj vlasti, za njih ovakav razvoj situacije nije bio prihvatljiv.

Držanje subotičkog biskupa Budanovića je naročito iritirala pokrajinsku vlast.

⁷ AV.F.334. Zapisnika sa savetovanja u PK-u sa sekretarima OK-a, 28. septembar 1946

⁸ AV.Φ.334.10873/2

⁹ Žarko Veselinov je u svom referatu na svečanoj Skupštini Vojvodine 31. jula 1945. godine optužio katoličke sveštenike Žabarevića iz Petrovaradina i Petra Martina iz Sremskih Karlovaca da "propagiraju velikohrvatstvo, proglašavaju srpski narod za četnike i odvlače omladinu od oslobođilačkog pokreta." Slobodna Vojvodina, 1. avgust 1945.

¹⁰ AV. F.334 Godišnji izveštaj PKKPS za Vojvodinu, 1947.

Od njegove sposobnosti i uticaja na slovensko katoličko stanovništvo zazirao je i mađarski okupator, te je za vreme okupacije dve godine proveo u internaciji u franjevačkom manastiru na Karpatima.¹¹ On je bio ličnost zavidnih organizacionih sposobnosti, što mu je u kombinaciji sa velikom oprežnošću, omogućavalo da bez većih posledica čvrsto drži sveštenstvo i veliki broj vernika daleko od komunističkog uticaja.¹² Crkva je u ovo vreme svoju snagu demonstrirala održavanjem čestih procesija u kojima je učestvovao zapanjujuće veliki broj ljudi.¹³ Upravo je snaga Crkve i njen veliki uticaj na katoličko stanovništvo u Vojvodini, verovatno u određenoj meri i doprinelo odluci da obračun sa sveštenstvom ne izgleda brutalno i surovo kao u drugim delovima Jugoslavije. Diskreditovanje Crkve u očima vernika vršeno je dokazivanjem izdajničkog držanja sveštenstva za vreme okupacije i naročito njihove naklonosti prema NDH. Štampa je veliku pažnju posvećivala suđenjima sveštenika optuženih za učešće u ustaškim pokoljima i zagovornicima pokršćavanja pravoslavnih Srba. "Nisu oni ubijeni zato što su svećenici nego zato što su aktivno na strani onih koji su klali i ubijali naš nedužni hrvatski i srpski narod", objašnjavao je na stranicama "Slobodne Vojvodine" katolički sveštenik iz Srema Petar Masnić, inače član Glavnog narodno-oslobodilačkog odbora za Vojvodinu.¹⁴

Represalije i napadi preko štampe, radija i mnogobrojnih partijskih skupova sa gradskih i seoskih trgova bili su sredstva koja su služila Partiji da izazovu sumnju vernika ali i da zaplaše i pokolebaju deo crkvene hijerarhije. Ipak, katoličko sveštenstvo je i pored velikih pritisaka pokazalo veliku čvrstinu, jedinstvo i hrabrost. Nepokolebljivo uverenje komunista o svojoj predodređenosti da raspolažu sa sudbinom celokupnog naroda, kao što se do tada verovalo da Bog čini sa životima ljudi, dodatno je osnažilo otpor i nižeg sveštenstva, koje je u izvesnom smislu bilo spremno da prihvati saradnju. Višemilenijumsko gospodarenje, kako duhovnim tako i svetovnim stvarima najmoćnijih evropskih država, izgradilo je i kod običnih sveštenika predstavu o sopstvenoj veličini i značaju. Mnogi od njih su bili spremni da na prve znake oholosti, javno, kao župnik Žabarević iz Petrovaradina, iznesu stav „da crkvi treba pokazivati poštovanje kao što se od crkve traži da poštuje državu.“¹⁵

Njihovoj disciplini doprinelo je i duboko nepoverenje i čak mržnja koju su ko-

¹¹ Gavro Burazor, Bački Bunjevci za vrijeme Drugog svjetskog rata 1941-1945, Kultura i identitet Bunjevaca, Novi Sad 2017, str. 131.132

¹² Prema proceni OK Subotice od 79 rimokatoličkih sveštenika 58 je bilo neprijateljski nastrojeno prema komunističkoj vlasti. A.V. Zapisnik sa savetovanja u PK sa sekretarima OK-a, održn 28. septembra 1946

¹³ Procesija u Bačkoj Topoli na Tjelovo okupila je više od 4000 ljudi, kojima su se organizovano sa svojim učiteljima pridružila i deca iz osnovne škole. A.V. Zapisnik sa sastanka PKKPS za Vojvodinu održan 16. jula 1947.

¹⁴ Slobodna Vojvodina, 6.7.8. januar 1945

¹⁵ Župnik Adam Žabarević bio je odmah od oslobođenja član MNOO Petrovaradina i zbog svog ugleda poštovan od predstavnika nove vlasti. Pošto se na jednu crkvenu manifestaciju nisu odazvali predstavnici MNOO-a i antifašističkih organizacija, jer su smatrali da crkveni i državni praznici nemaju dodirnih tačaka, on se posle gore iznetih reči povukao iz MOO. Miloš Lukić, Petrovaradin u prošlosti, Novi Sad 1992, str. 342

munisti izražavali i prema onim sveštenicima koji su bili spremni na saradnju. Stiće se utisak da se aktivnost u radu sa Hrvatima gore pomenutog Masnića, u partijskoj dokumentaciji ocenjuje negativno samo zato što je sveštenik. Bilo je uobičajeno vlastite neuspehe u svojim mestima pravdati lošim ili negativnim radom "popa Masnića".¹⁶ Kada se kritikovao rad partijskih organizacija među Hrvatima, zaključeno je da je zbog lošeg rada "Masnić ispao zaštitnik Hrvata, pa i uticaj crkve jača".¹⁷

Tako su pojedini sveštenici na severu Vojvodine aktivno radili na sprečavanju osnivanja i omasovljavanja HRSS ubeđujući Hrvate da je "to prilepak KP".¹⁸ Osim toga, njihovo neprijateljstvo je bilo vidno i prilikom održavanja izbora, kada su mnogi katolički sveštenici otvoreno agitovali protiv glasanja ili za glasanje u kutiju bez liste.¹⁹

S druge strane, izgleda da je reakcija partijskih aktivista i državnih organa po ovim i drugim pitanjima bila izuzetno oštra, pošto je PK morao OK Subotice skrenuti pažnju na "opasnost od levih grešaka prema popovima".²⁰ Odmah se kao i u slučaju sa SPC pristupilo sa blažim i fleksibilnijim metodama. Vršeno je vrbovanje uglednijih vernika koji bi zahtevali da se u crkvama ne vodi politička agitacija. Zatim, organizovanje bojkota davanja poreza Crkvi, kao i okupljanje agrarne sirotinje i zainteresovanih za agrarnu reformu i njihovo postepeno odvajanje od uticaja sveštenika.²¹ Pored toga, štampi je naloženo da pomoću konkretnih primera "raskrinkava rad reakcionarnih popova" ističući štetnost njihovog delovanja sa "osnovnim interesima radnog naroda".²²

Ipak, sva nastojanja vlasti da se upornim diskreditovanjem, stanovništvo koliko toliko distancira i otrgne od uticaja sveštenstva, nije urodilo plodom. Stoga je Partija izvukla iz svog beskonačnog arsenala, novo oružje, koje je trebalo da crkvenim velikodostojnicima zada konačan udarac. Povezivanje Crkve sa gerilskim delovanjem križara nije samo imalo svrhu njenog kompromitovanja, već konačnog obračuna sa nepomirljivim visokim klerom. Aleksandar Ranković je tvrdio da je raspadanje preostalih ustaških bandi "zaustavio jedan deo višeg katoličkog klera, koji u tom momentu preuzima banditizam u svoje ruke, stavlja ga pod svoje ruko-

¹⁶ "On odlazi u hrvatska mesta bez da se javlja kod sreskog odbora Fronta, a posle njegovog odlaska situacija se pogoršava, primer su Golubinci gde se najviše odrazio njegov negativan rad. Mi smo mišljenja da njega treba uposliti i da što manje ima vremena. a kad ide dobro bi bilo znati". A.B.Φ.334.1141

¹⁷ AV.F.334 Zapisnik sa sednice PKKPS za Vojvodinu, 25. jun 1946

¹⁸ Isto

¹⁹ Katolički sveštenici se u pojedinim vojvođanskim mestima nisu ustručavali da agituju za kutiju bez liste ni ispred biračkih mesta. Njihova kampanja je naročito došla do izražaja u mađarskim sredinama u kojima je kao što je analizirao SK Sente zbog njihovog uticaja "glasalo 10% više u kutiju bez liste nego što bi inače bilo". AV.F.334. Zapisnik sa sednice PK održano 31. oktobra 1947.

²⁰ AV. F.334. Zapisnik sa sastanka PK KPS za Vojvodinu, održan 16. jula 1946. godine

²¹ AV. F.334. Zapisnik sa sastanka PK KPS za Vojvodinu, održan 23. avgusta 1946. godine

²² AV. F.334. Zapisnik sa sastanka PK KPS za Vojvodinu, održan 16. jula 1947

vodstvo, šalje tamo ne samo svoje zastave, blagoslov i novčana sredstva, nego i svoje funkcionere-popove".²³ On je pre svega mislio na nadbiskupa Alojzija Stepinca, čija se sumnjiva aktivnost za vreme rata nastavila i u poratnom periodu. Vera stavljena u službu snažne mržnje prema komunističkom pokretu ugrozila je i nadbiskupa i Katoličku crkvu. Stepinac je na posredan i neposredan način doveden u vezu sa križarskim pokretom. Optužen je za sastanak sa ustaškim pukovnikom u Nadbiskupskom dvoru, primanje pisama od ustaškog pukovnika Moškova i što je njegov lični sekretar Ivan Šalić prikupljao lekove za križare i što je prisustvo-vao osvećenju križarske zastave u kapeli nadbiskupskog dvora.²⁴ Suđenje i osuda najistaknutije ličnosti Rimokatoličke crkve u Jugoslaviji značilo je i eliminisanje važnog centra okupljanja opozicije iz reda hrvatskog naroda i drugih katoličkih vernika. Očekivalo sa da će obezglavlјivanje Crkve dovesti do dodatnog zastrašivanja nižeg sveštenstva i uspostavlјanja za vlast toliko željene kontrole.

Mada o križarima na području Vojvodine do sada nije pisano, njihova aktivnost je i na ovim prostorima bila vidljiva. Vlast je apstiniranje hrvatskog stanovništva od partijskog rada i manifestacija tumačila "reakcionarnim" delovanjem katoličkih sveštenika i "hvatanjem dubljeg korena" križarskog pokreta.²⁵

Na suđenju "križarskoj bandi" pred Vrhovnim sudom u Novom Sadu, koja je počinila strašne zločine u Sremu, naročito je isticana njihova veza sa katoličkim klerom. Zahvaljujući iskazu jednog optuženog da "nikada ne bi postao križar da ga na to nije nagovorio njegov sveštenik" i da je jedna opatica bila organizator njihove špijunske mreže, novinar Slobodne Vojvodine je zaključio da izdajnički deo katoličkog klera i nije mogao drugačije da postupi, jer ih sa križarima "povezuju zajednički zločini".²⁶ Upozorenje neposlušnom sveštenstvu je bilo više nego jasno. Kao što je "dokazivala" tesne veze križara sa četnicima Draže Mihailovića, beskrupulozna partijska propagandna mašinerija mogla je veoma lako optužiti, već ionako prilično diskreditovan katolički kler. Naročito je biskupski dvor u Subotici sumnjičen da podržava križarske grupe na severu Vojvodine.²⁷ Iz dvora biskupa Budanovića, kako navode mnogobrojni izveštaji PK, razvijao se neprijateljski rad protiv države, te je isto kao u slučaju Stepinca, uhapšen najbliži biskupov saradnik koji je bio u vezi sa "banditskom ustaškom grupom bunjevačkih intelektualaca".²⁸ Zatim je prilikom vrbovanja sveštenika za ulazak u sveštениčka uduženja, MK u

²³ Slobodna Vojvodina, 4. maj 1949.

²⁴ Zdenko Radelić, isto, 160

²⁵ A.B.Ф.334.1141

²⁶ Slobodna Vojvodina, 17. mart 1946. godina

²⁷ Kada je u Subotici u drugoj polovini 1947. godine razotkrivena "ustaška banda koja je imala uticaja naročito u redovima hrvatske inteligencije", Dobrivoje Vidić je na sednici PK optužio biskupski dvor u Subotici, da ih je "neposredno podržavao." A.V. Zapisnik sa sednice PK održane 18. oktobra 1947. godine

²⁸ Nebojša Petrović, Politika naselu 1945-1950, 219

Subotici od sedam katoličkih sveštenika samo jednom odobrio pomoć, jer su "ostali bili uvučeni u rad ustaško-križarske grupe."²⁹ Pored vođenja kompleksnog agitacionog rata i "razobličavanja" onih sveštenika koji su se bavili političkim radom, KPJ je postepeno povećavala pritisak na Rimokatoličku crkvu, a nije se ustručavala ni od hapšenja. Ilustracije radi, od ukupno 14 uhapšenih sveštenika na teritoriji Vojvodine tokom 1947. godine, bilo ih je 9 katoličkih.³⁰ Zbog ovako drastičnih mera režima i naročito hapšenja nadbiskupa Alojzija Stepinca, došlo je po mišljenju OK Sombora, do straha kod katoličkog sveštenstva i uočljivog zastoja njihove "javne neprijateljske delatnosti".³¹

Međutim, veliki napori koje je Partija ulagala u "raskrinkavanje" katoličkog klera i slabljenje njihovog uticaja na katoličke vernike, pokazao se izuzetno teškim poduhvatom, sa krajnje neizvesnim ishodom. Čak ni ulazak u Partiju, za većinu katolika u Vojvodini nije značilo i raskidanje sa "religioznim predrasudama i reakcionarima u mantiji". Dok su više partijske i državne strukture bile opsednute strahom i ubeđenjem da ja Rimokatolička crkva predstavljala možda i najopasnijeg protivnika, obično članstvo i aktivisti na terenu u značajnoj meri ostali su i dalje privrženi religiji i katoličkom sveštenstvu. I pored toga što je PK ovakvo ponašanje tumačio i kao izdaju, jer "popovi na ispovedima pokušavaju da saznaju partijske tajne, a ima ih koji govore, pa tako postaju agenti neprijatelja u KP, partijska dokumentacija obiluje primerima uticaja rimokatoličkih sveštenika na vojvođanske članove i više funkcionere KPJ. Od sahranjivanja sa sveštenicima, venčavanja u crkvi, prisustvovanja raznim obredima i religioznim svetkovinama, komunisti se nisu ustručavali i da, kao u Vrbici i Majdanu, "odlože satanak ćelije da bi išli u crkvu".³²

Razloge ovakvog ponašanja treba tražiti u činjenici da vlast u ovom periodu i nije nameravala da zatre religiozna osećanja vernika niti da uništi Crkvu, već da uspostavljaajući kontrolu nad njom onemogućujući njeno ometanje ubrzanih društvenih promena.³³ Takođe, česte izjave najviših državnih funkcionera, upućene mahom inostranoj javnosti, o ustavom garantovanoj slobodi religije, imalo je odjeka i u Jugoslaviji. Stoga je mnogo toga članstvu na terenu po ovom pitanju ostalo nejasno i nedokučivo. Ipak, ovakve pojave otkrivale su snagu vere ali i dodatno učvršćivali uverenje kod partijskih i državnih vrhovnika u neophodnost još neposrednijeg izražavanja svoje političke volje.

²⁹ AV, Φ.334. 696

³⁰ AV, F.334. Godišnji izveštaj PK KPS za Vojvodinu, 1947

³¹ AV, Zapisnik sa savetovanja u PK sa sekretarima OK, održanog 28. septembra 1946. godine.

³² Isto

³³ Ovakvo gledište je Josip Broz Tito objasnio u razgovoru sa predstavnicima američkih crkava. "Mi mislimo da izvesni katolički krugovi ako već neće u tome da učestvuju najaktivnije ne treba bar da nam smetaju. Mi ih ne prisiljavamo da moraju na tome da sarađuju nego samo tražimo da nam ne smetaju ako već neće da sarađuju. Slobodna Vojvodina 7. avgust 1947.

Istovremeno iskrasnio je novi problem koji je dodatno zakomplikovao odnose između Vatikana i jugoslovenske države. To je bilo donošenje papskog dekreta o isključenju članova komunističkih i socijalističkih partija iz Crkve. Najavljen u martu 1948. godine, dekret je objavljen u julu naredne godine. Ovim aktom Crkva je jasno upozorila vernike na neodrživost mišljenja da članstvo u KP nije u suprotnosti sa verom. Ona je na najdirektniji način poručila katolicima širom sveta da komunizam nije u skladu sa hrišćanstvom i crkvenim učenjem.³⁴

Članovima Partije koji su i dalje gajili religiozna uverenja i poštovali crkvene obrede, papski dekret nije ostavio nadu za nastavak ambivalentnog odnosa. I pored toga što su komunisti u Jugoslaviji smatrali da je dekret predstavljao mešanje u unutrašnje poslove drugih zemalja, jer je odvrćao vernike od bilo kakve saradnje sa komunističkom vlašću, on je mogao olakšati udaljavanje članstva od uticaja Crkve. Ipak, na osnovu pregledane partijske građe ne možemo utvrditi koliko je dekret uticao na odvrćanje vernika od KPJ, niti koliko je doprineo uspostavljanju čvršće discipline i ideološke "pravovernosti" njenih članova.³⁵

Odgovor KPJ na žestok napad iz Vatikana bio je inteligentniji. Ona ni jednog trenutka nije javno odbacivala mogućnost saradnje sa vernicima i sveštenstvom. Uporno je pozivala sve religiozne građane u Narodni front, na zajednički rad sa komunistima za obnovu zemlje. Upravo u ovo vreme pojačani su pritisci i intezivirani pozivi nižem sveštenstvu za stvaranje tzv. sveštenečkih udruženja. Radilo se, kako su državni funkcioneri objašnjavali, o jednoj vrsti sindikata koji bi se brinuo za njihovu socijalnu sigurnost. Ali oni su, kao i u slučaju sa SPC, preko ovih udruženja nameravale da umanje vlast više crkvene hijerarhije, izazovu podele unutar Crkve i uspostave kakvu-takvu kontrolu nad nižim sveštenstvom.

Prva katolička udruženja koja su osnovana u Istri i Sloveniji 1948. godine, izazvala su velika trvenja i nesporazume između Vatikana i jugoslovenskih vlasti.³⁶ Kako su tekla osnivanja ovih udruženja, rastao je protiv njih i otpor visokih prelata Crkve i Vatikana. Tako su protiv njihovog stvaranja ustali biskupi koji su 26. aprila 1950. godine proglasili članstvo sveštenstva u njima nepoželjnim.³⁷

Dodatno zaoštavanje odnosa sa Vatikanom zbog Trsta, nepopustljivost Crkve u Jugoslaviji i nesporazumi oko oslobađanja Stepinca iz zatvora, prisilili su i PK da revidira dotada nešto tolerantniju politiku prema religiji i Crkvi u Vojvodini. Nove smernice donete su na sednicu Biroa PKKPS početkom 1952. godine. U svom re-

³⁴ Dragoljub Živojinović, Vatikan, Katolička crkva i jugoslovenska vlast 1941-1948, 305, str. 306

³⁵ U partijskim iveštajima iz kasnijeg perioda često nalazimo slučajeve venčavanja i krštenja dece u katoličkim crkvama od strane članova KPJ.

³⁶ Organizacioni odbor udruženja slovenačkih sveštenika osudio je pojedince iz Crkve i Vatikana zbog "pružanja moralne podrške kapitalističkim i imperijalitičkim snagama". Vatikan je zabranio izlaženje njihovog lista "Bilten" što je dovelo do novog nesporazuma sa jugoslovenskom vladom. Dragoljub Živojinović, isto, str. 311.

³⁷ Isto, str. 314

feratu "O religiji i sektama" Mirko Tepavac je zaključio da tolerantnija politika prema katoličkoj crkvi u Vojvodini nije donela očekivane rezultate jer je ona osim kritike dominacije SSSR u IB-ovskim državama, nesmanjenom žestinom nastavila suprotstavljanje politici KPJ. Tako da je "izrasla u osnovnu reakcionarnu političku silu, koja direktnim ili indirektnim putevima uspeva da ostvari uticaj na znatan deo stanovništva, naročito na selu".³⁸ Koliko je dugogodišnji sukob sa Vatikanom i nepopustljivost katoličkog sveštenstva u Jugoslaviji frustrirajuće delovala na jugoslovenske komuniste, pokazuje Tepavčevo viđenje nove politike prema Crkvi. "Uz postojanje političke borbe (ne protiv crkve direktno nego protiv neprijateljskih shvatanja koje oni šire i crkve indirektno) surove administrativne mere su potrebne i neophodne".³⁹

Dakle, i pored toga što je vlast u ovom periodu na sva zvona obnarodovala vođenje nove politike u pravcu "podizanja samosvesti građana o vrednosti njihove lične slobode i njihovih ljudskih prava",⁴⁰ važan pokrajinski funkcioner smatra da je surovost prema Crkvi i dalje neophodna. Razloge ovakvog odnosa ne možemo pravdati samo ideološkom nepomirljivošću prema religiji i neprihvatanjem od strane katoličkog sveštenstva makar i minimalnu saradnju sa vlašću, već i izrazitom antijugoslovenskom politikom Vatikana u sporu sa Italijom oko Trsta. Da Tepavčeve smernice na predstavljaju usamljeno mišljenje, ubrzo je pokazao Josip Broz Tito u govoru održanom 11. maja 1952. godine u Zrenjaninu. Pošto je neprijateljstvo prema državi dela katoličkog sveštenstva uporedio sa "kominformovcima", on je nagovestio mogućim i hapšenje sledbenika rimske politike.⁴¹

Posle ovakve izjave usledila je lavina kritika, pretnji i osuda od strane pokrajinskih funkcionera, raznih organizacija i štampe. Na ruku su im išli i krajnje nerazumni i izazivački potezi, do tada inače opreznog biskupa Lajča Budanovića. Kada je na mesto kapelana u crkvi svetog Roka u Subotici postavio sveštenika koji je izdržavao kaznu zbog povezanosti sa križarskim pokretom u Subotici, pružio je novinarima i frontovskim organizacijama važan argument za svakodnevne napade na Katoličku crkvu.⁴²

I pored mnogo otpora, naročito u Hrvatskoj, sveštenička udruženja su sa manje ili više uspeha osnivana u svim krajevima Jugoslavije. Zbog uloge koju je vlast već što namenila Crkvi u borbi protiv IB, pritisak na sveštenike za stvaranje Udruženja na prostoru Vojvodine bio je blaži nego u ostalim delovima države. Stoga su, isto kao i u Hrvatskoj, Udruženja u Vojvodini nešto kasnije formirana. Vidnu ulogu u

³⁸ Zapisnik sa sednice PKKPS za Vojvodinu, održane 16. januara 1952. godine.

³⁹ Isto

⁴⁰ Slobodna Vojvodina, 4. jun 1951

⁴¹ Borba, 12. maj 1952. godine

⁴² Imenovani sveštenik bio je Ivan Kujundić koji je 1948. godine pred okružnim sudom u Subotici osuđen na zatvorsku kaznu zbog organizovanja križarske grupe u Subotici, Slobodna Vojvodina, 25. mart 1952.

njihovom osnivanju imao je već pominjani župnik iz Kukujevacu Petar Masnić. On je sa funkcijom sekretara inicijativnog odbora Udruženja katoličkih sveštenika nastojao da na komunističkoj politici "bratstva i jedinstva" osnaži patriotska osećanja nižeg sveštenstva i lobira za njihovu saradnju sa "narodnom vlašću". "U našoj ljubavi prema domovini ne sme biti prepreka. Hoćemo zajedno sa vlastima, jer vlast nije tražila niti će traži da menjamo naše religiozne poglede", bila je poruka sa jednog osnivačkog skupa početkom 1953. godine upućena ne samo sveštenicima, već i svim vernicima u Vojvodini.⁴³

Bez bliske saradnje i konkretne podrške nižem sveštenstvu, sav uloženi trud u osnivanje Udruženja mogao je biti uzaludan. Naime, visoki crkveni dostojanstvenici su se podjednako energijom i ne birajući sredstva suprotstavili namerama inicijativnog odbora. Biskup Budanović je uputio pismo nižem sveštenstvu upozoravajući ih da ako bez unapred dobijene dozvole "svojom prisutnošću, istomišljenošću ili pristupom usmeno ili pismeno sarađuju, u istu se upišu ili u Udruženju i dalje ostanu, smatraće se odgovornim i sumnjivim zbog jeresi."⁴⁴ Naravno, proglašavajući ih jereticima, protiv takvih sveštenika pokrenuo bi se postupak o suspenziji, posle čega bi njihova parohijalna vlast bila prenet na najbližeg paroha.⁴⁵

Bilo je malo sveštenika koji su mogli prenebregnuti ovakvu pretnju. Svakako da se nisu plašili spaljivanja ali optužba za jeres je nesumnjivo predstavljala nepovratno udaljšavanje od Katoličke crkve.⁴⁶ Krajnja mera koju je biskup preduzeo pokazuje da prekidom diplomatskih odnosa sa Vatikanom nije oslabila otpornost domaćeg sveštenstva na pritiske režima. Oni ne samo da nisu donosili važne odluke bez saglasnosti iz Rima, već su pokazivali odlučnost za sukobljavanje sa jugoslovenskom državom do krajnjih granica. Međutim, upravo pedesetih godina upornost Partije, politička i privredna konsolidacija, postepeno su menjali odnos hrvatskog stanovništva u Vojvodini prema komunističkoj ideologiji i njihovom učešću u društvenom životu zemlje. Proces laicizacije ove zajednice je bio pokrenut ali on nije uzeo maha kao kod, naprimer Srba ili svojih sunarodnika u Republici Hrvatskoj.

To nije bio slučaj sa HSS, političkom strankom sa kojom su se Hrvati nekoliko decenija, i to ne samo u Vojvodini, u značajnoj meri nacionalno poistovećivali. HSS je kroz borbu za rešavanje hrvatskog nacionalnog pitanja u Kraljevini Jugoslaviji izrastala u pravi nacionalni pokret hrvatskog naroda. Stranka je uživala ogromnu podršku hrvatskog stanovništva u Sremu i severnoj Bačkoj. Bez obzira što je u jednom trenutku podržavala i Kominternu, ona je slično kao i ostale građanske stranke

⁴³ Slobodna Vojvodina, 17. januar 1953. godina

⁴⁴ Slobodna Vojvodina, 29. maj 1953.

⁴⁵ Isto

⁴⁶ "Posle biskupove okružnice svi su se pasivizirali sem dvojice. Došli su da se izvinu: ostaćemo kažu bez hleba". Sednica PK, održana 13. juna 1953. godine".

u međuratnom periodu, izražavala duboko nepoverenje i neslaganje sa političkim namerama KPJ, smatrajući je prevratničkom organizacijom, koja je ugrožavala osnovne duhovne vrednosti hrvatskog seljaštva. I pored toga, deo članstva se za vreme okupacije opredelio za saradnju sa KPH i priključio NOP-u. Upravo su oni posle rata predstvaljali udarnu pesnicu za političku i moralnu diskreditaciju HSS i njenog lidera Vlatka Mačeka. „HSS je bila puna frankovaca i fašista“, okarakterisao je stanje u stranci pre rata Filip Lakuš na posleratnom zboru Narodnog fronta u Subotici. Pa ipak ta činjenica mu nije smetala jer je i dalje bio član Izvršnog odbora HSS.⁴⁷

U stvari, borba za istinu i pozivanje na moral predstavljali su običnu igru reči-ma. Njihova uloga je bila da na perfidan i politički bezopasan način uguše stranku. Upravo to je Izvršni odbor 30. juna 1945. godine i učinio, kada je HSS proglasio republikanskom strankom, pozivajući se na politiku braće Radić.⁴⁸ Tako se KPJ u Vojvodini, kao što je bio slučaj i u drugim krajevima Jugoslavije, jednim potezom rešila političkog suparnika i dobila proširenu ruku za širenje svoje ideologije i uticaja na hrvatske mase. To se postizalo a razne načine. Pre svega u pojedinim mestima vršena je od strane Partije bezobzirna kontrola članstva i rukovodstva HRSS. I na kraju, postepeno je ometano i ubrzo zabranjivano bilo kakvo delovanje izvan Narodnog fronta.⁴⁹

Međutim, Mačekovi sledbenici u Vojvodini koje je predvodio advokat Mića Skenderović bili su vešti političari koji su uz podršku Rimokatoličke crkve i inteligencije ne samo uspešno suzbijali uticaj nove stranke i KPJ na vojvođanske Hrvate, već su u pojedinim mestima uspostavili i kontrolu u samoj HRSS.⁵⁰ Međutim, članstvo KPJ na terenu nikako nije pronalazilo odgovarajuće metode za uspešnu borbu protiv otpora starog članstva, ali i novih antikomunističkih elemenata koji su upravo svojim angažovanjem u HRSS uspevali da izoluju uticaj Partije na šire mase. „Lakše je našim drugovima raditi sa Mađarima, dok im je sa Hrvatima teže jer nailaze na organizovaniji otpor reakcionarnih elemenata koji se kroz HRSS povezuje i teži da izoluje naš uticaj.“⁵¹ Ovaj izveštaj iz 1946. godine nam pokazuje da HRSS ne samo da nije pomogla zatiranju HSS, već je upravo ona omogućila delovanje starog članstva i političku saradnju sa novim članstvom koje je KPJ smatrala pouzdanim elementima hrvatskog stanovništva. Ona je uspostavila dodatnu homogenizaciju hrvatskog naroda i postala značajna prepreka širenja komunističkog uticaja na voj-

⁴⁷ Nebojša Petrović, *Politička pasivnost Hrvata u Vojvodini nakon Drugog svetskog rata*, str. 125.

⁴⁸ Isto, str. 125.

⁴⁹ Nebojša Petrović, *Položaj Hrvata u Vojvodini neposredno nakon Drugog svetskog rata*, Hrvatsko-srpski odnosi politička saradnja i nacionalne manjine, Centar za istoriju demokratiju i pomirenje, Sremska Kamenica 2009, str. 129.

⁵⁰ AV, F.334.aj.77.

⁵¹ Isto.

vođanske Hrvate. U slučajevima kada ti „novi ljudi“ nisu bespogovorno pali pod uticaj starih HSS-ovaca, kao u slučaju Lajča Jaramazovića u Subotici, Mića Skenderović je sprečavao osnivanje HRSS, navodeći da je to običan „prilepak“ KP, a takve pojedince diskreditovao sa činjenicom da oni nikada i nisu bili članovi HSS.⁵²

Nekadašnje članstvo u stranci nije im bilo važno kada su u Sremu navodno „isticali“, već pominjanog popa Masnića, koji takođe nikada nije bio član HSS. Masnić se po mišljenju partijskih ljudi na terenu, nametao kao vođa Hrvata u Sremu. On se zahvaljujući kontaktima i saradnjom sa komunistima predstavljao kao njihov zaštitnik „tako što je obilazio sela i pisao Đilasu prikazujući mu situaciju u najstrašnijim bojama“.⁵³ Masnić je možda i imao neke kontakte sa predstavnicima HSS, ali u ovom slučaju se najverovatnije radilo o obračunu sa još jednim „saputnikom“ revolucije, čiji su uticaj na stanovništvo i sveštenička profesija uzrokovali nepoverenje kod jednog dela partijskog članstva. Osim toga, navedeni „nedostaci“ bili su dobri argumenti za prebacivanje odgovornosti za loše stanje među vojvođanskim Hrvatima.

Ipak, zahvaljujući ovom nepoverenju prema Masniću možemo videti koliki je bio uticaj KPJ na HRSS. Naime, iz Zagreba je stiglo pismo adresirano na Pokrajinski front Vojvodine u kome Franja Gaži i sekretar stranke ne priznaju Masnića za pristalicu HRSS.⁵⁴ Očigledno je zbog potpune kontrole koju su imali nad najvažnijim ljudima iz stranke, intencija Partije bila da se borba protiv Masnića povede u samom HRSS-u a ne u Narodnom frontu. On je i dalje za njih u političkom smislu predstavljao dragocenog saradnika, jer i pored nepoverenja koje ni kasnije nije bledele, radilo se o najvažnijem čoveku za različita politička delovanja među sremačkim Hrvatima.

Dakle, i pored svih problema i pritisaka, HRSS je uspela uz pomoć klera i dela inteligencije, a pre svega na osnovu zasluga i moći koje je HSS imala još iz perioda Kraljevine, da održi uticaj nad hrvatskim stanovništvom Vojvodine. Međutim, objektivne okolnosti u državi i svetu su bile takve da ona dugoročno nije imala nikavih šansi za konkretniju političku aktivnost, a da i ne govorimo o ozbiljnijoj konfrontaciji sa KPJ. Komunisti su ubrzo raznim smicalicama i svojim neograničenim resursima uspostavili kontrolu nad najvažnijim ljudima i najvećim delom odbora. Tako da su Hrvati u Vojvodini potrebu za isticanjem različitosti i održavanja svog nacionalnog identiteta u odnosu na mnogobrojnije Srbe, morali tražiti na drugoj strani.

Okrenuli su se stvarima koje su im bile dostupne, koje je Partija predstavljajući sebe kao savremenu emancipatorsku snagu u državi i svetu dozvoljavala i čak podržavala. Reč je pre svega o širenju prosvete na najšire narodne mase i poštovanju nacionalne ravnopravnosti kroz negovanje nacionalnih kultura i jezika. Na taj način

⁵² AV, F.334, Zapisnik sa sastanka PKKPS za Vojvodinu održan 16. jula 1946.

⁵³ Nebojša Petrović, Položaj Hrvata u Vojvodini neposredno nakon Drugog svetskog rata, str. 130.

⁵⁴ Isto, str. 130.

su nastojali da razbiju nepoverenje nacionalnih manjina i Hrvata prema Partiji i novoj državi. Tako je u Rezoluciji VII konferencije PK KPS naloženo PK i Mesnim komitetima da izrade plan rada sa Hrvatima tako da konstantno pretresaju njihove posebne potrebe, „i to kako one u pogledu organizovanja i aktiviranja Hrvata, tako i njihove prosvetne, političke, kulturne i ekonomske potrebe“.⁵⁵

U tom smislu hrvatski intelektualci sa severa Bačke podržani svojim sunarodnicima iz KP ali i širih partijskih struktura, pokrenuli su pitanje upotrebe hrvatskog jezika u vojvođanskim školama. Jezik je još sredinom XIX veka prihvaćen kao najvažniji indikator nacionalnosti, i države su pomoću škola vršila ubrzanu standardizaciju jezika i gasile mnogobrojne jezičke i kulturne partikularizme. Trudeći se da uklone ili umanje sve izvore nacionalnog nezadovoljstva vojvođanskih Hrvata, vlast je prihvatila ovaj zahtev i uvela ijekavski, odnosno hrvatski jezik u škole u kojima pohađaju nastavu hrvatska deca. Međutim, ovaj potez vlasti je samo dodatno zakomplikovao i onako opterećene odnose između Srba i Hrvata. Ubrzo je primećeno da u ovako podeljenim školama jača nacionalizam i da je šovinističke ispaide bilo nemoguće kontrolisati, kako kod učenika⁵⁶ tako i nastavnog osoblja.⁵⁷ Ovo pitanje je 1953. godine pokazalo koliko je i kod samih članova Partije bilo teško uspostaviti stabilne srpsko-hrvatske odnose. Pojedini srpski komunisti su smatrali da uvođenje hrvatskog jezika u škole nije u duhu marksizma. Dok su Hrvati samtrali da je pored ekonomske jednakosti za nacionalnu ravnopravnost važan i jezik. Kada je formirana komisija koja je trebalo da ispita šovinističke pojave u školama, među njenim članovima, koji su bili članovi Partije, izbili su sukobi, kasnije kvalifikovani kao nacionalistički. Situacija se toliko užarila da su požar morali gasiti sekretar PK Stevan Doronjski i član PK, i poznavalac lokalnih prilika Geza Tikvicki. Oni su na sastanku Gradskog Komiteta 7. septembra 1953. godine osudili šovinističke pojave među komunistima pri čemu je kritikovan i sam Gradski Komitet. Na sastanku je odlučeno da se nastavi politika uvođenja ijekavskog jezika u osnovne škole i gimnazije, ali i da se u cilju sprečavanja daljih podela, isključi bilo kakva diskusija o osnivanju nacionalnih kulturnih društava.⁵⁸

Izgleda da je ovo pitanje veoma uznemirilo PK, jer je upravo iz Vojvodine, ta-kođe u septembru 1953. godine pokrenuta inicijativa o uklanjanju razlika između srpskog i hrvatskog jezika. Dakle, iznenada je ponovo pokrenuto pitanje koje još od

⁵⁵ Isto, str. 127.

⁵⁶ Nacionalni i šovinistički ispadi učenika bili su različitog karaktera. Od toga da su učenici hrvatskih odeljenja uporno nastavnike oslovljavali sa „gospodine“ i da su listom navijali za Dinamo a u srpskim odeljenjima za Partizan, do toga da je naprimer, učenica ijekavskog odeljenja Kuntić Dubravka, javno recitovao sledeće stiho-ve: „Tamo gde smrdi srpska duša koja, nije domovina moja.“ A.V. 334.4281

⁵⁷ U mešovitoj gimnaziji u Subotici došlo je do podele nastavnika na Srbe i Hrvate, između kojih je na nacionalnoj osnovi dolazilo do mnogobrojnih nesporazuma i sukoba. Isto.

⁵⁸ A.V. 334.4277

sredine XIX veka zaokuplja pažnju lingvista i kulturnih radnika oba naroda. Stoga, može se zaključiti da je ovaj značajan kulturni projekat determinisan upravo događajima izazvanim uvođenjem ijekavskog jezika u vojvođanske škole. Tu mogućnost potvrđuje i izjava Geze Tikvickog na pomenutom sastanku u Subotici. Kritikujući šovinističke izjave u Subotici i Gradskom Komitetu, on je između ostalog izjavio: “da je pitanje jezika kod nas u Subotici više formalna stvar koju će naš društveni razvitak uskoro učiniti jednim.”⁵⁹ Osim toga, nema nikakve sumnje da je redakcija Matice srpske mogla pokrenuti ovako važnu inicijativu bez prethodne saglasnosti najviših partijskih instanci u Pokrajini. Zapravo, ova inicijativa je najverovatnije i osmišljena od strane pokrajinskih komunista suočenih sa neuspesima zbližavanja dva najbrojnija jugoslovenska naroda. Kao što je i očekivano, predlog je naišao na opšte odobravanje na celom srpskohrvatskom govornom području. Tako da, i pored toga što je javna rasprava trajala više od godinu dana, početkom decembra 1954. godine usvojen je tzv. Novosadski dogovor, kojim se utvrđuje da je književni jezik koji se razvio oko dva središta, Beograda i Zagreba, jedinstven, sa dva izgovora, ekavskim i ijekavskim.⁶⁰

Verovatno je i tada bilo mnogo onih koji se, ni u lingvističkom, a pre svega, političkom smislu nisu slagali sa Novosadskim dogovorom. Tek kada je kod jugoslovenskog partijskog vrha došlo do promene tretiranja nacionalnog pitanja, javio se jedan broj hrvatskih intelektualaca koji se usprotivio Dogovoru iz 1954. godine. Naime oni su 1967. godine, zajedno sa Miroslavom Krležom, zatražili da se prizna odvojeni hrvatski jezik, pozivajući se na načelo nacionalnog suvereniteta.⁶¹ Pošto je jezik bio najdublji izraz, herderovski rečeno, nacionalnog duha, još su devetnaestovekovne države od mnoštva narečja i dijalekata stvarala standardni, književni jezik. Upravo su se na ovaj princip i pozvali hrvatski intelektualci.

Ali, to su procesi koji su se dogodili kasnije. Pedesetih godina prošlog veka, kao i u slučaju ostalih naroda u Vojvodini, i kod Hrvata su ubrzano bledele nepomirljive nacionalne, verske i kulturne podele. Granice uspostavljene nacionalnim identitetima postajale su poroznije i mekše. Religija je i dalje ostala ključno obeležje nacionalne različitosti. Život je čak i bez podrške sveprisutnog režima, postavljao sopstvene zakone i stvarao realnosti drugačije od onih koje su tražili crkveni velikodostojnici, sve marginalizovaniji građanski političari ili zabrinuti intelektualci.

Summary

Although the Croats from Vojvodina had not been concerned as national mino-

⁵⁹ Isto.

⁶⁰ Momir Gatalović, *Darovana sloboda*, Beograd 2010, str. 167, 168.

⁶¹ Kosta Nikolić, *Srpska književnost i politika*, Beograd 2012, str. 56.

rity nor before or after the Second World War, their identity regarding to a relative small number of them, as well as the distance from their national and cultural core, most commonly was manifested through highlighting the differences from majority nation. In that way their values, culture and even political attitudes and determination were on the sides opposite from Serbian. That society for that time unusually positive relation towards the Church and religion. Unlike the Serbs, there was lack of mass participation in communist organizations, contrary to great support for HSS. At the end taking the unique attitude in which were involved all the members and officials of the KPJ to the question of separating the Croat language and its independent development regard to the Serbian.

Izvori i literatura:

Neobjavljeni izvori:

Arhiv Vojvodine, Novi Sad, f.334, Pokrajinski komitet Saveza komunista Vojvodine

Štampa:

Slobodna Vojvodina
Borba

Literatura:

An-Mari Tijes, Kulturna proizvodnja evropskih nacija, Identiteti, Beograd 2009,
Erik Hobsbaum, Izmišljanje tradicije, Beograd 2002.

Erik Hobsbaum, Nacije i nacionalizam od 1780, Beograd 1996.

Žan Klod Ruan-Borbalan, Izgradnja identiteta, Identitet, Beograd 2009.

Dragoljub Živojinović, Vatikan, Katolička crkva i jugoslovenska vlast 1941-1948.

Nebojša Petrović, Politička pasivnost Hrvata u Vojvodini nakon Drugog svet-skog rata, Godišnjak br. 11, Novi Sad 2017.

Nebojša Petrović, Politika naselu 1945-1950, Sremska Kamenica 2009.

Nebojša Petrović, Položaj Hrvata u Vojvodini neposredno nakon Drugog svet-skog rata, Hrvatsko-srpski odnosi politička saradnja i nacionalne manjine, Centar za istoriju demokratiju i pomirenje, Sremska Kamenica 2009,

Drago Njegovan, Dokumenti o nasilnoj hrvatizaciji Bunjevaca i Šokaca u Vojvo-dini posle Drugog svetskog rata, Etnolingvistička i istorijska istraživanja o Bunjev-cima u Vojvodini, Subotica 2008.

Gavro Burazor, Bački Bunjevci za vrijeme Drugog svjetskog rata 1941-1945, Kultura i identitet Bunjevaca, Novi Sad 2017.

Miloš Lukić, Petrovaradin u prošlosti, Novi Sad 1992, 342

Zdenko Radelić, Križari: gerila u Hrvatskoj 1945-1950, Zagreb 2011.

Momir Gatalović, Darovana sloboda, Beograd 2010, 167, 168.

Kosta Nikolić, Srpska književnost i politika, Beograd 2012, 56.

Snežana Besermenji
Vladimir Stojanović

UDK 930.85:316.7(=163.42)(497.113)

KULTURNO NASLEĐE VOJVOĐANSKIH HRVATA U FUNKCIJI OČUVANJA NACIONALNOG IDENTITETA

*Rad je urađen u okviru projekta “Kulturni turizam u funkciji očuvanja nacionalnog identiteta vojvođanskih Hrvata”, koji finansira Pokrajinski sekretarijat za visoko obrazovanje i naučnoistraživačku delatnost (Službeni list APV br.21/2019).

Abstrakt:

Kulturno nasleđe vojvođanskih Hrvata u funkciji očuvanja nacionalnog identiteta ima odlučujuću ulogu. Zato je očuvanje kulturnog nasleđa ove manjinske zajednice. Ono sa jedne strane uživa pažnju države matice, iz koje je zajednica potekla, a sa druge strane uživa pažnju države u kojoj je to kulturno nasleđe stvarano i u kojoj se ono čuva. Najvažniju ulogu u očuvanju kulturnog nasleđa imaju upravo pripadnici te zajednice, kao i legetimne elite.

Ključne reči: kulturno nasleđe, nacionalni identitet, Hrvati, Vojvodina.

Uvod:

Društveni identitet u tradicionalnim sistemima počinje se formirati od ideje mesta i to ne samo mesta porekla, nego i čitavog skupa u prostoru utemeljenih i institucionalizovanih odnosa. Veliki deo osobenosti pojedinaca, kao člana etničke grupe nastaje iz održane ideje mesta, lokaliteta, kao društvenog konteksta odnosa sa pripadnicima drugih etničkih grupa. Biti vezana za neko mesto ne znači samo imati poreklo, nego i društvene korene i osobine svojstvene za vrstu osobe kakava je dotični pojedinac (Rosen, 1984). Jedna od najstarijih institucija jeste etnička institucija (Parsons, 1978). Etničnost se posmatra kao jedan od evolucionističkih nastalih oblika organizovane ljudske populacije, koja za osnovnu funkciju ima očuvanje i proizvodnju znanja (Parsons, 1951). Etničke distance u psihološkom smislu predstavlja stepen mogućeg povezivanja i saradnje pojedinaca iz različitih grupa, kao i meru psihološke bliskosti ili udaljenosti pojedinaca u odnosu na neku tipičnu etničku grupaciju. Taj stepen bliskosti u odnosima, do kojeg je osobama iz jedne društvene grupe spreman da stupi sa pripadnikom druge, obično manjinske, ukazuje na stepen udaljenosti. On varira od nepristajanja na življenje u istoj državi, preko

spermnosti na zajedničko obavljanje posla, pa sve do braka sa pripadnicima druge društvene grupe (Trebješanin, 2004).

Kulturno nasleđe je termin, koji nije uvek značio isto, a koncept kulturnog nasleđa se menja u poslednjim decenijama. Ono održava sliku prošlosti, ali i "živu-kulturu" (<http://en.unesco.org>). Zahvaljujući svom poreklu i različitim uticajima, koji su ga oblikovali kroz istoriju, kulturno nasleđe je od neprocenjive vrednosti za kulturne različitosti, kao izvor bogatstva i kreativnosti. Ono ukazuje na obrazovni, kulturni i civilizacijski nivo razvoja održanog naroda, kao i čovečanstva u celini (Sklabinski, 2011). Prema UNESCO-u kulturno nasleđe je klasifikovano u petnaest kategorija, od kojih svaka ima određene karakteristike, koje je opisuju i održuju, a to su: arheološka nalazišta, dela sa spomeničkim i umetničkim svojstvima, prostorne kulturno-istorijske celine, znamenita mesta i spomen obeležja, folklorno nasleđe, manifestacione vrednosti, ustanove kulture, kulturni pejzaži, kulturne rute, podvodno kulturno nasleđe, dokumentaciono i digitalno nasleđe, verovanja, jezici, muzika i pesme, literature. Dobra kulturnog nasleđa, prema UNESCO-u, mogu se podeliti na materijalna i nematerijalna, pokretna i nepokretna. Materijalna dobra kulturnog nasleđa su istorijska mesta, zgrade, spomenici i slično, a ona mogu biti pokretna i nepokretna. Nepokretna dobra kulturnog nasleđa su spomenici, grupe građevina i lokaliteti. Nematerijalna dobra kulturnog nasleđa su usmene tradicije, rituali, događaji, znanja, kao i veštine, koje služe za proizvodnju tradicionalnih zanata.

Očuvanje kulturnog nasleđa manjinskih zajednica specifično je kao i celokupna manjinska problematika. Ono sa jedne strane uživa pažnju države matice, iz koje je zajednica potekla, a sa druge strane uživa pažnju države u kojoj je to kulturno nasleđe stvarano i u kojoj se ono čuva. Ipak, najvažniju ulogu u očuvanju kulturnog nasleđa jedne manjinske zajednice imaju upravo pripadnici te zajednice, koji sami, iako krhkih kapaciteta, imaju pravo, ali i obavezu, da stvaraju mehanizme očuvanja i unapređenja svog nasleđa, kao i da usmere pažnju nacionalnih strategija (države čiji su građani i države matice), ka istinskim vrednostima i kulturnim tekovinama (Sklabinski, 2011).

Hrvati u etničkoj strukturi Vojvodine

Razvoj etničke strukture na prostoru Vojvodine tokom 20. veka, može se podeliti u više faza. Prva faza je dominacija Austrougarske do 1918. godine, a nju karakteriše porast broja stanovnika u svim etničkim grupama, što je posledica visokog prirodnog priraštaja. Najdinamičnije je rastao broj Mađara, jer broj Mađara u period između 1880. i 1910. godine, porastao je u jugoistočnoj Bačkoj za 66,3%, u srednjem i južnom Banatu za 82,3%, a u Sremu za 130% (Kocsis, 1995). U vreme austrougarske dominacije, tačnije 1900. godine, u Vojvodini je živelo 1.432.748 stanovnika, ali je

nacionalni sastav stanovništva u procentima bio veoma različit. U to vreme Srpsko stanovništvo je bilo najbrojnije sa 33,7%, ali su Mađari tada činili 26,4% stanovništva, Nemci 23,5% stanovništva, Rumuni 5,2% stanovništva, Slovaci 3,8% stanovništva, Hrvati 2,3% stanovništva i Rusini 0,9% stanovništva. Posle Prvog svetskog rata, broj svih etničkih grupa je u porastu, osim Mađara i Rumuna. Broj Mađarskog stanovništva je opao, do tadašnji državni službenici i inteligencija se iselila u matičnu zemlju, a broj Rumuna se smanjio, jer je tada u neposrednoj blizini bila granica njihove matične države. Ekstremni porast je registrovan kod Hrvata, što je posledica promene u izjašnjavanju do tadašnjih Bunjevaca, odnosno, njihovim konvertovanjem u Hrvate. U međuratnom period, u Vojvodinu je kolonizovano Srpsko dobrovoljačko stanovništvo, tačnije oko 48 hiljada Srba, pa je došlo do povećanja broja Srba u Vojvodini. Drugi svetski rat je značajno uticao na promenu etničkog sastava stanovništva u Vojvodini, jer je došlo do iseljavanja (u organizaciji Wermacht-a) i proterivanja Nemaca iz Vojvodine, a zatim su u njihova naselja doseljeni stanovnici iz čitave Jugoslavije. Od ukupno 225.696 kolonista, njih 162.447 su bili Srbi, 40.176 Crnogorci, 12.000 Makedonci, 7.134 Hrvati, 2091 Slovenci (Gaćeša, 1984).

U Autonomnoj Pokrajini Vojvodini prema popisu iz 2011. godine, evidentirano je 1.931.809 stanovnika, od kojih su 2,43% ili tačnije 47.033 stanovnika Hrvati. Oni su naseljeni u Sremu i severozapadnoj Bačkoj, ali ni u jednoj opštini nemaju apsolutnu većinu. Na prostoru Vojvodine, najveći broj Hrvata je evidentiran 1921. godine, kada je bilo 129.788 Hrvata, koji su predstavljali 8,5% stanovništva Vojvodine (Kicošev, Njegovan, 2013). U period između dva svetska rata, Hrvati su predstavljali 7,5% od ukupnog broja stanovnika u Vojvodini. Ni u jednoj sredini nisu bili dominantni, ali u nizu opština su bili drugi po brojnosti, kao u Beočinu, Indiji, Rumi, Sremskoj Mitrovici, Subotici i Šidu.

Kulturno nasleđe vojvođanskih Hrvata

Kulturno nasleđe vojvođanskih Hrvata predstavljaju manifestacije, muzika, folklorno nasleđe, jezik i Hrvatske rimokatoličke crkve kao kulturna dobra od velikog značaja.

Manifestacije

Da bi manifestacija bila uspešna od velikog je značaja lokalna zajednica, koja direktno ili indirektno utiče na pet determinant podrške, a to su: uočene prednosti od strane lokalne zajednice, subjektivni troškovi, egocentrične vrednosti, nivo zabrinutosti lokalne zajednice i vezivanje unutar zajednice, kao i vezivanje međusobno među zajednicama (Dogan, Kendall, 2006). Pozitivan uticaj manifestacija na lokalnu zajednicu je poboljšanje pozitivne slike i imidža destinacije, podsticaj za razvoj

i bolje održavanje postojeće infrastructure, povećanje ponosa lokalnog stanovništva, ekonomski efekti, davanje prilike za zapošljavanje i volonterizam, identifikacija i promocija lokalne zajednice od regionalnog do međunarodnog nivoa, usmeravanje mladih i smanjena stopa kriminala i devijantnih aktivnosti u društvu, povećan stepen komunikacije i druženja (Janeczko 2002, Evans 2003). Hrvati u Vojvodini organizuju manifestacije radi proslave nacionalnih praznika, značajnih događaja i jedinstvenih kulturnih ostvarenja. Postoje različiti načini kategorizacije i grupisanja, a manifestacije vojvođanskih Hrvata mogu se podeliti na tradicionalne, književne, likovne, muzičke, versko-kulturne i ostale manifestacije. Veoma su česte lokalne manifestacije, koje kreira lokalna zajednica. Takve manifestacije se organizuju u gotovo svakom mestu, gde živi hrvatska manjinska zajednica. One imaju brojne pozitivne efekte, poput buđenja osećaja ponosa u zajednici i jačanja osećaja pripadnosti. One takođe mogu pomoći da ljudi steknu nove ideje i iskustva, podstaknu ih na umetničke aktivnosti i potenciranje tolerancije i različitosti. Hrvatska manjinska zajednica organizuje i veliki broj festivala, jer oni predstavljaju javne tematske proslave, koji kao specijalni događaji predstavljaju kontinuirani i povezan program aktivnosti. Manifestacije vojvođanskim Hrvatima doprinose osećaju ponosa i revitalizaciji tradicije, kao i poboljšanju njihovog imidža i uvođenje novih i izazovnih ideja. Hrvati u Vojvodini organizujući 46 manifestacija uspešno čuvaju svoju kulturu i prenose svoju tradiciju sa generacije na generaciju, a samim tim doprinose unapređenju kulturnog potencijala čitave Vojvodine (Besermenji, Pivac, 2019, 428).

Muzika

Muzika jedne etničke grupe je kulturno nasleđe, koje određuje određeno područje ili razdoblje, svedoči o društvenim pojavama, odnosno uslovima društveno-ekonomskog i kulturno-istorijskog razvoja u određenim razdobljima, kao i značajnim događajima. Hrvatska manjina u Vojvodini postoji kao etnička zajednica od srednjeg veka i kao takva je doprinosila sadržajnom kulturnom razvoju ovog prostora, a posebno se izdvajala originalnom tradicionalnom muzikom. Glazba, odnosno muzika je danas iskorišćena od hrvatske etničke zajednice za organizovanje sledećih festivala: Festival Bunjevačkih pisama, Festival hrvatskih duhovnih pesama HOSANAFEST, Festival marijanskog pučkog pjevanja, Godišnji koncert HKPD Đurđin, Koncert Velikog tamburaškog orchestra, Mikini dani, Smotra hrvatskih tamburaških sastava, Večeri i noći Ilije Žarkovića Žabara. Josip Andrić i Julij Njikoš su doprineli popunjavanju melografije vojvođanskih Hrvata. Oni su sakupili narodne pesme i izdali zbirke notnih zapisa, a Andrić je komponovao opere i opere-te na osnovu bunjevačkih i šokačkih pesama (Besermenji, Blešić, 2016, 622-623). Kulturno nasleđe u vidu muzike hrvatske manjine u Vojvodini ima svoju vrednost, kao važna osnova kulturne raznolikosti i društvenog razvoja.

Folklorno nasleđe

Folklor obuhvata kulturnu baštinu jednog naroda sačuvanu u narodnim predanjima, običajima, nošnji, rukotvorinama i muzici, u kojima je stvaralac obično anoniman (Klajn, Šipka, 2006). Tvorac ovih dobara je narod, koji svoje iskustvo stiče uglavnom nasleđem. Ono se prenosi sa generaciju na generaciju, tačnije tradicijom, koja se stvara u određenim uslovima i koja se stvara od sebe i razvija na sopstveni način (Pavlović, 2001). Hrvatska nacionalna zajednica u Vojvodini ima veoma raznovrsne tekovine folklornog stvaralaštva čije negovanje i čuvanje je od izuzetnog značaja za očuvanje nacionalnog identiteta. Ono je očuvano kroz etno kuće, narodnu nošnju i običaje. Narodno graditeljstvo predstavlja arhitekturu, koja je zasnovana na praksom stečenom saznanju tradicionalnog zanatskog umeća. Ona je prilagođena fizičko-geografskim karakteristikama određenog podnevlja, na osnovu kojih su formirana i tradicionalna znanja. Autentično folklorno nasleđe vojvođanskih Hrvata je najbolje očuvana u etno kućama, kao što su: “Didina kuća” u Baču, “Šokačka kuća” u Sonti, “Etno salaš Balažević” u Donjem Tavankutu, etno kuća “Mali Bodrog” u Monoštru. Zatim nošnja, kao deo materijalne kulture svake etničke zajednice i po njenim odlikama uočavaju se razlike među pojedinim etničkim grupama, po njima se može odrediti društveni status pojedinaca i doba starosti. Nošnja se deli na mušku i žensku, na letnju i zimsku, na radnu nošnju i nošnju za svečane prilike (Bosić, 2006). Narodna nošnja vojvođanskih Hrvata, može se podeliti na šokačku i bunjevačku, a ona se najčešće oblači prilikom organizovanja događaja sa etnolološkim karakteristikama. Običaji kao deo folklornog nasleđa vojvođanskih Hrvata su brojni, ali se mogu neki izdvojiti kao naprimer, pokladni običaji. U delu Bačke, u kojem žive Šokci, čuvaju se i održavaju se pokladni običaji “Tute”. Već deset godina organizaciju ovog običaja preuzelo je na sebe HKPD” Matoš” iz Plavne (Cepelić, 1914; Sekulić, 1991).

Jezik

Nacionalni identitet se čuva očuvanjem jezika, što je naročito izraženo kada deo nekog naroda živi odvojen od svog matičnog naroda (Rajić, Vujkov, 2013). Ustav Republike Srbije („Službeni glasnik RS”, br.83/06) u članu 10. utvrđuje da je u Republici Srbiji u službenoj upotrebi srpski jezik i ćiriličko pismo, s tim što se službena upotreba drugih jezika i pisama uređuje zakonom, na osnovu Ustava Republike Srbije. Uz to, odredbom člana 79. precizirano je pravo pripadnika manjinskih nacionalnih zajednica na očuvanje posebnosti, što podrazumeva pravo upotrebu svog jezika i pisma. Statut AP Vojvodine („Službeni list APV“, br. 20/2014) u članu 24. stav 1. utvrđuje da su u organima i organizacijama AP Vojvodine u službenoj upotrebi srpski jezik i ćiriličko pismo, mađarski, slovački, hrvatski, rumunski i rusinski jezik i njihova pisma. Pored toga, u stavu 2. propisano je i da organi AP Vojvodine

u okviru svojih nadležnosti preduzimaju mere u cilju doslednog ostvarivanja zakonom uređene službene upotrebe jezika i pisama nacionalnih manjina - nacionalnih zajednica. Uz naveden statut AP Vojvodine, očuvanju jezika hrvatske manjine u Vojvodini doprineli su i pojedinci, kao književnik Balint Vujkov, koji je sakupljao dela narodne književnosti i sačuvao ga od zaborava. Neophodno je širiti svest o lepoti narodnog govora, odnosno ikavice među Hrvatima u Vojvodini, prvenstveno događajima vezanim uz tradiciju, objavljivati tekstove na ikavici i njenim proučavanjem. Veće ikavice u Stanišiću je na dobrom putu, jer inicira nove forme okupljanja i delovanja, uključujući pripadnike različitih lokalnih govora, a tako doprinosi očuvanju kulturne baštine vojvođanskih Hrvata, pogotovo očuvanje ikavice, kao njihovog narodnog jezika. Zatim, književna priredba “Dani Balinta Vujkova”, čiji je osnovni cilj valorizacija Vujkove zaostavštine, kao i očuvanje ikavice, narodnog govora bačkih i sremskih hrvata. Na ovoj višednevnoj manifestaciji tematizira se i savremeno književno stvaralaštvo Hrvata u Podunavlju.

Hrvatske rimokatoličke crkve kao kulturna dobra od velikog značaja

Zakonom o zaštiti kulturnih dobara iz 1977. godine, prvi put se u sistemu pravne zaštite uvodi i kategorizacija kulturnih dobara, koji uz manje izmene važe i danas. U zavisnosti od značaja, kulturna dobra se grupišu u tri kategorije, a to su: kulturna dobra, kulturna dobra od velikog značaja i kulturna dobra od izuzetnog značaja (Milić i dr. 1998). Na prostoru Vojvodine postoji veliki broj rimokatoličkih hrvatskih crkvi, ali deset predstavlja kulturno dobro od velikog značaja, jer svedoče o društveno-ekonomskom i kulturno-istorijskom razvoju Hrvata na prostoru Vojvodine. To su: crkva Svete Marije u Moroviću, crkva Svetog trojstva u Kukujevcima, crkva Svetog Petra u Indiji, crkva Svetog Mihajla u Erdeviku, crkva Svetog Ivana Nepomuka u Gibarcu, crkva Svetog Petra u Baču, crkva Svetoig Mihajla u Novom Slankamenu, crkva Uzdizanja časnog krsta u Rumi, crkva Svete Marijue u Novim Banovcima i crkva Uznesenja Bogorodice u Bajši. Estetska vrednost ovih sakralnih objekata je veoma visoka zbog očuvane arhitekture i umetničkih dela. Istorijska vrednost je takođe visoka, jer se njihovo postojanje uvek može povezati sa nekim istorijskim događajima, prvenstveno za hrvatsko stanovništvo u Vojvodini. Kao takva, oni nas upoznaju sa istorijom hrvatskog stanovništva i njihovim relijskim običajima, a samim tim oni imaju veoma veliku edukativnu vrednost. Ove crkve su mesto okupljanja Hrvatskog stanovništva, kako u vreme bogosluženja, tako i u vreme značajnih verskih praznika, pa je njihova društvena vrednost veoma značajna. Ovi sakralni objekti imaju i značajnu naučno-istraživačku vrednost, jer su predmet proučavanja istoričara, muzeolog i arheologa.

Osetljivost ovih sakralnih objekata je značajna, jer su uglavnom izgrađeni u 18. i 19. veku, zbog čega se na svima sprovedela reparacija. Plan upravljanja nad njima se sprovodi u okviru nadležne Biskupije, koja sprovodi i regularni monitoring i održavanje, uz obaveznu podršku lokalne zajednice. Oblast investiranja je u nadležnosti države, jer su kulturna dobra od velikog značaja (Besermenji, Pivac, 2015). U vreme ratnih događanja, koja su počela 1992. godine na prostoru Zapadnog Balkana i na prostoru Vojvodine, izvesni pojedinci su podmetali požare ili minirali rimokatoličke crkve Hrvata. Takva događanja imamo i u neposrednoj prošlosti, kao kada je rimokatolička crkva Sveta Ana u Neštinu 2011. godine, od strane jedne osobe podmetnut požar. Međutim, ako se sagleda stav Republike Srbije i AP Vojvodine, može se zaključiti da je on krajnje odgovoran i da se značajna sredstva odvajaju za reparaciju i eventualnu rekonstrukciju rimokatoličkih crkvi Hrvata u Vojvodini (Besermenji, Pivac, 2015).

Zaključak:

Za očuvanje nacionalnog identiteta vojvođanskih Hrvata su prvenstveno zadužene, u smislu iniciranja, legitimne elite, kao što su sveštenici, istraživači u humanističkim naukama, književnici, umetnici, identitetski profesionalci i preduzetnici. Uz obrazovanje na maternjem jeziku, informisanje i književna dela na hrvatskom jeziku, od velike je važnosti i očuvanje verskog identiteta. Kao nacionalna manjina, vojvođanski Hrvati dobijaju finansijsku pomoć R. Srbije i AP Vojvodine, ali bez dovoljne pomoći matice, neće moći da se odupru snažnom kulturološkom i jezičkom uticaju većinskog naroda. Tačnije, bez podrške matice, mlađim generacijama, biće veoma teško da se odupru asimilaciji i očuvaju svog jezika, tradicije i običaja. Redefinisanjem nacionalnog identiteta Hrvata u Vojvodini i brendiranjem istorijskih, kulturnih i ekonomskih tekovina u domaćoj i svetskoj javnosti, obezbedilo bi se očuvanje njihovog nacionalnog identiteta.

Literatura:

Besermenji S. Pivac T. (2015): Rimokatoličke crkve Hrvata u Vojvodini. Kultura Polisa br.28, Institut za Evropske studije Beograd,Beograd, st. 457,460.

Besermenji S. Blešić I. (2016): Muzika vojvođanskih Hrvata u funkciji očuvanja nacionalnog identiteta. Kultura Polisa br.31, Institut za Evropske studije Beograd,Beograd, st. 622-623.

Besermenji S. Pivac T. (2019): Manifestacije u funkciji očuvanja nacionalnog identiteta vojvođanskih Hrvata. Kultura Polisa br.39, Institut za Evropske studije Beograd,Beograd, st. 428.

Bosić M. (2006): Radna odeća paora u Vojvodini. U: Zemljoradnja u Vojvodini. KID PČESA, Novi Sad, st.671-677.

Dogan G. Kendall K.W. (2006): Hosting Mega events: Modeling Locals Support. Annals of tourism research, vol.33, Issue 3, pp 603-623.

Cepelić M. (1914):Tri dana med Bunjevcima i šokcima. Subotička danica, Subotica str.55-74.

Sekulić A. (1991): Bački Hrvati, narodni život i običaji.Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, str.269-288.

Sklabinski M. (2001): Kulturno nasleđe. Dostupno na internet www.slovackizavod.org.rs/sr/kulturno-nasledje (pristup 2019).

Gaćeša, Nikola (1984): Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945-1948. Matica srpska, Novi Sad.

Klajn I. Šipka M. (2006): Veliki rečnih stranih reči I izraza. Prometej, Novi Sad.

Kicošev S. Njegovan D. (2013): Razvoj etničke i verske strukture Vojvodine. Prometej, Novi Sad, st.12 i 25

Kocsis, Károly (1995): Hungarian Minorities in the Carpathian Basin, Matthias Corvinus publishing, Toronto-Buffalo.

Milić M.i dr. (1998): Spomeničko nasleđe Srbije. Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Beograd.

Parsons T.(1951): The Social System. Fre Press, New York.

Parsons T. (1978): Action Theory and the Human Condition. Fre Press, New York.

Pavlović S.D. (2001): Naša kulturna dobra I turizam Turistička štampa, Beograd, st. 1-141.

Rosen L. (1984): Bargaining for Reality: tha Construction of Social Relations in a Muslim Community. University Press, Chicago.

Trebješanin Ž. (2004): Rečnik psiholoije, treće izdanje. Stubovi kulture, Beograd.

Vujkov B. (2013): Cviće i kamen.

<http://en.unesco.org>

ZNAČAJ HRVATSKE KULTURE I POLITIKE REGIONALNE STABILNOSTI U OČUVANJU HRVATSKOG NACIONALNOG IDENTITETA U VOJVODINI

Rad je urađen u okviru projekta “Kulturni turizam u funkciji očuvanja nacionalnog identiteta vojvođanskih Hrvata”, koji finansira Pokrajinski sekretarijat za visoko obrazovanje i naučnoistraživačku delatnost (Službeni list APV br.21/2019).

APSTRAKT

Autor će u radu prikazati dva od većeg broja kulturnih i političkih segmenata u očuvanju hrvatskog nacionalnog identiteta u Vojvodini. U tom smislu, u prvom delu rada autor će prezentovati mesto i značaj hrvatske kulture u okviru evropskog hrišćanskog civilizacijskog kruga, dok će u drugom delu rada istaknuti važnost aktivnosti pojedinih organizacija iz nevladinog sektora koje su doprinele jačanju regionalne stabilnosti, a samim time i pomogle u stvaranju uslova za očuvanje hrvatskog nacionalnog identiteta na prostoru Vojvodine.

KLJUČNE REČI: hrvatska kultura, politika regionalne stabilnosti, Vojvodina, nevladin sektor, Hrvati

HRVATSKA KULTURA KAO DEO EVROPSKOG CIVILIZACIJSKOG PROSTORA

Kultura u najširem smislu posmatrana ima više definicija, ali ono što ona svojim opsegom zahvata jesu egzistencijalna, misaona i duhovna strana društva koji svojim dostignućima se reflektuju i upotpunjavaju političku i ekonomsku organizaciju određene zajednice. U tom smislu kultura obuhvata i pojam civilizacije. S njim se u nekim segmentima poklapa, a u drugima zajedno sa drugim kulturama čini jedan civilizacijski prostor. Različitost kultura, kulturne dominacije većih kulturnih prostora nad manjima, presija i gašenje kulturnih identiteta kao i procesi homogenizacije kulturnog imperijalizma postali su jednom od dominantnih tema humanističkih nauka u vreme globalizma.¹ Kao što postoje različite kulture tako i unutar svake od njih

¹ Više o tome kod Hamm, B. Smandych, R. /eds/, Cultural Imperialism. Rethinking Cultural Domination and Resistance. Toronto: Broadview Press, 2005.

postoje različitosti na koje su uticali istorijski, sociološki, religijski i antropološki faktori dajući im diverzitet širih razmera. Ipak, ono što čini jednu kulturu homogenom jesu simboli koji povezuju njene pripadnike i u zavisnosti od njihove snage možemo da odredimo i kohezioni faktor pojedine kulture. Kultura sama po sebi nije cilj. Njena svrha u svakom društvu je da odredi (omeđi) društveno ispravno ponašanje.

Hrvatska kultura je razvijajući se oko 1400 godina godina na hrišćanskom – evropskom prostoru, pa samim tim i na balkanskom prostoru, nastojala da očoveči svoje pripadnike u okvirima hrišćanske civilizacije. U tom smislu, ona je u svetlim trenucima svoga uzleta, prateći visoke domete evropskog civilizacijskog kruga, crpela snagu iz najdubljih izvora hrišćanskog humanizma.²

Zbog svog geografskog položaja, ona je sažimala kulturne procese četiri različite kulturne sfere. Još u periodu prelaska iz antike u srednji vek na prostoru Hrvatske su se preplitali zapadni i istočni kulturni i politički uticaji dva Rimska Carstva, a budući da je Hrvatska deo Srednje i Mediteranske Evrope njene prostore prelivaju kulturni uticaji Mediterana i kontinenta. Pri tome treba imati na umu da mediteranska Hrvatska ima urbanističku tradiciju dugu više od dve hiljade godina. Tako na primer, velike kulturno-istorijske promene izazvane seobama naroda, počevši od prvih narušavanja granica Rimskog Carstva do naseljavanja Hrvata, nisu bile presudne za razvoj Zadra i Trogira, dok za razliku od njih, Split i Dubrovnik su tek u kasnoj antici formirali svoju urbanu strukturu, tako da fizičkog kontinuiteta iz antike prema srednjem veku nije bilo.³ U ranom srednjem veku, nakon velike seobe naroda, nastupio je za Hrvate period uspešne izgradnje države koje je u kulturnom smislu sarađivala sa italčkim gradovima starog rimskog civilizacijskog kruga, a koji su preostali na obali. Tako je na prostoru koji su nastanjivali Hrvati započeo proces otvaranja prema rimskoj kulturi i umetnosti, što će se sa prihvatanje hrišćanstva još više učvrstiti, a najviše domete među ranim srednjovekovnim građevinama dostići u crkvi Svetog Donata u Zadru u kojoj su ograda oltara i prozori bili ukrašeni s providnim ornamentima poznatim pod nazivom hrvatski pleter.⁴ U to vreme razvijaju se i dva pisma koja su koristili Hrvati, glagoljica i latinica. Nakon gubitka nezavisnosti, Hrvatska se od 12.veka nalazila u zajedničkoj državi sa Mađarskom. Uprkos gubljenju političke samostalnosti, ona nije izgubila

² Ivan Supićić, Kršćanin i kultura u Hrvatskoj, Bogoslovska smotra, Vol. 70, No. 3-4, 2000, str.619.

³ Vedrana Jović Gazić, Razvoj grada od kasne antike prema srednjem vijeku: Dubrovnik, Split, Trogir, Zadar - stanje istraženosti, Archaeologia Adriatica, Vol. 5., No. 1., 2011, str.152.

⁴ Hrvatski pleter poznat je i pod nazivom troplet. Karakterističan je za rani hrvatski srednji vek i pripada staro-hrvatskoj kulturi. U hrvatskoj istoriji kulture pojavljuje se u raznim oblicima na građevinskim objektima, odeći i predmetima za svakodnevnu upotrebu. Osim što se prvenstveno vezuje za Dalmaciju primerci su pronađeni i u severnoj Hrvatskoj. Tako na primer, u Loboru i Iloku. Radovan Ivančević, Umjetnost razdoblja život I., Profil, Zagreb, 2001., str. 190; Anamarija Kvas, Dorian Loknar, Nikol Petelin, Sanja Jane, Hrvatski pleter, Časopis za metodiku i nastavu matematike, vol.16, No.61, 2015, str.41.

dotok evropskih kulturnih dešavanja. Jačajući veze sa severom i zapadom, i tako dolazeći pod uticaj jakog srednjoevropskog kulturnog kruga hrvatska kultura se sve više nalazila involvirana u taj prostor. I tako dok se rana romanička umetnost pojavila u dalmatinskoj Hrvatskoj početkom 11. veka, s jakim razvojem manastira i reformom crkve, umetnost gotike je uplivala u prostor Dalmacije i Istre u 14. veku, u to zlatno doba slobodnih dalmatinskih gradova koji su trgovali s hrvatskom vlastelom na kopnu. U 15. veku, Dalmacija je osetila još jedan snažan uzlet evropskog civilizacijskog prostora ovekovečen u kulturi humanizma i renesanse.⁵ Nakon što se u 17. i 18. veku, Hrvatska, u okviru Habsburške monarhije ujedinila s delovima koje su ranije okupirali Mletačka Republika i Otomansko Carstvo, ujedinjenje je doprinelo, zbog i dalje prisutne vojne opasnosti od Otomana, nastanku velikih utvrda za zaštitnim rovovima i brojnim kulama izgrađene su zbog stalnih opasnosti. Dve najveće utvrde bile su Osijek i Slavonski Brod. Kasnije one su izrasle u velike gradove. Od tada urbano planiranje u baroknom stilu se moglo pronaći u brojnim hrvatskim gradovima. Od 19. veka, hrvatski romantizam je u mnogim segmentima pratio nacionalno buđenje hrvatskog naroda i u izvesnoj meri nalazio se pod uticajem, ali i prožimao, sa stranačim težnjama Hrvata. Na prostoru Vojvodine brojna su materijalna i nematerijalna dobra kao sastavni delovi kulturne baštine Hrvata na tom prostoru. Kada je reč o književnosti bačkih Hrvata treba imati na umu da je ona “nejednako rasla i dozrijevala uz našu ovohrvatsku, matičnu” književnost.⁶ A u period između dva svetska rata objavljivanje časopisa i novina na hrvatskom jeziku u tom delu Vojvodine dostiglo je zavidan nivo pri čemu treba imati na umu da čak njih 29 nisu finansirale ni država ni crkva. U tom smislu, oni su dokaz afirmacije hrvatskog naroda u jednoj multietničkoj sredini.⁷ Pri tome su brojni materijalni i simbolički elementi reprezenti njihove viševjekovne prisutnosti u panonskom području.⁸ Naime, integracioni procesi Bunjevaca⁹ u korpus moderne hrvatske nacije su završili još krajem 19. veka osim kada je reč o podunavskim Bunjevcima. Kod njih se subetnički naziv zadržao do danas. To ne znači da krajem 19. veka pripadnici Šokaca i Bunjevaca u Potisju i Podunavlju nisu razvijali hrvatsku nacionalnu svest. Još tada je biskup Ivan Antunović pisao da su nakon bitke na Mohačkom polju Srbi

⁵ O opisima pesnika i pisaca dalmatinskih gradova u kasnom srednjem veku videte više kod Nevenka Bezić-Božanić, *Dalmatinski gradovi i Dubrovnik u djelima hrvatskih latinista*, Dani Hvarškoga kazališta, Vol. 18, No. 1, 1992.

⁶ Mijo Škvorc DI, *Književnost bačkih Hrvata*, (prikaz), *Crkva u svijetu : Crkva u svijetu*, Vol. 5 No. 2, 1970, str.194.

⁷ Ante Sekulić, *Listovi i časopisi bačkih Hrvata od Ivana Antunovića do 1941*, *Migracijske i etničke teme*, Vol. 6, No. 3, 1990, str.413.

⁸ Mario Bara, *Kulturna baština Hrvata u Vojvodini i mogući modeli njezine zaštite*, rad prezentovan na skupu *Hrvatsko-srpski odnosi*, Golubić 2013, str.16.

⁹ O prostoru koji naseljavaju Bunjevci vidi kod Slaven Bačić, *Nacionalno-integracijski procesi Bunjevaca u Bačkoj i u ugarskom Podunavlju*, *Godišnjak za znanstvena istraživanja*, br.2, Subotica 2010, str.65-76.

i Hrvati živeli na prostoru Podunavlja zajedno jer, kako kaže, „gdi je god bilo Sr-bah, tamo je u većem ili manjem broju bilo takodjer Bunjevacah i Šokacah, ili kako se danas volimo nazivati, Hrvatah ...“¹⁰

Danas, Hrvati u Srbiji su u većini viševekovno domicilno stanovništvo i kao takvi predstavljaju relativno heterogenu nacionalnu zajednicu, čiji pripadnici u najvećem broju žive u Vojvodini. Kulturna baština kako materijalna tako i nematerijalna, Hrvata u Vojvodini je viševekovna i raznovrsna, a po obimu je velika i bogata. Uprkos tome, ona je ostala neistražena, uvelike neevidentirana i s deficitima u stručnoj obradi. Kao takva, još uvek je nedovoljno dostupna i malo je poznata široj javnosti.¹¹

S druge strane, hrvatska kultura se, poput ostalih evropskih kultura tokom 20.veka našla pod udarom totalitaritarnih ideologija i u tom smislu fašizam i etnički nacionalizam su ostavili traga na njoj pa su tako osim, jednim delom, nacionalne (etničke) pripadnosti Hrvata balkanskom prostoru i segmenti ideologija involvirani u nju. Prisustvo Hrvata na balkanskom i centralno evropskom prostoru omogućili su prisustvo tog naroda u krvavim istorijskim epizodama međusobnih pokušaja istrebljenja i progona naroda. U ekstremnim političkim sukobima i ratovima, potirali su se balkanski narodi i pretili da izbrišu kulturno nasleđe “drugog”. Dakle, pitanje različitosti kultura u modernom društvu postavilo se s problemom kulturnih, rasnih i etničkih konflikata, a kao odgovor na te probleme, pojavio se multikulturalizam, odnosno, smanjenje isključivosti, a povećanje tolerancije i snošljivosti između kulturnih različitosti u društvu.¹²

REGIONALNA STABILNOST POVERENA NEVLADINOM SEKTORU KAO JEDAN OD IMPERATIVA ZAŠTITE HRVATSKOG IDENTITETA U VOJVODINI NA POČETKU 21.VEKA

O zaštiti kulturnog identiteta nacionalnih ili manjinskih zajednica ne može se govoriti bez ostvarivanja prava na političku zaštitu, prava na verski identitet i ekonomski prosperitet. Na žalost, za vreme ratova na prostoru nekadašnje Jugoslavije, Hrvati u Srbiji našli su se u teškom položaju, kao i druge manjine u ostalim republikama koje su bile zahvaćene ratovima, s posebnim naglaskom na one manjine čije su nacionalne većine u matičnim republikama bile uključene u etničke sukobe. Na taj način položaj nacionalnih manjina tokom ratnih sukoba bio je flagrantno kršen, a njihov oporavak, u periodu mira, sporo je i sa mukom popravljan. Za unapređenje

¹⁰ Ivan Antunović, Razprava, o podunavskih i potisanskih Bunjevcih i Šokcih u pogledu narodnom, vjerskom, umnom, građanskom i gospodarskom, Beč, 1882, str.69, u Andrija Anišić, Antunovićeva misao za naše vrijeme, Zbornik radova međunarodnog znanstvenog skupa, Identitet Bačkih Hrvata, Zagreb-Subotica, 2010.

¹¹ <https://www.subotica.info/2019/09/23/kultura-hrvata-u-vojvodini>

¹² Ivan Cifrić: Raznolikost kultura kao vrijednost, Socijalna ekologija, Zagreb, Vol. 16 (2007), No. 2 -3, str.186.

položaja nacionalnih manjina, pa time i hrvatske zajednice u Srbiji, važan je bio proces regionalne stabilnosti i pomirenja, koji je počeo odmah po prestanku ratnih dejstava i bio je poveren prvenstveno nevladinom sektoru u koji su se uključili naučnici iz Hrvatske i Srbije koji su bili spremni da otpočinu dijalog u vezi sa prevazilaženjem problema iz najnovije prošlosti. U tom smislu, ulogu vodilje u procesu pomirenja i učvršćivanja stabilnosti u regionu uzela je na sebe nevladina organizacija iz Hrvatske „Dijalog“. Na skupovima koje je ova organizacija vodila raspravljano je po prvi put nakon rata u Hrvatskoj o položaj nacionalnih manjina u Hrvatskoj i Srbiji u 20. veku. Otvorene su rasprave o prošlosti i perspektivama odnosa Hrvatske i Srbije te njihovih građana, a u tom sklopu i rasprave o položaju nacionalnih manjina u tim državama, s posebnim osvrtom na teme Srba u Hrvatskoj i Hrvata u Srbiji. Time se pokazalo da pojedini istoričari u obe zemlje (RH i RS) izražavaju spremnost za dijalog, pri čemu i ranija zajednička istorija može, u sklopu naučnih istraživanja i spoznaja, pripomoći otkrivanju i odstranjivanju falsifikata, mitova i stereotipa. Ovim naporom, nevladin sektor i naučnici, započeli su proces ponovnog uspostavljanja odnosa dve države i dva naroda, čime su, otvorili i proces poboljšanja položaja i statusa te pitanja prava nacionalnih manjina u RH i RS, izvedeno Srba u Hrvatskoj i Hrvata u Srbiji u okvirima nevladinog sektora i jednog dela naučne zajednice.¹³ Ni političari nisu ostali izvan kruga procesa regionalne politike pomirenja. Ona je pokazivala posebno plodne rezultate u vreme kada su predsednici Srbije, odnosno Hrvatske, bili Boris Tadić i Ivo Josipović. Veliki korak ka političkoj stabilnosti u odnosima između dve države učinila je i Grupa prijateljstva između poslanika Narodne skupštine Srbije i Hrvatskog sabora. Ipak, najveće političke napore kroz gotovo tri decenije rada ulagali su politički predstavnici nacionalnih manjina koji su prošli dug put koji je bio sačinjen, ne samo od političke borbe, već i od mržnje političkih protivnika, osuda i zastrašivanja i to naročito u vreme dok su se na čelu Savezne republike Jugoslavije i Hrvatske nalazili Slobodan Milošević i Franjo Tuđman.

Od uspostavljanja dobrih odnosa između dve države pa samim tim i bitnog unapređenja položaja hrvatske zajednice u Srbiji i srpske zajednice u Hrvatskoj, poseban napor u uspostavljanju saradnje i unapređenja položaja dve zajednice, na polju nevladinog sektora, daje Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje. Koncept rada pomenute organizacije zasniva se na objedinjavanju tri načina delovanja po pitanju zaštite identiteta nacionalne zajednice. To su: delovanje i sadejstvo nevladinih organizacija koje su spremne da štite identitet hrvatske odnosno srpske nacionalne zajednice putem organizacije skupova i nastupima u javnosti, podsticanje saradnje

¹³ Igor Graovac, Položaj nacionalnih manjina u Hrvatskoj i Srbiji u 20. stoljeću u Dijalozima Povjesničara / Istoričar, s posebnim osvrtom na teme Srba u Hrvatskoj i Hrvata u Srbiji, https://chdr-ns.com/pdf/documents/golubic2009_igor_graovac.pdf

političkih predstavnika Hrvata u Srbiji i Srba u Hrvatskoj u smislu uzajamnog lobiranja i kreiranja zajedničke politike po pitanju popravljivanja i unapređivanja položaja sopstvnog naroda u dve države i konačno naučna aktivnost profesora sa Univerziteta u regionu ali i šire kao i naučnika iz regionalnih naučnih institucija koji će objektivnim sagledavanjem prošlosti, a ne podležući mitovima i stereotipima, osvetljavati skoriju prošlost, koja je, na žalost, od devedesetih godina prošlog veka, zbog nacionalističkih i šovinističkih političkih interesa bila zamagljivana i iskrivljavana. Tome već dvanaest godina služe naučni i politički naponi izraženi na naučnim skupovima u Golubiću (obrovačkom). Na njima je, do sada, učestvovalo više od 150 naučnika iz Srbije i Hrvatske, ali i iz Sjedinjenih Američkih Država, Grčke, Nemačke, Mađarske i Bosne i Hercegovine. Politički predstavnici Srba iz Hrvatske i Hrvata iz Srbije u više navrata su se sastajali na tim skupovima uaglašavajući svoju politiku koja je išla ne samo ka isticanju političke situacije u kojoj se nalaze pripadnici njihovih naroda već i ka nuđenju konkretnih rešenja, otvaranju mogućnosti saradnje i unapređivanju politike regionalne stabilnosti. Takođe, jedan broj naučnih skupova bio je obeležen i sastancima političara onih stranaka koje nisu nacionalno obeležene i predstavnika medija, a čija politička orijentacija je usmerena ka politici pomirenja i razvijanju razumevanja u regionu. Na poslednja tri naučna skupa, organizatori su omogućili i susrete lokalne povratničke populacije sa naučnicima koji se bave temama iz ruralnog turizma i kulturnog turizma u cilju jačanja ekonomskog i kulturnog aspekta očuvanja njihovog identiteta na prostoru severne Dalmacije.

Na dosadašnjim naučnim skupovima koji su organizovani u Golubiću (obrovačkom) veći broj radova bio je posvećen zaštiti identiteta Hrvata u Srbiji. Oni su pokrenuli čitav niz pitanja iz oblasti politike, prava, ekonomije, turizma i kulture. Na osnovu predloženih naučnih istraživanja uočljivo je da bez sadejstva svih pomenutih oblasti nije moguće ostvariti prosperitet nacionalne zajednice, da u slučaju da samo jedna oblast ostane isključena iz procesa unapređenja, praktično čitava zajednica prestaje da ostvaruje napredak a time se odmah i njen opstanak dovodi u pitanje, što nas vraća na politiku koja se vodila tokom devedesetih godina prošlog veka.

Kada je reč o kulturnom razvoju hrvatske zajednice u Srbiji treba napomenuti da on jednim delom zavisi od kulturnog razvoja Srba u Hrvatskoj, jer reciprocitet je mogući način traženja da se ostvare jednaka prava obe zajednice što u stvari, sa unapređivanjem prava jedne od njih u bilo kojoj oblasti, može da podstakne i napredak druge zajednice. Naravno, reciprocitet nije jedini način ostvarivanja većih mogućnosti za kulturni razvoj. On se ogleda i u političkoj borbi, ali i u različitim vidovima ostvarivanja saradnje na polju kulturno-umetničkih društava i naučnih i kulturnih ustanova. Za očuvanje hrvatskog kulturnog identita treba istaći vrednost kulturne saradnje Srbije i Hrvatske koja leži upravo u činjenici da na tom planu ova

dva naroda ne moraju počinjati od nule. Temelj građenja novih odnosa bazira se na zajedničkoj kulturi u kolektivnom sećanju ljudi koja je stvarana decenijama pre rata, duhovnom nasleđu naše dve države i nepostojanju jezičkih barijera. Pozitivna, kreativna i progresivna iskustva iz perioda pre rata koja su postojala u medijima, televiziji, filmu, pozorištu, kulturnoj i intelektualnoj sceni bivše Jugoslavije mogu se prilagoditi novim uslovima i poslužiti kao zdrava osnova.¹⁴ Kako je istakla Jasmina Stojanović na jednom od skupova u Golubiću, „Zoran Milutinović, predavač i šef katedre za istočnoevropske jezike i kulturu na London Juniversiti koledžu (London University College), smatra da Jugoslavija nije bila prost zbir svojih sastavnih nacionalnih kultura, već da je tokom sedam decenija svog postojanja uspeła da stvori jedan nadnacionalni, zajednički kulturni sloj u kome je učestvovala cela zemlja.“¹⁵

Kulturni razvoj Hrvata u Srbiji zavisi i stepena prilagođavanja novim političkim i ekonomskim uslovima u regionu, ali i u Evropi. U tome mogu da uspeju jedino ako nastupaju sa jednako raspoređenom energijom u sledećim pravcima: zajednički u političkom¹⁶, ekonomskom i kulturnom smislu u Srbiji, putem cross-border saradnje sa Hrvatima iz pograničnih oblasti Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Mađarske uz čvrste političke veze sa Hrvatskom, u saradnji sa srpskom nacionalnom zajednicom u Hrvatskoj koja deli sa hrvatskom nacionalnom zajednicom mnoge zajedničke probleme i najvećim delom i na žalost samo deklarativno ostvarena prava, i konačno, uključivanjem u svoja politička i kulturnoprosvetna tela onih članova naučne i kulturne zajednice u Vojvodini koji podržavaju očuvanje istorijskih, političkih i kulturnih vrednosti Hrvata sa tih prostora.¹⁷ Ono na čemu bi Hrvati u Srbiji i dalje trebali da insistiraju kada je reč o zaštiti kulturnog identiteta jesu pitanja školstva i školskih udžbenika na hrvatskom jeziku, hrvatskog jezika kao službenog jezika i hrvatskih medija u Srbiji. I o tim pitanjima je raspravljamo tokom višegodišnjih skupova o hrvatskim i srpskim temama u Golubiću (obrovačkom). Po pitanju jezika i medija kao zaštitnika kulture do sada se, na osnovu predloženih materijala sa pomenutih skupova, može zaključiti sledeće:¹⁸

- Od početka devedesetih godina traju nastojanja da se hrvatski jezik uvede u neke domene javnog sporazumevanja u Vojvodini. Njihov je dosadašnji vrhunac priznavanje hrvatskog jezika kao jednog od šest službenih jezika u pokrajinskom Statutu iz 2009.godine (njegovo korišćenje i dalje prate velike teškoće koje se vide

¹⁴ Jasmina Stojanović, Saradnja i razmena u oblasti kulture između Srbije i Hrvatske od raspada bivše države, str.3. https://chdr-ns.com/pdf/documents/golubic2010-jasmina_stojanovic.pdf

¹⁵ Isto.

¹⁶ O političkom angažovanju Hrvata u Vojvodini više je pisao Tomislav Žigmanov. O tome u M.Bar, T.Žigmanov, Hrvati u Vojvodini u povijesti i sadašnjosti –osnovne činjenice-, Subotica 2009.

¹⁷ Darko Gavrilović, Nemanja Đukić, Problemi tranzicije u Srbiji i položaj hrvatske nacionalne manjine u Vojvodini, <https://chdr-ns.com/pdf/documents/golubic-2012-darko-gavrilovic.pdf>

¹⁸ Zaključci su prezentovani u gore navedenom radu.

u tome da prema popisu stanovništva iz 2002, u Vojvodini živi 56 546 Hrvata, a samo su 21 053 osobe hrvatski navele kao materinji jezik).¹⁹

- Solidan osnov koji pruža mogućnost zaštite identiteta imaju i mediji od kojih je prema mom skromnom mišljenju najvažnija „Hrvatska riječ“ (2003), s tim da je nedeljnik sa istim imenom izlazio u Subotici od 1945 do 1956, a dvonedeljnik „Žig“ od 1994 do 2001.godine. Od periodičnih publikacija bitan je glasnik Demokratskog saveza Hrvata u Vojvodini, „Glas ravnice“ (s prekidima od 1990), te „Godišnjak za znanstvena istraživanja“ Zavoda za kulturu vojvođanskih Hrvata (od 2009) naravno tu su i drugi časopisi i novine. Od elektronskih medija smatram da je najvažniji program na hrvatskom jeziku inače trojezičnog „Radio Subotica“ koji je uveden 1998, a od 2007.godine emituje se 3 sata svaki dan. Od 2005, na „Radiju Bačka“ u Baču jedanput nedeljno je počela da se emituje emisija na hrvatskom jeziku, a na „Radiju Sombor“ također jedan put nedeljno emisija u trajanju od jednog sata. Hrvatski jezik je sastavni deo programa „Radio Marija“, a od 2010.godine, na „Radio televiziji Vojvodina“ počeli su da se emituju svakodnevno desetominutni dnevници na hrvatskom jeziku te dve polučasovne emisije iz kulture nedeljno. Od 2001.godine, na gradskim tv stanicama u Subotici i Somboru (s povremenim prekidima) emitovane su polučasovne emisije na hrvatskom jeziku i to jednom nedeljno. Osim što je prisutan u medijima, hrvatski jezik je ušao u vojvođanske škole od jeseni 2001. godine. Te je godine u Srbiji kao izborni predmet uveden veronauk, pa se rimokatolički veronauk spontano počeo da izvodi na hrvatskom jeziku, mada to nije bilo službeno određeno.²⁰

Osim navedenih vidova zaštite identiteta Hrvata u Vojvodini treba na kraju navesti i turizam kao mogući pravac u očuvanju hrvatskog identiteta u Vojvodini. Naime, turizam je gotovo jedina ljudska aktivnost, koja može atraktivno prirodno i kulturno dobro, pa i ono nematerijalno, konvertirati u ekonomsko dobro i to bez njegove degradacije ako se primenjuju načela održivog razvoja. Upravo zbog toga, kulturni turizam, čiji je motiv turističkog kretanja kulturno dobro, treba da iskoristi ovu jedinstvenu moć umetnosti u ispravljanju politički pogrešnih odluka, koji se odnose na nacionalnu netrpeljivost između Hrvata i Srba. Svako kulturno dobro, kao značajan subindikator turističkog proizvoda ima evokativnost.²¹ On utiče na proširenje

¹⁹ Inače, status službenog jezika, hrvatski je dobio u Subotici 1993 godine. Stanje se popravilo nakon 2004, kada je pri gradskoj upravi ustanovljena Služba za prevoditeljske poslove za hrvatski. Unapređenje je bilo omogućeno i donošenjem Zakona o pravima i slobodama nacionalnih manjina iz 2002, pa je tako 2005.godine hrvatski postao službeni jezik u naselju Stara Bingula na području Sr.Mitrovice, 2006.godine u naselju Sonta na području Aptina, a 2008, u naseljima Monoštor i Bereg na području Sombora. Godine 2009, hrvatski je postao jedan od 6 službenih jezika u vojvođanskim pokrajinskim telima i organizacijama. Isto.

²⁰ Petar Vuković, Kako skrbiti za hrvatski jezik u Vojvodini?, Godišnjak znanstvena istraživanja, br.2, Subotica 2010, str.97.

²¹ Snežana Besermenji, Uloga subindikatora evokativnost u zbližavanju Hrvata i Srba na primeru rodne kuće bana Josipa Jelačića, https://chdr-ns.com/pdf/documents/golubic2010_snezana_besermenji.pdf

znanja kao na primer kada je reč o rodnim kućama ili mestima na kojima su živeli velikani srpskog odnosno hrvatskog naroda poput Nikole Tesle, Milutina Milankovića ili bana Josipa Jelačića. Kada je reč o potonjem i zaštiti kulturnog identiteta Hrvata u Srbiji, neophodno je raditi kako na kulturnoj i turističkoj vidljivosti njegove rodne kuće u Petrovaradinu tako i na korišćenju njenih potencijala kao doprinosu prevazilaženja nacionalnih sukoba između Hrvata i Srba, odnosno, unapređenju položaja Hrvata u Srbiji. Čin obnove Jelačićeve kuće sa sobom je doneo i političku i civilizacijsku poruku da je rodna kuća Josipa Jelačića prepoznato kulturno nasleđe u Vojvodini. Međutim, rodna kuća bana Jelačića je samo jedan atraktivan primer. Očuvanje starih seoskih i gradskih područja sa naglaskom na očuvanje kuća u kojima su živeli (ili i danas žive Hrvati). Povezivanje kulturne baštine i turističke ponude su od izuzetnog značja. Takav primer pružaju: etno Didina kuća u Baču, etno kuća Mali Bodrog i etno kuća Kuveljić u Bačkom Monoštoru, etno salaš u Đurđinu i druge, samo su primeri takvog delovanja. Salaška naselja su svojevrsni kulturni krajolik i kao takva bi ih trebalo zaštititi.²² Odgovoran odnos prema ostaloj materijalnoj i nematerijalnoj kulturnoj baštini koja može da bude turistički valorizovana takođe su veoma važni za očuvanje identiteta.

Zbog svega navedenog, treba istaći da je za zaštitu hrvatske kulture u Vojvodini neophodno uspostaviti i razvijati povezanost i saradnju između Hrvatskog Nacionalnog Vijeća, Zavoda za kulturu vojvođanskih Hrvata i kulturnih udruženja. Zatim primenjivati, jačati i širiti Zakonske odredbe vezane za zaštitu kulturne baštine koje treba da definišu vrste kulturnih dobara, mere zaštite i očuvanja kulturnih dobara, finansiranje zaštite i očuvanja kulturnih dobara, kao i druga pitanja u vezi sa zaštitom i očuvanjem kulturnih dobara, pri tome imjući u vidu da sve zakonske definicije imaju svoje utemeljenje u međunarodnim konvencijama o kulturnom nasleđu. Neophodno je ostvariti žive veze hrvatske zajednice u Vojvodini sa Hrvatskom, ali i sa srpskom zajednicom u Hrvatskoj u smislu pružanja uzajamne podrške u dobijanju većih prava. U pomenute procese treba uključiti političke stranke koje imaju volju i osećaj za pitanja zaštite identiteta manjinskih zajednica kao i iskoristiti agilnost i spremnost nevladinog sektora koji u sve većoj meri pokazuje senzibilitet za pitanja manjinskih zajednica na prostoru nekadašnje Jugoslavije.

²² M. Bara, nd.

Darko Gavrilovic

THE IMPORTANCE OF CROATIAN CULTURE AND POLICY OF REGIONAL STABILITY IN THE POLITICS OF CROATIAN NATIONAL IDENTITY PRESERVATION IN VOJVODINA

KEY WORDS: Croatian culture, regional stability policy, Vojvodina, non-governmental sector, Croats

SUMMARY

This paper discusses the Croat cultural heritage and within specially the cultural heritage of Croats from Vojvodina, as its integral parts with numerous material and symbolical elements. The multi-century presence of Croats within the Balkan, Mediterranean and Panonian cultural areal is clearly attested by presence of rich heritage (architecture, customs, art, linguistic heritage, etc.). The paper discussed what steps have been made so far in commemorating Croat cultural values from Vojvodina and what are the prerequisites of instituting a registry of their cultural heritage. At the end the paper brings potential models of protection of cultural heritage. The models discussed are not only dependant on legislative regulations but, and primarily, also on motivation of republic and provincial institutions, Croat national institutions and NGO's. Thanks to the willingness of representatives of Croats in Vojvodina and representatives of democrat parties same as ngo and cultural activists tthe Croatian minority have capacities to be faced with political and cultural challenges in the future.

Miloš Galić
Željko Vaško

UDK 338.48-44(497.6-22)

RAZVOJ RURALNOG TURIZMA U SJEVEROZAPADNOJ BIH NA PRIMJERU LOKALITETA PECKA

Abstract

Rural tourism encompasses a wide range of activities that can be undertaken in remote locations in rural areas. Rural tourism, as one of the instruments of economic strengthening of rural areas, has positive impacts, which are manifested through reduction of unemployment, improvement of population position in rural areas as well as strengthening of local-economic communities, and consequently the difference in regional development.

Rural development, as one of the areas of regional policy, is a key instrument for restructuring the agricultural sector and activating tourism potential, through diversification of agricultural production that will be attractive to tourists.

The aim of this paper is to present a positive example of successful tourism development at the micro site "Pecka" and to present the concept of rural tourism development at the level of 4 municipalities (Lake, Mrkonjic Grad, Ribnik and Drinic-Petrovac) in BiH. The paper presents the results of the application of FAS methodology that were the basis for the development of rural tourism in the area, including outdoor activities in the Pecka site. Pecka Visitor Center and Pecka Village are a positive example of a successfully developed micro-location of a tourist destination.

Keywords: rural tourism, rural area, valorisation, FAS methodology

Uvod

Ruralni turizam obuhvata široku lepezu aktivnosti koje se odvijaju na ruralnom području a koje su najčešće povezane sa rekreacijom, sportom, ali i učešćem u seoskim aktivnostima (pješačenje, jahanje, biciklizam, aktivno učešćeu poslovima na gazdinstvu...), kao i u samoj interakciji turiste i domaćina.¹

Dominantni kriterijum koji se koristi za razgreaničenje urbane i ruralne sredine zasniva se na gustini naseljenosti. Prema OECD metodologiji, teritorije koje imaju

¹ Galić Miloš (2017). Ruralni turizma kao vid jačanja ruralne ekonomije, master rad. Univerzitet u Banjoj Luci, Poljoprivredni fakultet.

gustinu naseljenosti preko 150 stanovnika po km² smatraju se urbanom sredinom, dok se teritorije koje imaju gustinu naseljenosti ispod 150 stanovnika po km² smatraju ruralnom sredinom.²

Ruralni turizam, u većini slučajeva predstavlja dopunsku djelatnost na poljoprivrednim gazdinstvima i njegov značaj su prepoznale vodeće zemlje u Svijetu kao što su Švajcarska, Njemačka, Austrija i mnoge druge. Ruralni turizam se često poistovjećuje sa agroturizmom, zelenim turizmom, seoskim turizmom, ekoturizmom, prirodnim turizmom, ali ono što spaja ove oblike turizma jeste to što se odvija na ruralnim područjima. Demonja i Ružić smatraju da je ruralni turizma skupni naziv za različite aktivnosti i oblike turizma koji se javljaju izvan gradova i onih područja na kojima se razvio masovni turizma, a koji su uslovljeni turističkim atrakcijama koje se nalaze u ruralnim područjima.³

Panevropska nevladina organizacija Euro Ter⁴ definiše ruralni turizam kao turističku valorizaciju agrarnih područja, prirodnih resursa, kulturnog nasleđa, ruralnih naselja, lokalnih tradicionalnih običaja i proizvoda kroz posebno oblikovane turističke proizvode koji reflektuju identitet područja i zadovoljavaju potrebe gostiju u smislu smještaja, usluga hrane i pića, rekreacije i aktivnosti, animacije i ostalih usluga, sa ciljem održivog lokalnog razvoja, ali i pružanjem adekvatnih odgovora na potrebe današnjeg gosta unutar novostvorenih odnosa grada i sela.

Materijal i metod

Predmet istraživanja su prirodni potencijali opština Jezero, Mrkonjić Grad, Ribnik i Drinić-Petrovac. Cilj istraživanja je da se na području datih opština izvrši mapiranje prirodnih potencijala, i da se uradi analiza tih potencijal kako bi se mogao utvrditi specifični oblik ruralnog turizma prikladan datom potencijalu. Akteri koji su bili uključeni u sam proces identifikacije potencijala su svi akteri koji su direktno odnosno indirektno uključeni u razvoj ruralnog turizma na datom području. Svaki element klasifikovan je u podelemente u sklopu FAS (Factors, Attractors and Supports) metodologije Svjetske turističke organizacije UN. Valorizacija je predstavljena kroz srednju vrijednost određenog potencijala. Tokom istraživanja korištene su i druge istraživačke metode: deskripcija, analitičko-sintetička metoda, anketiranje, i metode deskriptivne statistike.

² OECD Regional Typology (2011). Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD), Directorate for Public Governance and Territorial Development.

Brezzi, M., Dijkstra L., Ruiz V. (2011). OECD Extended Regional Typology: The Economic Performance of Remote Rural Regions. OECD Regional Development Working Papers, 2011/06, OECD Publishing.

³ Demonja, D., Ružić, P. (2010). Ruralni turizma u Hrvatskoj s hrvatskim primjerima dobre prakse i europskim iskustvima, Meridijani, Zagreb.

⁴ Panevropska nevladina organizacija

Pored prikaza dijela rezultata analize primjenom FAS metodologije, detaljnije je, kao studija slučaja, predstavljena jedna od identifikovanih mikro lokacija (Pecka) na kojoj je uspješno razvijen turizam, kao pozitivan primjer samoodrživog turizma u ruralnom području.

Rezultati i diskusija

Mapiranje potencijala za razvoj ruralnog turizma na području četiri opštine

Turistički potencijali opština Mrkonjić Grad, Jezero, Ribnik i Petrovac-Drinić za razvoj turizma su potencijali koji su identifikovani u saradnji sa predstavnicima opštine, kao i pojedinačnim akterima koji su direktno, odnosno indirektno, povezani sa razvojem turizma na datom području. Kroz istraživanje su obuhvaćeni potencijali koji su već posjećeni od strane turista, u većem ili manjem broju. Svaki turistički lokalitet analiziran je posebno prema njegovim specifičnostima i definisani su njegovi potencijali za unapređenje turističke ponude. Dobijeni rezultati predstavljeni su u tabeli 1.

Tabela 1. Identifikovani turistički potencijali na nivou 4 opštine i njihove specifičnosti

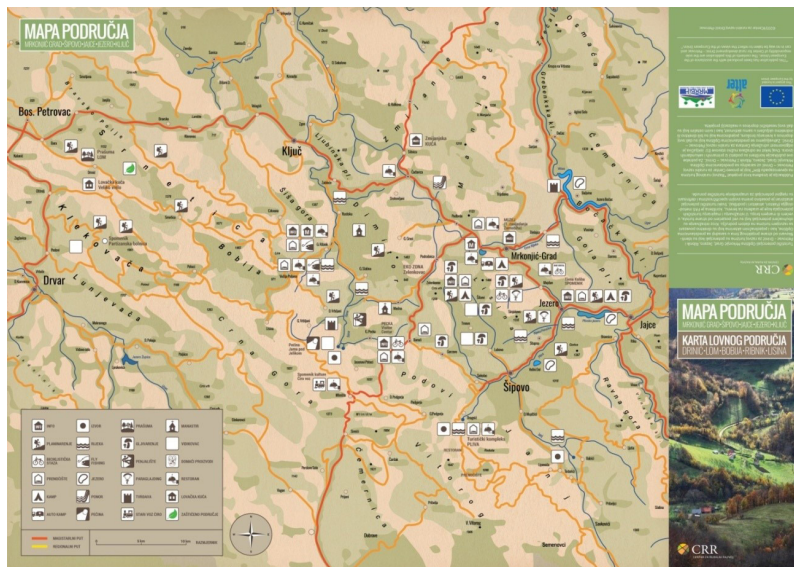
R.b.	Naziv turističkog potencijala	Opština	Identifikovani oblik ruralnog turizma na datom potencijalu
1.	Stari grad Bočac	Mrkonjić Grad	– Arheoloski kampovi za mlade – Kulturno edukativni centar – Kulturno-obrazovni časovi – Ornitološka stanica – Turistička atrakcija
2.	Jezero Bočac	Mrkonjić Grad	– Sportski ribolov – Veslanje, splavarenje – Ronjenje – Zipline – Edukativne vožnje brodicama
3.	Selo Baljvine	Mrkonjić Grad	– Časovi i škole u prirodi – Edukativne radionice
4.	Planina Lisina	Mrkonjić Grad	– Zdravstveni aero turizam – Pješačenje i sabiranje šumskih plodova – Ornitološki centar – Motobiking vožnje i motocross – Tree-climbing
5.	Jezero Balkana	Mrkonjić Grad	– Izletište i destinacija za višednevni odmor – Sportski turizam (mogućnost visinskih priprema) – Kongresni turizam

6.	Selo Šibovi	Mrkonjić Grad	– Ornitološki centar – Časovi i škole u prirodi – Edukativne radionice
7.	Ekološki pokret Zelenko- vac	Mrkonjić Grad	– Kampovi i festivali – Kulturni događaji i manifestacije
8.	Rijeka Ponor	Mrkonjić Grad	– Časovi i škole u prirodi – Izletište
9.	Planina Dimitor	Mrkonjić Grad	– Planinarenje i pješčenje – Branje bilja i šumskih plodova – Ornitološki izleti
10.	Manastir Medna	Mrkonjić Grad	– Vjerski turizam – Turistička atrakcija
11.	Stari grad Prizrengrad	Mrkonjić Grad	– Arheološki kampovi za mlade – Kulturno edukativni centar – Mrkonjić Grad kulturno-obrazovni časovi – Ornitološka stanica
12.	Visitor centar Pecka	Mrkonjić Grad	– Kampovi i festivali – Kulturni događaji i manifestacije
13.	Rijeka Sana	Mrkonjić Grad	– Planinarenje i pješčenje – Kulturno edukativni centar – Kulturno- obrazovni časovi – Ornitološka stanica
14.	Pećina Mračaj	Mrkonjić Grad	– Ronilacko speleološki kampovi – Edukativne radionice
15.	Plivsko jezero	Jezero	– Sportski ribolov – Veslanje, splavarenje – Ronjenje – Zipline – Edukativne vožnje brodicama
16.	Jezero Đol	Jezero	– Izletište i destinacija za višednevni odmor – Sportski turizam (mogućnost visinskih priprema) – Ribolov
17.	Planina Otomalj	Jezero	– Planinarenje i pješčenje – Branje bilja i šumskih plodova – Ornitološki izleti
18.	Planina Sinjakovo	Jezero	– Planinarenje i pješčenje – Branje bilja i šumskih plodova – Ornitološki izleti
19.	Planina Gorica	Jezero	– Planinarenje i pješčenje – Branje bilja i šumskih plodova – Ornitološki izleti
20.	Eko- etno park „Ledena- nac“	Ribnik	– Kampovi i festivali – Kulturni događaji i manifestacije
21.	Manastir Svetog Ar- hangela Mihaila	Ribnik	– Vjerski turizam – Kulturni događaji i manifestacije

22.	Fly fishing naselje	Ribnik	– Sportski ribolov – Veslanje, splavarenje
23.	Rijeka Ribnik	Ribnik	– Sportski ribolov – Veslanje, splavarenje
24.	Planina Šiša	Ribnik	– Zdravstveni aero turizam – Pješačenje i sabiranje šumskih plodova – Ornitološki centar – Motobiking vožnje i motocross – Tree-climbing
25.	Tepića Gradina	Ribnik	– Arheološki kampovi za mlade – Kulturno edukativni centar – Kulturno – obrazovni časovi – Ornitološka stanica
26.	Restoran „Komuna“	Ribnik	– Sportski ribolov – Veslanje, splavarenje
27.	Jama Ledana	Ribnik	– Edukativne radionice – Speleologija
28.	Mačkića pećina	Ribnik	– Edukativne radionice – Speleologija
29.	Planina Ovčara	Ribnik	– Planinarenje i pješačenje – Branje bilja i šumskih plodova – Ornitološki izleti
30.	Planina „Klekovača“ – Drinić	Drinić-Petrovac	– Zdravstveni aero turizam – Pješačenje i sabiranje šumskih plodova – Ornitološki centar – Motobiking vožnje i motocross – Tree-climbing
31.	Prašuma „Lom“	Drinić-Petrovac	– Ornitološki centar – Časovi i škole u prirodi – Edukativne radionice
32.	Lovačka kuća „Veliko vrelo“ – Drinić	Drinić-Petrovac	– Kampovi i festivali – Kulturni događaji i manifestacije
33.	Spomenik borcima antifašistima iz Drugog svjetskog rata- Drinić	Drinić-Petrovac	– Kulturno edukativni centar – Kulturno – obrazovni časovi
34.	Planina Srnatice	Drinić-Petrovac	– Planinarenje i pješačenje – Branje bilja i šumskih plodova – Ornitološki izleti
35.	Mamut stijena	Drinić-Petrovac	– Planinarenje i pješačenje – Ornitološki izleti

Na osnovu dobijenih rezultata može se zaključiti da je područje opština Jezero, Mrkonjić Grad, Ribnik i Drinić-Petrovac područje koje je idealno za razvoj outdoor aktivnosti i aktivnog boravka u prirodi. Široka lepeza outdoor aktivnosti daje

moгуćnosti za definisanje razliĉitih oblika ruralnog turizma na datom podruĉju. Za naredni korak, za definisanje prioritetnih oblika turizma bilo je potrebno izvršiti valorizaciju potencijala zajedno sa definisanim specifiĉnostima.

Karta 1. Mapirano područje 4 opštine (izvor: Galić, 2019)

Pozitivan primjer razvoja mikro lokacije “Pecka”

Selo Pecka nalazi se u sjeverozapadnom dijelu Bosne i Hercegovine na udaljenosti oko 30 km od Mrkonjić Grada i oko 20 km od Šipova. Reljefna struktura područja Pecke je brdsko-planinska sa jedinstvenim vidikovcima, prevojima, odmaralištima, izvorima i pašnjacima koji su ostali sačuvani i skriveni od uticaja urbanizacije. Samim takvim ambijentom i sačuvanim prirodnim potencijalima, Pecka je podobna za razvoj ruralnog turizma što je prepoznato od strane GreenWays organizacije gdje je kroz projekat "Žitni put" implementiran projekat za izgradnju Visitor centra "Pecka". Inaĉe, ovaj projekat predstavlja primjer mjere (5.3.2. Podrška projektima razvoja ruralnog turizma) koja doprinosi konkretnoj operacionalizaciji jednog od specifiĉnih ciljeva (5.3. Podrška razvoju preduzetništva u ruralnom podruĉju) iz Strateškog plana razvoja poljoprivrede i ruralnih podruĉja u Republici Srpskoj za period 2016-2020. godina.⁵

Centar za posjetioce Pecka smješten je u nekadašnjoj osnovnoj školi u mjestu Gornja Pecka, Opština Mrkonjić Grad. Škola je otvorena 1931. godine i u toj ulozi

⁵ Vaško, Ž., Ostojić, A., Rokvić, G., Drinić, Lj., Mrdalj, V., Figurek, A., Brković, D. (2016). Poljoprivreda i ruralni razvoj u Republici Srpskoj do 2020. godine. Univerzitet u Banjoj Luci, Poljoprivredni fakultet.

je bila do 1985. godine. Trideset godina nakon zatvaranja škole kao obrazovne ustanove, objekat škole je zaživio kao centar podjednako važan i za turiste i za lokalnu zajednicu. Centar je osmišljen kao "one-stop-shop" za domaće i inostrane turiste nudeći širok spektar usluga i proizvoda u saradnji sa lokalnim proizvođačima i ponuđačima hrane i smještaja. Nakon potpune rekonstrukcije i adaptacije, objekat je osigurao prostor za seminare i edukacije, biblioteku i info pult o turističkim ponudama u okruženju od 100 km, police za promociju lokalnih proizvoda kao što su med, gljive, čajevi, džemovi, kuhinju i restoran, te spavaonice za smještaj oko 30 osoba. Kroz saradnju sa lokalnim stanovništvom i logističku i finansijsku podršku urađena je adaptacija i opremanje tri objekta u selu u privatnom vlasništvu koja mogu da pruže smještajne kapacitete ukupno za 10 osoba.

Centar za posjetioce Pecka je smješten u podnožju istoimenog penjališta, najvećeg u BiH gdje se već šest godina održava međunarodni festival penjanja koji privlači stotne penjača tokom godine. Centar za posjetioce je lociran na 6 km od izvora Sane i 15 km od izvora Plive. Nedaleko je i rijeka Vrbas sa atraktivnim kanjonima i jezerom Bočac. Osim jedinstvenog kulturno-istorijskog nasljeđa, doline ovih rijeka karakterišu sljedeće vrijednosti važne za turizam: konfiguracija terena savršena za razvoj cikloturizma, ali i ostalih oblika turizma na otvorenom, očuvana mnogobrojna staništa gljiva i šumskih plodova, značajna riblja staništa, poljoprivredni proizvođači na otvorenom.

Jedan od veoma bitnih aspekata djelovanja Centra je organizovanje škola u prirodi za djecu predškolskog i osnovno školskog uzrasta. Djeca u direktnom kontaktu sa prirodom prolaze edukativne staze na kojima im se podiže svijest o očuvanju prirode, važnosti proizvodnje i konzumacije organske hrane. Centar posjeduje odgovarajuću infrastrukturu, parking mjesta za posjetioce kao i ugostiteljske sadržaje. Smještajni kapacitet Centra može prihvatiti do 30 osoba, a restoranski oko 50 osoba.

Centrom upravlja Greenways, udruženje za podršku održivom razvoju, koje je velikim trudom i kroz nekoliko projekata potpuno obnovilo devastirani objekat stare škole. Pored uređenja i upravljanja centrom, Greenways radi na razvoju tematskih staza u kraju, razvoju poljoprivredne proizvodnje te promociji cijelog područja i povezivanju svih aktera uključenih u razvoj ruralnog turizma.

Centar za posjetioce Pecka svake godine organizuje "Pecka outdoor fest" koji ima za cilj promociju područja kao i sveobuhvatnu ponudu aktivnosti koje se odvijaju u Peckoj (biciklizam, pješaćenje, penjanje, kids avantura, rafting...). Takodje, centar svake godine organizuje "školu gljivarstva" koja ima cilj edukaciju i sakupljanje gljiva.

Udruženje Greenways iniciralo je osnivanje Poljoprivredne zadruge "Pecka" kojoj je osnovni cilj okupljanje i animiranje loklanog stanovništva za sakupljanje

gljiva gdje bi zadruga služila kao otkupna stanica. Zadruga ima uspostavljen koope-
rantski odnos sa 30 kooperanata koji posjeduju akreditovan certifikat za sakupljanje
gljiva. U planu je da zadruga uspostavi liniju za sušenje gljiva kao i pakovanje i
istupanje na tržište kao finalnim proizvodom.

Razvoj Pecke kao turističke destinacije

Selo Pecka je malo planinsko selo koje se nalazi na teritoriji opštine Mrkonjić
Grad, na granici sa opštinom Šipovo. Nalazi se na prosječnoj nadmorskoj visini od
oko 600 metara i naseljava ga oko 150 stanovnika. Prije nego se pristupilo razvoju
Pecke, prvo je definisano interesno područje djelovanja. To područje je definisano
da bude krug od oko 50 km od centra Pecke. Nakon što je definisana jasna slika po-
dručja djelovanja, pristupilo se identifikaciji i valorizaciji turističkih potencijala na
području opština Mrkonjić Grad i Šipovo. Za identifikaciju i valorizaciju turističkih
potencijala korištena je FAS metodologija.

Na području Mrkonjić Grada i Šipova identifikovan je 31 učesnik u razvoju
i promociji ruralnog turizma koji su automatski činili anketni uzorak. U anketi
su identifikovani i klasifikovani relevantni turistički elementi u tri grupe: faktori,
atraktori i podrška. Na području lokaliteta Pecka identifikovano je sedam prirodnih
atraktora, devet kulturnih atraktora i šest atraktora u vidu centra za aktivnosti. Tako-
đe, identifikovano je osam faktora na lokalitetu Pecka koja predstavljaju potencijal
za razvoj ruralnog turizma na datoj lokaciji.

Svaki element klasifikovan je u podelemente u sklopu FAS metodologije (detalj-
nije o tome u Rokvić i sar., 2017).⁶ Srednja vrijednost faktora, atraktora i podrške
za lokalitet "Pecka", predstavljena je u tabeli 2.⁷

Tabela 2. Ukupna ocjena potencijala na lokalitetu Pecka

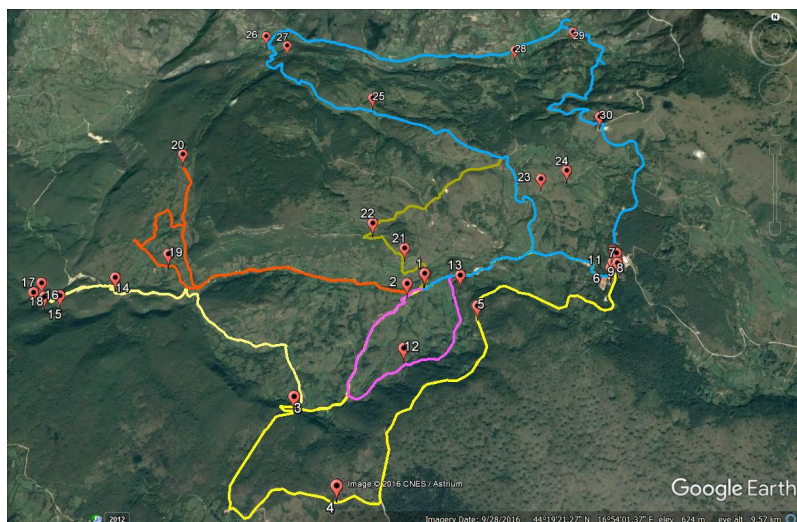
	M	SD
Atraktori	3,94	0,42
Faktori	3,20	0,60
Podrška	3,03	0,75
Total	3,39	0,45

Srednja vrijednost vrednovanja atraktora, faktora i podrške je iznad 3, sa stan-
dardnom devijacijom koja nema značajnije odstupanje, te se može zaključiti da su

⁶ Rokvic, G., Galic, M., Vasko, Z. (2017). Rural tourism as a means of development rural economy. Conference Proceedings, ITEMA 2017, International Scientific Conference on IT, tourism, economics, management and Agriculture, October 26, 2017, Budapest, Hungary (158-166).

⁷ Galić, M. (2017). Ruralni turizma kao vid jačanja ruralne ekonomije, master rad. Univerzitet u Banjoj Luci, Poljoprivredni fakultet.

potencijali za razvoj ruralnog turizma prepoznati od identifikovane grupe koja je vršila valorizaciju i da postoji interesovanje i potencijali za razvoj turizma na datom lokalitetu. Nakon mapiranih potencijala pristupilo se njihovom aktivnom uključivanju u turističku ponudu. Jedan od oblika razvoja lokaliteta bila je i izgradnja mreže biciklističkih staza.

Karta 3: Mreža biciklističkih staza lokaliteta Pecka (izvor: Galić, 2017)

Markacija biciklističkih staza na području lokaliteta "Pecka" je razvojni projekat koji je ima za cilj razvoj ovog lokaliteta, a samim tim i promociju biciklizma na ovom području. Markacija biciklističkih staza na ovom području služi kao temelj za stvaranje šire biciklističke infrastrukture. Kroz mrežu biciklističkih staza na lokalitetu "Pecka" je izvršeno povezivanje aktera ruralnog turizma. Staze su rangirane od lakih staza za rekreativce, do zahtjevnih staza za profesionalce. U centru postoji 17 bicikala koji služe za iznajmljivanje, kao i karte sa ucrtanim rutama i mapiranim interesnim tačkama.

Centar je početna i povratna tačka za izlete, penjanje, vožnju biciklima, planinarenje visokom Krajinom, sastanke sa vodičima i dr.

Zaključak

Privredni razvoj područja opština Jezero, Mrkonjić Grad, Ribnig i Drinić-Petrovac karakteriše nerazvijenost u socijalnom, ekonomskom i kulturnom pogledu koja je naročito izražena između ruralnih i urbanih područja. Ruralna područja značajno zaostaju za urbanim, naročito u ekonomskim efektima. S druge strane, identifikova-

ni potencijali za razvoj turizma na nivou četiri opštine predstavljaju značajan potencijal za razvoj turizma kroz različite vidove turističkih aktivnosti. Ruralni turizam može da obezbijedi rješenje za neka od ključnih pitanja kao što su zaposlenost, ekonomsko, socijalno i kulturno jačanje i depopulacija ruralnih područja sa kojima se suočavaju pomenute opštine kroz aktivno uključivanje njihovih ruralnih dijelova u proces razvoja ruralnog turizma i stvaranju dopunske vrijednosti na poljoprivrednim gazdinstvima. Koncept razvoja ruralnog turizma na mikro lokaciji "Pecka" ima pozitivan uticaj na širi lokalitet, tj. nivo 4 opštine, u predstavlja pozitivan primjer stvaranja turističke destinacije koja postaje prepoznatljiva, ne samo u region, nego i šire. Ovaj primjer dobre prakse može biti uspješno multipliciran i u drugim ruralnim područjima koja raspolažu sa sličnim potencijalima.

Literatura

1. Brezzi, M., Dijkstra L., Ruiz V. (2011). OECD Extended Regional Typology: The Economic Performance of Remote Rural Regions. OECD Regional Development Working Papers, 2011/06, OECD Publishing. Dostupno na: <http://dx.doi.org/10.1787/5kg6z83tw7f4-en>.
2. Demonja, D., Ružić, P. (2010). Ruralni turizma u Hrvatskoj s hrvatskim primjerima dobre prakse i europskim iskustvima, Meridijani, Zagreb.
3. Galić Miloš (2017). Ruralni turizma kao vid jačanja ruralne ekonomije, master rad. Univerzitet u Banjoj Luci, Poljoprivredni fakultet.
4. OECD Regional Typology (2011). Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD), Directorate for Public Governance and Territorial Development.
5. Rokvic, G., Galic, M., Vasko, Z. (2017). Rural tourism as a means of development rural economy. Conference Proceedings, ITEMA 2017, International Scientific Conference on IT, tourism, economics, management and Agriculture, October 26, 2017, Budapest, Hungary (158-166).
6. Vaško, Ž., Ostojić, A., Rokvić, G., Drinić, Lj., Mrdalj, V., Figurek, A., Brković, D. (2016). Poljoprivreda i ruralni razvoj u Republici Srpskoj do 2020. godine. Univerzitet u Banjoj Luci, Poljoprivredni fakultet.

Ivana Blešić
Tatjana Pivac

UDK 338.48-44(497.5)

ZNAČAJ ISTRAŽIVANJA STAVOVA LOKALNOG STANOVNIŠTVA ZA RAZVOJ RURALNOG TURIZMA U SEVERNOJ DALMACIJI

Abstrakt

Tokom proteklih decenija brojne studije su nastojale da istraže percepciju stanovnika na različitim destinacijama u pogledu uticaja razvoja turizma na njihovu zajednicu. Turizam kao dinamičan i kompleksan fenomen nosi sa sobom kako pozitivne, tako i negativne efekte na lokalnu zajednicu. Pored usklađivanja zahteva ponude i potražnje za lokalnim turističkim proizvodom, za održivi razvoj turizma neophodno je ispitati stavove lokalnog stanovništva koje predstavlja osnovni pokretač revitalizacije ruralnih krajeva. Cilj rada je da prikaže pregled vladajućih stavova u stručnoj i naučnoj literaturi i da predstavi standardizovane modele koji mogu imati primenu u istraživanju stavova stanovništva prema razvoju turizma u Severnoj Dalmaciji.

Ključne reči: stavovi lokalnog stanovništva; ruralni turizam; Severna Dalmacija

Uvod

Sredinom sedamdesetih godina prošlog veka stanovnici ruralnih krajeva u mnogim evropskim zemaljama razvoj turizma počeli su da posmatraju kao strategiju za održivi lokalni razvoj. Razvoj ruralnog turizma u područjima koja se tradicionalno ne smatraju turističkim destinacijama pojavljuje se postupno, kao rezultat preduzetnika koji su prepoznali mogućnosti za razvoj biznisa i privlačenje turista ili kao rezultat turista koji otkrivaju nove predele i time generišu potražnju za turističkim aktivnostima.

Perspektive ruralnog turizma u Hrvatskoj su velike, pogotovo ako se uzme u obzir činjenica da je 91.6% hrvatskog prostora ruralno i da se do sada taj segment najviše razvijao tamo gde je turizam najrazvijeniji, u Istri, Konavlima kod Dubrovnika, i u poslednjih nekoliko godina u Baranji. Stvaranje raznovrsnije i kvalitetnije integralne turističke ponude ruralnog prostora zasnovano je na razvoju celokupne turističke ponude, bazirane na komplementarnosti turističkih potencijala hrvatske obale i kontinentalnih prostora. Autentičnost i jedinstvenost turističke ponude izražena je kroz ruralni turizam koji je određen ruralnim prostorom kako na kontinentu tako i u priobalju i na hrvatskim ostrvima.¹ Osnovni preduslov razvoja turizma u

¹ <https://www.hgk.hr/documents/hgkatalogruralniturizamhrvatskeweb57728ea64487b.pdf>

Dalmaciji su prirodna i kulturna baština sa 158 zabeleženih atrakcija koje su podeljene na: 33 specifična mesta za posetu turista, 33 edukativne staze, 45 etno zanimljivosti i 47 kulturnih događaja. Od analiziranih dalmatinskih regija u broju etno zanimljivosti i kulturnih događaja prednjači regija Dalmacija – Split, po broju edukativnih staza Dalmacija – Zadar i Dalmacija – Split, dok Dalmacija – Šibenik obiluje tzv. specifičnim i drugačijim mestima.²

Ruralni turizam utemeljen je na prirodnim resursima - nacionalnim parkovima i parkovima prirode, autentičnom graditeljskom nasleđu, kulturnom krajoliku suhozida, vinograda, maslinjaka kao i na tradicionalnoj kulturi, narodnim običajima i gastronomiji. Upravo stoga mnoga ruralna mesta – sela i mali gradovi u Hrvatskoj sadrže nužne elemente za održivi razvoj turizma.³ Uprkos neospornim potencijalima, ruralna područja se suočavaju sa brojnim problemima poput depopulacije, starenja stanovništva, lošim socio-ekonomskim pokazateljima koji te prostore čine pasivnim i nepoželjnim za život.

Većina dosadašnjih istraživanja uticaja turizma na stavove stanovnika je pokazala da ljudi koji žive u ruralnim sredinama žele da budu u mogućnosti da utiču na donošenje važnih odluka na lokalnom nivou i da imaju uvid u buduće planove razvoja turizma u njihovoj sredini. Takođe, oni će zauzeti krajnje negativan stav ako turizam na bilo koji način ugrožava njihovu svakodnevicu.⁴ Kao pozitivan faktor razvoja turizma, otvaranje novih radnih mesta je jedan od načina da se stanovništvo zadrži u selu, i da se na taj način spreči depopulacija ruralnih oblasti. Razvoj turizma u ovim područjima može zaustaviti odlazak mladih i inicirati pokretanje ne samo ekonomskih, nego i socio-kulturnih motiva da nastave život na porodičnim ognjištima.⁵

Stavovi lokalnog stanovništva o razvoju turizma i njegovom uticaju na lokalnu zajednicu

Istraživanja uticaja turizma na lokalno stanovništvo prisutna su u naučnim krugovima više od 50 godina. Ova istraživanja su se šezdesetih godina fokusirala na pozitivne efekte turizma, u sedamdesetim na negativne, dok u osamdesetim godinama prošlog veka naglašavaju podjednak uticaj kako negativnih tako i pozitivnih as-

² Svrznjak, K., Šarić, M., Kantar, S., & Jerčinović, S. (2017). Obilježja ponude ruralnog turizma dalmatinskih turističkih regija. *Agroeconomia Croatica*, 7(1), 117-125.

³ <https://www.hgk.hr/documents/hgkatalogruralniturizamhrvatskeweb57728ea64487b.pdf>

⁴ Petrović, M. (2014). *Kvalitet agroturizma Vojvodine i njegov uticaj na stavove lokalnog stanovništva*, doktorska disertacija. Univerzitet u Novom Sadu, Prirodno-matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo

⁵ Blešić, I., Tešanović, D., Košić, K., & Mezei, B. (2018). Residents' attitudes towards tourism development in Belo Blato (Vojvodina Province), VII scientific conference with international participation Jahorina Business Forum 2018, 22nd – 24th March 2018, Jahorina, Bosnia and Herzegovina, 201-207.

pekata turističkog razvoja na lokalnu sredinu.⁶ Istraživanja u ovoj oblasti uglavnom su bila fokusirana na ekonomske, sociološke i uticaje na životnu sredinu. Većina studija je identifikovala ove uticaje iz dva moguća ugla - pozitivnog i negativnog.

Ekonomski efekti turizma generalno su glavni uzrok pozitivnih stavova stanovnika. Neki od najznačajnijih aspekata ovog uticaja su: stvaranje mogućnosti za zapošljavanje, povećanje prihoda lokalnog stanovništva, mogućnosti za uspostavljanje komunikacije sa potencijalnim poslovnim partnerima i unapređenje poslovanja, razvoj infrastructure, povećanje standarda lokalnog stanovništva.^{7,8,9,10,11,12,13,14,15,16,17}

Kao negativne strane razvoja turizma lokalno stanovništvo ističe povećanje troškova života¹⁸ i cena nekretnina¹⁹. Ukupna percepcija ekonomskog uticaja je generalno pozitivna, jer stanovnici prepoznaju da razvoj turizma direktno utiče na prosperitet lokalne zajednice.²⁰

Socio-kulturni efekti turizma na lokalnu zajednicu odražavaju se na navike, običaje, društveni život i ponašanje stanovnika turističke destinacije. Na socio-kultur-

⁶ Andereck, K. L., & Vogt, C. A. (2000). The relationship between residents' attitudes toward tourism and tourism development options. *Journal of Travel Research*, 39, 27-36.

⁷ Milman, A., & Pizam, A. (1988). Social impacts of tourism on Central Florida. *Annals of Tourism Research*, 15(2), 191-204.

⁸ Lankford, S. V., & Howard, D. R. (1994). Developing a tourism impact attitude scale. *Annals of Tourism Research*, 21(1), 121-39.

⁹ Chen, J. S. (2000). An Investigation of urban residents' loyalty to tourism. *Journal of Hospitality & Tourism Research*, 24, 5-19.

¹⁰ Gursoy, D., Jurowski, C., & Uysal, M. (2002). Resident attitudes. A structural modeling approach. *Annals of Tourism Research*, 29(1), 79-105.

¹¹ Dyer, P., Gursoy, D., Sharma, B., & Carter, J. (2007). Structural modeling of resident perceptions of tourism and associated development on the Sunshine Coast, Australia. *Tourism Management*, 28, 409-422.

¹² Gursoy, D., Chi, C. G., & Dyer, P. (2009). An examination of locals' attitudes. *Annals of Tourism Research*, 36(4), 715-734.

¹³ Andereck, K. L., & Nyaupane, G. P. (2011). Exploring the nature of tourism and quality of life perceptions among residents. *Journal of Travel Research*, 50(3), 248-260.

¹⁴ Blešić, I., Pivac, T., Besermenji, S., Ivkov-Džigurski, A., & Košić, K. (2014). Residents' Attitudes and Perception towards Tourism Development: A Case Study of Rural Tourism in Dragacevo, Serbia. *Eastern European Countryside*, 20: 151-166.

¹⁵ Tepavčević, J., Blešić, I., & Bradić, M. (2018). Qualitative analysis of guest reviews of Italian restaurants on TripAdvisor. *Marketing*, 49(2), 83-92.

¹⁶ Liu, J., & Var, T. (1986). Resident attitudes toward tourism impacts in Hawaii. *Annals of Tourism Research*, 13(2), 193-214.

¹⁷ Andereck, K. L., Valentine, K. M., Knopf, R. C., & Vogt, C. A. (2005). Residents' perceptions of community tourism impacts. *Annals of Tourism Research*, 32(4), 1056-1076.

¹⁸ Liu, J., & Var, T. (1986). Resident attitudes toward tourism impacts in Hawaii. *Annals of Tourism Research*, 13(2), 193-214.

¹⁹ Perdue, R. R., Long, T. P., & Allen, L. (1990). Resident support for tourism development. *Annals of Tourism Research*, 17, 586-599.

²⁰ García, F. A., Vázquez, A. B., & Macías, R. C. (2015). Resident's attitudes towards the impacts of tourism. *Tourism Management Perspectives*, 13, 33-40.

nom planu, interakcije se odvijaju između lokalnih stanovnika i turista, što može rezultirati novim mogućnostima i uspostavljanjem saradnje, ali sa druge strane, može izazvati osećaje uznemirenosti, pritiska, zagušenja itd.²¹ Pozitivni socio-ekonomski uticaji prepoznati su kroz povećanje mogućnosti za zabavu i rekreaciju stanovništva, povećanje kvaliteta života i očuvanje i promociju kulturnih vrednosti naselja.²²

Kada je reč o negativnim socio-kulturnim uticajima prema mišljenju ispitanika koji su učestvovali u brojnim studijama najvažniji su: saobraćajne gužve, problemi sa parkiranjem, povećana stopa kriminala i upotreba opijata.^{23,24,25,26,27}

Kao pozitivni efekti turizma na životnu sredinu izdvajaju se očuvanje prirodnih resursa i uređenje naselja i okoline²⁸, dok se kao negativni po mišljenju ispitanika ističu zagađenje i velika količina smeća.^{29,30}

Pojedine studije ističu uticaj sociodemografskih katarakteristika lokalnog stanovništva na njihove stavove prema turizmu. Prema ovim rezultatima, stanovnici koji podržavaju razvoj turizma su uglavnom mladi³¹ i obrazovani.³² Takođe, rezultati istraživanja pokazuju da što su ispitanici duže živeli u lokalnoj zajednici, to su imali negativniji stav prema turistima i turizmu.^{33,34}

²¹ García, F. A., Vázquez, A. B., & Macías, R. C. (2015). Resident's attitudes towards the impacts of tourism. *Tourism Management Perspectives*, 13, 33-40.

²² Milman, A., & Pizam, A. (1988). Social impacts of tourism on Central Florida. *Annals of Tourism Research*, 15(2), 191

²³ Long, T. P., Perdue, R. R., & Allen, L. (1990). Rural resident tourism perceptions and attitudes by community level of tourism. *Journal of Travel Research*, 28(3), 3-9.

²⁴ Perdue, R. R., Long, T. P., & Allen, L. (1990). Resident support for tourism development. *Annals of Tourism Research*, 17, 586-599.

²⁵ Blešić, I., Pivac, T., Besermenji, S., Ivkov-Džigurski, A., & Košić, K. (2014). Residents' Attitudes and Perception towards Tourism Development: A Case Study of Rural Tourism in Dragacevo, Serbia. *Eastern European Countryside*, 20: 151-166.

²⁶ Blešić, I., Tešanović, D., Košić, K., & Mezei, B. (2018). Residents' attitudes towards tourism development in Belo Blato (Vojvodina Province), VII scientific conference with international participation Jahorina Business Forum 2018, 22nd – 24th March 2018, Jahorina, Bosnia and Hercegovina, 201-207.

²⁷ Tepavčević, J., Blešić, I., & Bradić, M. (2018). Qualitative analysis of guest reviews of Italian restaurants on TripAdvisor. *Marketing*, 49(2), 83-92.

²⁸ Andereck, K. L., & Nyaupane, G. P. (2011). Exploring the nature of tourism and quality of life perceptions among residents. *Journal of Travel Research*, 50(3), 248-260.

²⁹ Lankford, S.V. (1994). Attitudes and perceptions toward tourism and rural regional development. *Journal of Travel Research*, 32(3), 35-33.

³⁰ Blešić, I., Pivac, T., Besermenji, S., Ivkov-Džigurski, A., & Košić, K. (2014). Residents' Attitudes and Perception towards Tourism Development: A Case Study of Rural Tourism in Dragacevo, Serbia. *Eastern European Countryside*, 20: 151-166.

³¹ Haralambopoulos, N., & Pizam, A. (1996). Perceived impacts of tourism: The case of Samos. *Annals of Tourism Research*, 23, 503-526.

³² Korca, P. (1996). Resident attitudes toward tourism impacts. *Annals of tourism research*, 23(3), 695-726.

³³ Lankford, S. V., & Howard, D. R. (1994). Developing a tourism impact attitude scale. *Annals of Tourism Research*, 21(1), 121-39.

³⁴ Liu, J., & Var, T. (1986). Resident attitudes toward tourism impacts in Hawaii. *Annals of Tourism Research*, 13(2), 193-214.

Način na koji lokalna zajednica vidi gore pomenute uticaje razvoja turizma je ključni prediktor verovatnoće podrške stanovnika održivom razvoju turizma.³⁵ Percepcija pozitivnih efekata turizma podstiče lokalnu zajednicu da podrži razvoj turizma, dok sagledavanje negativnih uticaja utiče na izostajanje podrške razvoju turizma od strane stanovnika.³⁶

Modeli za merenje uticaja razvoja turizma na stavove lokalnog stanovništva

Jedan od prvih modela („Irideks model”) koji je ispitivao odnos rezidenata prema turizmu postavljen je još 1975. godine.³⁷ Na osnovu ovog modela zaključeno je da je stav stanovništva o razvoju turizma promenljiv u zavisnosti od stepena razvijenosti turizma. Rezidenti imaju pozitivniji stav prema turističkom razvoju u početku, a kako razvoj turizma vremenom napreduje, njihov stav postaje negativan. U kasnijim istraživanjima je dokazano da pojedinci koji imaju direktne koristi od razvoja turizma imaju pozitivan stav od početka razvoja turizma, dok oni koji nemaju interese mogu imati negativan stav i u početnoj fazi razvoja.³⁸

Nakon „Irideks modela” uspešno je postavljeno nekoliko skala za merenje stavova prema turizmu i njegovim uticajima na lokalnu zajednicu u različitim turističkim destinacijama.^{39,40,41} Skalu za merenje uticaja razvoja turizma na stavove lokalnog stanovništva (TIAS skala) koja je testirana u ruralnom prostoru postavili su Lankford i Hauard 1994. godine. TIAS skala (eng. Tourism Impact Attitude Scale - TIAS) se sastoji od 27 nezavisnih ajtema koji su podeljeni na dve grupe faktora – Faktor 1 (18 ajtema) i Faktor 2 (9 ajtema). Faktor 1 je definisan kao „briga za lokalni turistički razvoj“ (eng. „Concern for local tourism development“), a Faktor 2 predstavlja „koristi od turističkog razvoja za pojedince i lokalnu zajednicu“ (eng. „Personal and community benefits“) – Tabela 1. Faktor 2 uključuje pojedinosti vezane za infrastrukturu, javne usluge dostupne rezidentima, značaj zapošljavanja i korist za pojedince i lokalnu zajednicu od ekonomskog razvoja turizma.

³⁵ Gursoy, D., Jurovski, C., & Uysal, M. (2002). Resident attitudes. A structural modeling approach. *Annals of Tourism Research*, 29(1), 79-105.

³⁶ Andereck, K. L., Valentine, K. M., Knopf, R. C., & Vogt, C. A. (2005). Residents' perceptions of community tourism impacts. *Annals of Tourism Research*, 32(4), 1056-1076.

³⁷ Doxey, G. V. (1975). Acausation theory of visitor-resident irritants, methodology, and research inferences. Sixth annual conference proceedings of the Travel Research Association, San Diego, CA: Travel and Tourism Research Association, 195-198.

³⁸ Pizam, A. (1978). Tourist Impacts: The Social Costs to the Destination Community as Perceived by its Residents. *Journal of Travel Research*, 16(4), 8-12.

³⁹ Liu, J., & Var, T. (1986). Resident attitudes toward tourism impacts in Hawaii. *Annals of Tourism Research*, 13(2), 193-214.

⁴⁰ Ap, J., & Crompton, J. L. (1998). Developing and testing a tourism impact scale. *Journal of travel research*, 37(2), 120-130.

⁴¹ Madrigal, R. (1993). A tale of tourism in two cities. *Annals of Tourism Research*, 20(2), 336-353.

Tabela 1. TIAS skala (Tourism Impact Attitude Scale)

Faktori i pitanja
Faktor 1 - Briga za lokalni turistički razvoj (zavisne varijable TIAS skale)
U mom mestu treba aktivno podsticati razvoj turizma.
Protivim se izgradnji turističkih objekata koji će privući veliki broj posetilaca u moje naselje.*
Država bi, kao prioritet, trebala da planski razvija turizam.
Naselja ove opštine ne bi trebalo da iniciraju privlačenje velikog broja posetilaca.
Zajednica bi trebalo da podstakne intenzivniju izgradnju turističkih objekata.
Turizam igra važnu ulogu u privredi zajednice.
Opštinska vlast je u pravu kada podrža razvoj turizma.
Moje naselje bi trebalo da postane važna turistička destinacija.
Turizam ima negativan uticaj na životnu sredinu.*
Buka od postojećih turističkih aktivnosti ima negativan uticaj na život u mom naselju.*
U mom naselju se povećala količina smeća usled većeg priliva turista.*
Turisti su dragoceni u mom naselju.
Turizam smanjuje mogućnosti za rekreaciju na otvorenom u mom naselju.*
Turizam je uticao na povećanje stope kriminala u mom naselju.*
Koristi od turizma nadmašuju negativne uticaje.
Voleo/la bih da turizam postane glavna privredna grana u mom naselju.
Dugoročno planiranje opštinskih vlasti bi moglo da kontroliše uticaj (pritisak) turizma na životnu sredinu.
Razvoj turizma u mom naselju će pružiti više mogućnosti za zaposlenje lokalnog stanovništva.
Faktor 2 - Koristi od turističkog razvoja za pojedince i lokalnu zajednicu (zavisne varijable TIAS skale)
Moje naselje ima bolje puteve zahvaljujući razvoju turizma.
Kvalitet javnih usluga je poboljšan zahvaljujući razvoju turizma u mom naselju.
Imam više novca zahvaljujući turizmu.
Turizam ima uticaj na povećanje mog životnog standarda.
Imam više mogućnosti za rekreaciju od kako se razvio turizam u mom naselju.
Poslovi koje obezbeđuje turizam su veoma atraktivni.
U mom naselju je povećan broj prodavnica kao rezultat razvoja turizma.
Podržavam naplaćivanje poreza za razvoj turizma.
Turizam će u budućnosti imati vodeću ekonomsku ulogu u mom naselju.

*Neophodno je konvertovati ocene prilikom statističke analize zbog negativne formulacije pitanja

Izvor: Prilagođeno prema: Lankford, S. V., & Howard, D. R. (1994). Developing a tourism impact attitude scale. *Annals of Tourism Research*, 21(1), 121-39.

Pored 27 zavisnih varijabli, upitnik sadrži i 11 nezavisnih varijabli TIAS skale (Tabela 2). Za ocenu stavova ispitanika korišćena je petostepena Likertova skala (ocene od 1-apsolutno se ne slažem do 5 – u potpunosti se slažem).

Tabela 2. Nezavisne varijable TIAS skale

Usled turističkog razvoja, smanjene su mi mogućnosti da se bavim rekreacijom na otvorenom.
U mogućnosti sam da utičem na donošenje odluka o razvoju turizma u mom gradu.
Oformio sam prijateljstva sa turistima.
Upoznat sam sa glavnim privrednim granama u lokalnoj sredini.
Zaposlen sam u delatnostima koje su srodne turizmu.
Često posećujem druge turističke destinacije.
Živim blizu centra naselja.
Slobodno vreme provodim u rekreaciji na otvorenom.
Pripadam nekoj od lokalnih organizacija.
Često razgovaram sa turistima.
Imam utisak da se populacija u mom naselju brojačano uvećava.

Izvor: Prilagođeno prema: Lankford, S. V., & Howard, D. R. (1994). Developing a tourism impact attitude scale. Annals of Tourism Research, 21(1), 121-39.

Choi i Sirakaya (2005) razvijaju sveobuhvatnu skalu stavova stanovnika prema održivom turizmu (SUS-TAS) na osnovu testiranja 159 prvobitno identifikovanih stavki. Nakon procesa verifikacije i validacije upitnika konačna skala se sastojala od 38 pitanja grupisanih u sedam faktora koji mere ključne komponente održivog turizma⁴² (Tabela 3).

Tabela 3. Faktori SUS-TAS skale stavova stanovnika prema održivom turizmu

Naziv faktora	Broj pitanja
Održivost životne sredine	9
Negativni socijalni efekti	8
Ekonomski benefiti	7
Učešće zajednice	4
Dugoročno planiranje	4
Zadovoljstvo posetilaca	3
Ekonomija usmerena na zajednicu	3

Izvor: Prilagođeno prema: Choi, H. S. C., & Sirakaya, E. (2005). Measuring residents' attitude toward sustainable tourism: Development of sustainable tourism attitude scale. Journal of Travel Research, 43(4), 380-394.

Pored navedenih modela, koji se odnose na stavove o turizmu generalno, u stručnoj literaturi je testiran model za merenje stavova lokalnog stanovništva prema socijalnim uticajima koje ima održavanje različitih festivala na lokalnu zajednicu.⁴³

⁴² Choi, H. S. C., & Sirakaya, E. (2005). Measuring residents' attitude toward sustainable tourism: Development of sustainable tourism attitude scale. *Journal of Travel Research*, 43(4), 380-394.

⁴³ Delamere, T. A., Wankel, L. M., & Hinch, T. D. (2001). Development of a scale to measure resident attitudes toward the social impacts of community festivals, Part I: Item generation and purification of the measure. *Event management*, 7(1), 11-24.

Predlozi za buduća istraživanja

Na osnovu pregleda literature može se konstatovati da do sada nisu rađena istraživanja stavova lokalnog stanovništva na području Severne Dalmacije. Na osnovu velikih potencijala za razvoj turizma na ovim područjima, uvažavajući istovremeno značaj lokalnog stanovništva za prosperitet ruralnih krajeva, javlja se potreba za sprovođenjem anketnog istraživanja. Predložena metodologija ispitivanja stavova lokalnog stanovništva je testirana i prihvaćena u međunarodnoj naučnoj literaturi, čime bi bilo omogućeno poređenje dobijenih rezultata istraživanja sprovedenih u ruralnim oblastima Dalmacije sa istim ili sličnim istraživanjima u drugim državama.

Dobijeni rezultati predstavljali bi dobru naučnu podlogu svim nadležnim institucijama, nevladinim i turističkim organizacijama na lokalnom, regionalnom i na nacionalnom nivou, za definisanje razvojnih strategija koje obezbeđuju uspešnije korišćenje postojećih potencijala u ruralnim prostorima Dalmacije.

Zaključna razmatranja

Bez obzira na prirodnu i kulturološku atraktivnost hrvatskog ruralnog prostora, ruralni turizam se razvija vrlo sporo u odnosu na susedne zemlje (Austrija, Slovenija, Italija). Kao ključne razloge Gašić i saradnici (2014) navode: usitnjene seoske posede, nerazvijenu infrastrukturu, nedostatak podsticaja i napora za turistički razvoj kontinentalnog dela koji je u senci primorskog dela zemlje.⁴⁴ Pored navedenog, jedan od mogućih faktora nedovoljnog razvoja turizma u ruralnim krajevima Hrvatske je i neadekvatan pristup lokalnom stanovništvu i nedovoljan fokus na njihove stavove, potrebe i očekivanja.

Analizirajući rezultate brojnih istraživanja možemo zaključiti da razvoj turizma poboljšava kvalitet života lokalnih stanovnika, pre svega zbog njegovog uticaja na ekonomski razvoj i otvaranja mogućnosti zapošljavanja. Razvoj turizma u ovim područjima može zaustaviti odlazak mladih i inicirati razvoj drugih delatnosti koje su indirektno vezane za turizam, kao što su: poljoprivreda, zanatstvo, proizvodnja prehrambenih proizvoda i sl.

Za razvoj turizma su neophodna ulaganja, podrška vlasti i lokalnih organizacija, ali je veoma bitno da turizam bude podržan i prihvaćen od strane stanovnika. Kada je u pitanju razvoj turizma u Severnoj Dalmaciji, veliki problem predstavlja nedovoljno poznavanje i nesvesnost stanovništva o ličnim potencijalima i potencijalima naselja za turistički razvoj. Podsticanje ulaganja u ruralni turizam, uz umrežavanje ključnih aktera, mora podrazumevati veću informisanost ulagača i olakšan pristup

⁴⁴ Gašić, M., Ivanović, V., & Komadina, M. (2014). Razvoj ruralnog turizma u Evropskoj uniji. *BizInfo (Blace Journal of Economics, Management and Informatics)*, 5(2), 33-44.

izvorima finansiranja. Postavlja se pitanje koliko su potencijalni korisnici upoznati sa evropskim investicionim fondovima i drugim izvorima finansiranja kao i sa mogućnostima i načinima apliciranja.⁴⁵ Kontinuirano pružanje neophodnih informacija, organizovanje seminara i obuka za zainteresovane pružaoce turističkih usluga, kao i planiranje marketinga i promocije turističkih potencijala, neki su od alata za formiranje prepoznatljivog turističkog proizvoda ruralne Dalmacije.

Zahvalnost

Rad je deo rezultata istraživanja republičkog projekta Ministarstva obrazovanja, nauke i tehnološkog razvoja broj 47024: “Društveni odnosi između Srba i Hrvata, nacionalni identitet i manjinska prava posmatrana kroz evropske integracije”; Pokrajinskog projekta za visoko obrazovanje i naučnoistraživačku delatnost, broj 142-451-2550/2019-01: “Kulturni turizam u funkciji očuvanja nacionalnog identiteta vojvođanskih Hrvata”; Pokrajinskog projekta za visoko obrazovanje i naučnoistraživačku delatnost, broj 142-451-2123/2019-02: “Etičke grupe u Vojvodini u 21. veku-stanje i perspektive održivosti”.

IMPORTANCE OF SURVEYING ATTITUDES OF LOCAL RESIDENTS FOR DEVELOPMENT OF RURAL TOURISM IN NORTHERN DALMATIA

Abstract

During the past decades, a number of studies attempted to explore perception of residents on different destinations regarding the influence of development of tourism on their community. Tourism industry as a dynamic and compound phenomenon brings about positive as well as negative effects on local community. Besides adjusting requirements of offer and demand for a local tourist product, it is necessary for sustainable development of tourist industry to survey attitudes of local residents who represent the main drive of revitalization of rural areas. The aim of the paper is to review the prevailing attitudes in expert and scientific literature and to present standardized models which may have application in surveying attitudes of the residents towards development of tourism industry in Northern Dalmatia.

Key words: attitudes of local residents; rural tourism; Northern Dalmatia

⁴⁵ Maravić, D. (2018): Izvori financiranja u ruralnom turizmu u Hrvatskoj. 4. međunarodni kongres o ruralnom turizmu, Zbornik radova, 356-368.

Janko Veselinović
Nikola Njegovan

UDK 338.486.2+640.4(497.5 Obrovac)

RAZVOJ KLASTERA KAO MODELA ZA RAZVOJ TURISTIČKO-UGOSTITELJSKOG SEKTORA U OBROVCU

Apstrakt:

Autori razmatraju značaj, mesto i ulogu klastera kao jedne od potencijalnih šansi za brži razvoj turističko-ugostiteljskog sektora u opštini Obrovac, Hrvatska. Njihov razvoj se razmatra ne samo kao jedna od mogućnosti za podizanje produktivnosti i inovativnosti postojećih turističko-ugostiteljskih preduzeća, već šire, kao mogućnost unapređenja njima kompatibilnih preduzeća u povezanim delatnostima i shodno tome, ekonomije same opštine. Danas se savremeno poslovanje u turizmu i ugostiteljstvu zasniva na brzini, kvalitetu, fleksibilnosti, inovacijama, povezanosti i izgradnji kritične mase kapitala i proizvodnog/uslužnog potencijala. Ovaj novi stil poslovanja zahteva timski pristup na lokalnom nivou, a to svakako upućuje na mogućnost osnivanja odgovarajućeg klastera. Otuda su klasteri posebno značajni za ruralna područja kakvo je područje opštine Obrovac jer pored mogućnosti horizontalnog, obezbeđuju mogućnost vertikalnog povezivanja subejakata najrazličitijeg profila, od državnih i finansijskih institucija, preko naučnih i razvojnih instituta, dobavljača, itd.

Ključne reči: turističko-ugostiteljska preduzeća, klaster, umrežavanje, ekonomija poslovanja, konkurentnost.

Uvod

Ugostiteljsko-turistička preduzeća se u savremenim uslovima nalaze pred velikim izazovima. Tražnja za njihovim uslugama se kvalitativno i kvantitativno stalno uvećava pa je neophodno permanentno menjati obrasce poslovanja. Tako na primer, njima se otvaraju nove mogućnosti u smislu finansijskog upravljanja (tržišta kapitala, fondovi rizičnoga kapitala, krediti, EU fondovi, penzioni fondovi), korporativnog upravljanja (mreže konsultanata), prenosa vlasništva, te društveno odgovornog poslovanja (mirovinski fondovi za zaposlenike). Ovakvi izazovi zahtevaju primenu savremenih koncepata poslovnog povezivanja, a klasteri svakako predstavljaju relativno novi model efikasnog razvoja, potencijalno efikasniji od dosada korištenih.

Osnovni problem za šire prisustvo klastera predstavlja nedovoljna razvijenost

poslovnog okruženja, kao i nenametanje poslovne svesti u smislu podsticaja kreativnosti i inovativnosti subjekata određene delatnosti na konkretnoj teritoriji. Za tako nešto je primarna uloga lokalne zajednice, opštine/grada/županije. S druge strane, duh preduzetnika i preduzetništva u određenoj sredini je najčešće zastao u nekim početnim fazama razvoja preduzetništva, pa su sem pojedinih svetlih primera, preduzetnici uglavnom prepušteni svojoj inicijativi koja na tom stepenu svesti ne pruža mnogo. Oni nisu u situaciji da se samoedukuju i na taj način usvoje nove oblike preduzetničkog delovanja. Otuda, najčešće, nizak stepen finalizacije proizvoda/usluga što u znatnoj meri odslikava stanje turističko-ugostiteljske privrede u Obrovcu. Međutim, treba reći da svakako postoji odgovarajući manevarski prostor za rešavanje ovih problema. Tu se, pre svega, misli na stvaranje povoljne poslovne klime za edukaciju kao jednog elementa koji treba da poveća preduzetničke sposobnosti i tako unapredi njihovo poslovanje. U tom smislu se kao jedna od mogućnosti za podsticanje razvoja turističko-ugostiteljskih preduzeća svakako nameće mogućnost razvoja klastera. Pri tom, treba naglasiti da klasterizacija, u ovom slučaju turističko-ugostiteljske privrede Obrovca, predstavlja višegodišnji proces. Međutim, i pored toga bi predstavljala potencijalno dobru orijentaciju obzirom da se na strani ponude turističke privrede nalazi veliki broj učesnika. Ovakav pristup se ne zasniva samo na osnovu teorije, već su na ovom segmentu prisutna brojna iskustva iz prakse razvijenih zemalja. Ona pokazuju da klasteri mogu obezbediti niz prednosti, a pre svega, konkurentan nastup.

Šta su u stvari klasteri

Koren reči klaster, dolazi sa angosasonskog govornog područja. Ova engleska reč ("clusters") označava skup, grupa, mnoštvo a takođe ona se može prevesti i kao buket, grozd ili rasti grozdasto, rasti u grozdovima, načičkati se. Kada se klaster posmatra kao ekonomska kategorija, značajno je njegovo pravilno i sveobuhvatno definisanje. Ono je bitno iz razloga preciznosti, odnosno, iz potrebe da kasnije nebi došlo do određenih nejasnoća. Najoriginalnija definicija klastera je da su oni "Geografska koncentracija međusobno povezanih preduzeća, specijalizovanih dobavljača, pružalaca usluga, preduzeća u pratećim industrijama i institucija u određenim oblastima koji su konkurencija jedni drugima ali takodje i saradjuju." Nju je u savremenim uslovima postavio Michael Porter, 1990. godine.

U širokom spektru ekonomske literature nalazi se mnoštvo definicija u kojima se pod pojmom klaster podrazumeva grupa kompanija i institucija iz istog industrijskog sektora koje se okupljaju oko zajedničke ideje ili zajedničkog cilja; grupa industrija i organizacija koje su povezane odnosima kupovine i prodaje, ili koje dele istu infrastrukturu, klijente ili bazu veština i čije veze poboljšavaju konkurentske

prednosti; lokalizovana mreža specijalizovanih kompanija čiji su proizvodni procesi blisko povezani kroz razmenu dobara, usluga i/ili znanja; da su klasteri geografski koncentrisana, međusobno povezana preduzeća, specijalizovani dobavljači, pružaoци usluga i povezane institucije koje u određenom području predstavljaju regiju ili državu. Formiraju se zbog toga što povećavaju produktivnost kojom preduzeće može konkurisati. Klasteri su i vertikalni i horizontalni, usmereni na strategiju te potrebe, i unutar njih vladaju neformalni odnosi. Na ekonomiju utiču na tri načina: povećanjem produktivnosti preduzeća u području, usmeravajući inovacije i stimulišući osnivanje novih preduzeća unutar klastera. Klaster je grupa srodnih preduzeća, udruženja, kao i vladinih i nevladinih organizacija koji udruženim naporom povećavaju konkurentnost industrije. U ekonomskom smislu klasteri se mogu definisati kao savremeni modeli umrežavanja preduzeća formiranjem lanaca saradnje na osnovu proizvodne kooperacije, prometa (roba i tehnologije) i pružanja usluga, u kojima se na fleksibilan način pokreće razvoj malih i srednjih preduzeća.

Ono što najočitije proizilazi iz svih definicija jeste da oni predstavljaju geografski omeđenu koncentraciju sličnih ili komplementarnih biznisa, sa aktivnim kanalima za poslovne transakcije, komunikacije i saradnju. Upravo ovi intenzivni kanali saradnje i udruživanja daju im i jednu neobičnu i sofisticiranu osobinu, konkurentnost u odnosu na druge, izolovane, učesnike na tržištu. Dakle, klasteri su novi modeli umrežavanja privrednih i neprivrednih subjekata i institucija u jednoj oblasti rada. Kada je preduzetništvo u pitanju, najčešće se formiraju na nižim nivoima, nivoima opština/gradova/regija. Dakle, iz navedenog se može jasno zaključiti da klasteri predstavljaju udruživanje privrednih subjekata radi ostvarivanja određenog/ih cilja/eva. Pri tom, ishodište konkurentnosti preduzeća se nalazi u prirodi okruženja u kome ona deluju. Otuda je poželjno stalno podizati kvalitet lokalnog okruženja. On podstiče konkurenciju/rivalstvo između lokalnih preduzetnika; obezbeđuje višu i kvalitetniju finansijsku, naučnu, tehnološku i informacionu infrastrukturu, kao i prirodne izvore; utiče na karakter ispoljene tražnje; kao i povezanih i podržavajućih grane (Porter, 1990:202).

Klasteri predstavljaju kritične mase preduzeća i institucija na jednom mestu, neobičnog konkurentskog uspeha u određenim poljima. „Klasteri su, dakle, grupe biznisa koje su povezane u odnosima kupovina i prodaja, ili koje dele istu infrastrukturu, klijente ili bazu veština i čije veze poboljšavaju konkurentsku prednost.“ (Pejanović, 2008:387). Koncet klasterizacije bi trebala snažno da podstiče država na svim nivoima (nacionalni, regionalni, lokalni), pokušavajući ne samo da stimulise već i da relativizira nedostatke koje ovaj proces može da donese, tabela 1.

Tabela 1: Prikaz pozitivnih i negativnih efekata klasterizacije

Pozitivni efekti	Negativni efekti
- Povećavanje produktivnosti privrednog društva - Efikasniji pristup inputima, posebno specijalizovanoj radnoj snazi - Brža i lakša implementacija savremenih tehnika – tehnoloških dostignuća - Razvij informatičke baze i infrastrukture - Bolji pristup centralizovanoj mreži informacija, podataka i drugih resursa znanja - Stvaranje okvira za saradnju, izgradnja kooperacija i poverenja (ublažava međugranske konkurentske strahove) - Jačanje konkurentnosti unutar klastera i time konkurentnosti u odnosu na svet - Zajedničko istupanje na sajmovima - Jednostavnije ispitivanje uslova na tržištu - Brže prilagođavanje tržišnim zahtevima i time iniciranje i uvođenje inovacija - Korišćenje efekata ekonomije obima - Podsticanje ulaganja u infrastrukturu, obezbeđivanje informacija i unapređenje obrazovanja	- Opasnost da klaster preraste u samodovoljan sistem – kolektivna inertnost privrednog društva u okviru klastera - Opasnost od gubitka tehničkog kontinuiteta, koji je i najznačajnija spoljna pretnja; - Mora se jako voditi računa u izboru članova – jasna pravila - Mora se na adekvatan način sagledati barijere u samom društvu koje bi mogle biti kočnica razvoja klastera (zakoni i propisi, formalne i neformalne institucije, ne/postojeća infrastruktura, savremene i tradicionalne obrazovne institucije)

Izvor: autori

„Klasteri mogu da se šire u dva pravca: horizontalno i vertikalno. Dobar primer vertikalnog širenja klastera, dakle, pozicije kada se vrši lokacijsko grupisanje i unapređenje konkurentnosti povezivanjem sa snadbevačkim i srodnim granama, predstavlja Italija. Primer horizontalnog grupisanja proizvođača istih proizvoda na istoj lokaciji, možemo naći u Švajcarskoj, itd.

Značaj klastera se ogleda i u tome što omogućavaju da preduzeća postanu produktivnija, inovativnija i konkurentnija, u većoj meri nego što to mogu biti kada posluju samostalno. U zavisnosti od karakteristika regiona i preduzeća učesnika, klasteri postavljaju svoje prioritete, koriste resurse svog regiona, i formiraju formalne veze koje omogućavaju ostvarenje zajedničkih ciljeva (Djurašović, 2009).

Povezivanje u klasterne ima za cilj da na horizontalnoj i vertikalnoj osnovi objedini različite subjekte ponude, proizvoda i usluga, kako bi se povećala dodatna vrednost njihovog zajedničkog proizvoda. Povezanost između preduzeća je vertikalna, kroz lance kupovine i prodaje, a horizontalna kroz komplementarne proizvode i usluge, upotrebu sličnih sirovina, tehnologija ili institucija, i drugih veza. Većina ovih veza podrazumeva i društvene odnose sa okruženjem. Blizina je ta koja preduzeća podstiče na uspostavljanje kontakata. Tako se putem poslovnih mreža

moгу povećati mogućnosti ostvarivanja pozitivnih efekata poslovanja. Geografska oblast pokrivena klasterima može značajno varirati. Mogu postojati višestruki nivoi poslovanja, sa lokalnim, regionalnim, nacionalnim pa čak i međunarodnim dimenzijama kod nekih klastera.

Geografski koncentrisani klasteri

Postavlja se pitanje zašto se danas u eri globalizacije govori o geografski koncentrisanim klasterima preduzeća? U odgovoru na ovo pitanje, treba istaći da je uloga lokacije dugo bila zanemarivana, uprkos očiglednim dokazima da su inovacije i konkurentski uspeh u mnogim poljima ljudske delatnosti geografski koncentrisani, bilo da su u pitanju zabava u Hollywood-u, finansije na Wall Street-u ili elektronika u Japanu. U eri globalizacije, bežičnih komunikacija, sve udobnijeg, bržeg i jeftinijeg transporta, gotovo paradoksalno izgleda tvrdnja da lokacijsko grupisanje biznisa igra važnu ulogu. Međutim, koncentracija preduzeća, izvoznika, institucija i agencija u jednom biznisu kao što je turizam i ugostiteljstvo, i njihovo usklađeno poslovanje, uz visoku specijalizaciju umeća i znanja, ukazuju da lokacijsko grupisanje i dalje ima nesumnjive koristi.

Kvintascenija cele ove tematike sadržana je u opravdanom pitanju - koje bi pozitivne efekte donela implementacija klastera? Klasteri bi povećali produktivnost turističko-ugostiteljskog sektora (stalno lokalno konkurentsko suočavanje u okviru klastera je snažan motiv za rast produktivnosti i kreiranje novih oblika poslovne konkurentnosti). Organizovanjem klastera bi se na efikasniji način povezala proizvodnja usluga sa stalno rastućim i sve zahtevnijim tržištem. Klasteri bi omogućili lakše prilagođavanje naučnim i praktičnim dostignućima u sektoru turizma i ugostiteljstva, a takođe i marketing znanjima, zatim, stvorila bi se mogućnost da se obezbede respektabilne količine proizvoda po optimalnim cenama, olakšao bi se pristup svim inputima (posebno kapitalu), obezbedilo bi se na određenim segmentima zajedničko istupanje na tržište uz što manje troškove, otvarala bi se nova privredna društva koja bi služila kao kooperant klasteru, itd. Iz svega prethodnog, proizilazi da bi klasteri pomogli da se ojača turističko-uslužna privreda opštine Obrovac. Time bi se postigla veća raznovrsnost i kvalitet ponude usluga kao i veća mogućnost za primenu diferenciranog marketinga.

Jedan od načina da se organizuje uspešni turističko-ugostiteljski klaster i u privredi opštine Obrovac, je da se pored opštih ograničenja, u razvoj klastera uključi i podrži sama opština Obrovac sa svojim institucijama. To nebi smelo da bude deklarativno, već da suštinski potpomogne stvaranje uslova za razvoj klastera. No, treba reći da su, što se tiče uloge opštine u formiranju klastera, mišljenja podeljena.

Ipak, s obzirom na nivo razvijenosti turizma i ugostiteljstva, i ambicije da se na ovom sektoru izvrše dalji prodori, može se reći da bi opština trebalo da pruži početnu inicijativu i da kasnije, u godinama koje slede, sistematski pomogne da se klaster dalje razvija i unapređuje. Glavni akter bi svakako trebalo da budu turističko-ugostiteljska preduzeća i pojedinci koji se bave pružanjem turističkih i ugostiteljskih usluga.

U suštini, opština Obrovac svojom politikom može mnogo da utiče da se stvori adekvatna klima, koje bi podstakla razvoj klastera (supportive institutions). Ovde se, pre svega, misli na:

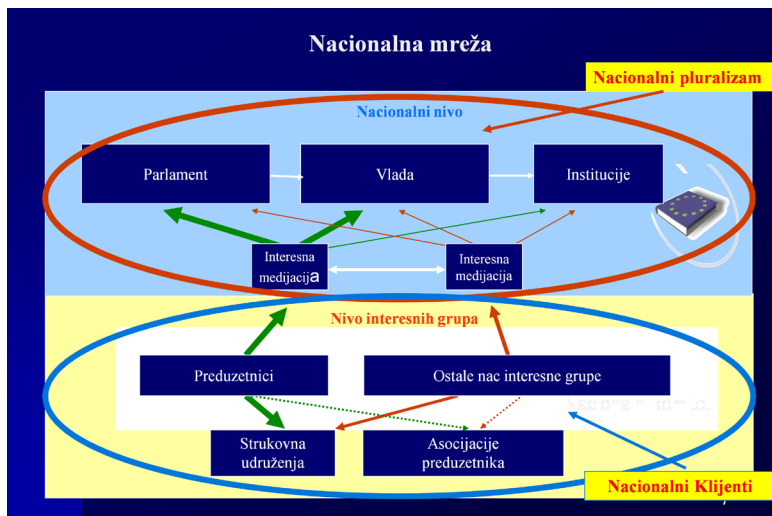
- stvaranje mogućnosti za podsticaje,
- razvoj neophodne infrastrukture;
- uspostavljanje saradnje sa istraživačko-razvojnim i konsultantskim institucijama,
- investiranjem u obrazovanje turističko-ugostiteljskih preduzetnika (upoznajući ih sa novim metodama rada, novim turističko-ugostiteljskim proizvodima, tehnikama i tehnologijama, informatičkim paketima, marketing pristupima, i sl.
- Uključivanjem nacionalnih institucija koje se bave standardizacijom kvaliteta
- Obezbeđivanjem i povezivanjem sa finansijskim institucijama, osiguranjem kredita i sl.

Napredne ekonomije kakva je Hrvatska na segment turizma i ugostiteljstva, danas se takmiče inovativnim strategijama i visokom produktivnošću, a u stvaranju ovih konkurentskih prednosti kritičnu ulogu imaju istraživanje i razvoj, znanje, tehnologija, finansije i grupe stručnih pojedinaca, koje je najlakše okupiti unutar klastera. Hrvatska gospodarska komora (HGK) je krovna kuća domaćeg poduzetništva i svakako, deo ukupne nacionalne mreže, grafikon 1. Uloga nekih institucija kao što su HGK, zatim skoro pokrenute Digitalne komore¹, Županijske komore Zadar, Obrtničke komore Zadarske županije, Ceh ugostitelja i turističkih djelatnika, Udruženje obrtnika Zadar i slično, kao partnerskih institucija sa subjektima na lokalnom nivou, npr. opštine Obrovac, bila bi od značaja. Takođe, na nivou Zadarske županije postoji 13 udruga među kojima su sa aspekta razvoja turističko-ugostiteljskog klastera u Obrovcu posebno interesantne sledeće: Udruga za promicanje ekološke proizvodnje hrane, zaštite okoliša i održivog razvoja „Eko-Zadar“ i Ekološka udruga „Zrmanja“. Tu je i udruga zadarskih ugostitelja koja kao svoj cilj ističe okupljanje

¹ Digitalna komora nova je informacijsko-komunikacijska platforma za e-usluge HGK, dostupna članicama i poslovnoj zajednici te javnoj upravi i građanima, kojom HGK želi doprinijeti povećanju korištenja informacijskih i komunikacijskih tehnologija u području pružanja e-usluge na razini Republike Hrvatske.

pravnih i fizičkih osoba radi promicanja i zaštite zajedničkih interesa ugostitelja ali koja prema podacima koje objavljuje na sajtu, baš i nema nekih ozbiljnijih aktivnosti.

Grafikon 1: princip povezivanja u nacionalnu mrežu za razvoj

Izvor: autori.

Kao što se može videti, postoji bogatstvo institucija koje se na ovaj ili onaj način bave problematikom turizma i ugostiteljstva, ali se uočava i svojevrsno ograničenje u vidu nedovoljne efikasnosti koje je imanentno državnim i paradržavnim institucijama. Zbog takvih ograničenja se čini opravdanim da bi se mogla podržati inicijativa i pružiti podrška u ostvarivanju ciljeva kojima bi se promovisalo osnivanje i rad klastera turizma i ugostiteljstva opštine Obrovac u kojoj bi glavni interes i inicijativu imali sami ugostitelji a njihovi partneri bili na strain različitih institucija, pre svega opštine Obrovac i Turiostičke organizacije Obrovca, finansijskih institucija, ali i izabраниh predstavnika turističko ugostiteljske ponude na lokalnom ili županijskom nivou.

Otuda bi klasteri kao vid lokacijskog udruživanja komplementarnih biznisa, kroz saradnju, kooperaciju i konkurenciju, promovisali razvoj produktivnosti i inovativnosti, čime je danas jedino moguće i opravdano konkurisati.

Zaključak

Savremeni razvoj zasniva se na konstantnom povećavanju konkurentnosti, produktivnosti i uvođenju inovacija. Ovakav sistem razvoja bazira se na primenjenim naučno – istraživačkim rezultatima, u čemu veliku ulogu ima i znanje, tehničko –

tehnološka rešenja, ekonomski segment i stručnost donosioca odluka. Sve ovo najlakše je okupiti unutar klastera te je zbog toga potrebno promovisati njihov razvoj.

Država, na svim nivoima (nacionalni, regionalni, lokalni – gradski i opštinski) bi trebalo da bude ta koja posticajnim merama pruža „vetar u leđa“, organizujući projekte koji se tiču formiranja klastera, u ovom slučaju, u sektoru turizma i ugostiteljstva. Zainteresovani subjekti bi na lokalnom nivou svakako bili preduzetnici (preduzeća i pojedinci) koji se bave pružanjem usluga u turizmu i ugostiteljstvu, pod kapom lokalne Turističke organizacije.

Osnovne oblasti delovanja politike podsticanja razvoja klastera u oblasti turizma i ugostiteljstva bi trebalo da budu:

- Stvaranje stimulativnog institucionalnog, pravnog i infrastrukturnog okruženja na lokalnom nivou;
- Podizanje nivoa znanja i sposobnosti u preduzetnika;
- Izgradnja institucija za nefinansijsku podršku preduzetnika i razvoj nefinansijskih usluga;
- Finansiranje i mere finansijske podrške preduzetnicima;
- Inovacije i primena savremenih tehnologija za podršku preduzetnicima;
- Uključivanje donatora i razvojne pomoći.

Razvoj tržišta usluga kao elementa za razvoj poslovanja turističko-ugostiteljskih preduzeća i fizičkih lica u okviru klastera, nije ni jednostavan ni lak zadatak koji se može realizovati u kratkom roku i uz skroman finansijski doprinos. Otuda lokalnom privatnom konsultantskom sektoru koji bi trebalo da u ovom poslu ima značajnu ulogu, često nedostaje ne samo interes za ovu oblast, već i realni kapaciteti, a preduzetnici su spremni da potroše svoje vreme i novac samo na usluge od kojih mogu da vide direktnu korist u veoma kratkom vremenskom periodu. Pri tom, nerealno je očekivati da će ceo spektar usluga za razvoj poslovanja moći da se realizuje na tržišnom principu, bez intervencije opštine jer deo usluga nije dovoljno profitabilan.

Pravilnom implementacijom klastera u turističko-ugostiteljskom sektoru bi se postepeno postizali osnovni ciljevi preduzetnika (povećavanje obima i diferenciranje usluga, veći stepen finalizacije, podizanje konkurentnosti unutar opštine i u županiji izražen kroz broj ostvarenih noćenja i povećanje obima i vrednosti realizacije ugostiteljskih usluga. Sve ovo ostvarivo je ukoliko se kreiraju povoljni uslovi, odnosno otklone postojeće prepreke za implementiraju klastera.

CLUSTERS AS A MODEL OF TURISTTIC AND GASTRONOMIC SECTOR DEVELOPMENT IN THE MUNICIPALITY OF OBROVAC

Janko Veselinović, Nikola Njegovan²

Abstract:

The authors are considering the importance, place and role of clusters as one of the potential chances for the faster development of the tourist and catering sector in Municipality of Obrovac, Croatia. Their development is considered not only as one of the possibilities for raising the productivity and innovation of existing tourist and catering companies, but more widely, as an opportunity to promote compatible enterprises in related activities and, accordingly, the economies of the municipality themselves. Today's modern business in tourism and catering is based on speed, quality, flexibility, innovation, connectivity and construction of critical mass of capital and production / service potential. This new business style requires a team-based approach at the local level, and this certainly points to the possibility of establishing an appropriate cluster. Hence, clusters are especially important for rural areas such as the Municipality of Obrovac because in addition to the possibilities of horizontal, they provide the possibility of vertical linking of different sub-profiles from state and financial institutions, through scientific and development institutes, suppliers, etc.

Key words: *touristic and catering companies, clusters, networking, business economics, competitiveness.*

² Janko Veselinović, PhD, Full Prof. Faculty of Agriculture, University of Novi Sad; Nikola Njegovan, PhD, Ass. prof. Faculty of Economics, University of Belgrade.

LITERATURA

1. Đurašović, S. (2009): Klasteri kao osnova regionalnog razvoja u turizmu, MONT J Econ 9.
2. Njegovan, Z. (2006) Otpočinjanje preduzetničkog poduhvata, VPŠ, Novi Sad.
3. Paraušić, V., Cvijanović, D (2006): Značaj i uloga klastera u identifikaciji izvora konkurentnosti agrarnog sektora Srbije. Industrija 1-2, 82 – 88.
4. Pejanović, R. (2008.): „Ekonomija II”, Poljoprivredni fakultet, Novi Sad.
5. Porter, M. (1990): „The Competitive Advantage of Nations”, The Macmillan
6. Rogić, S. (2004): „Jačanje konkurentne prednosti preduzeća iz Srbije“ Centar za povećanje informacionih tehnologija.
7. www: Hrvatska gospodarska komora
8. www: Županijska komora Zadar
9. www: Obrtnička komora zadarske županije
10. www: Udruženje obrtnika Zadar
11. www: Zakon o ugostiteljskoj djelatnosti Republike Hrvatske
12. www: Zakon o pružanju usluga u turizmu Republike Hrvatske

Tatjana Pivac
Ivana Blešić

UDK 061.22:796.077(497.5 Obrovac)

KULTURNA UDRUŽENJA I AMATERSKA UMETNOST NA PODRUČJU GRADA OBROVAC

Rezime:

Turisti su danas sve zahtevniji i pored želje za odmorom, oni traže nove izazove i doživljaje koji u sebi sadrže i edukacione elemente. Turisti žele da pobjegnu iz poznate okoline i žele da što više saznaju o novoj kulturi - ljudima i njihovom ponašanju, stavovima, njihovoj hrani, običajima i istoriji. Svaka turistička destinacija mora da se prilagodi novim zahtevima turističkog tržišta i mora da ponudi nešto novo, novi turistički proizvod. U malim, ruralnim sredinama, veliki značaj mogu da imaju kulturna udruženja kao centri amaterske umetnosti. Ona su čuvari tradicije svoga kraja i organizatori su raznih manifestacija koje su prepoznata ne samo kod lokalnog stanovništva, već postaju prepoznata i posećena i od strane turista.

Uloga amaterske umetnosti je promocija kulturne raznolikosti, interkulturalnosti, kreativni pluralizam i kulturnih dobara. Amaterska kulturna udruženja pružanjem različitih usluga/ programa: obuke narodnih igara, učenje o narodnoj nošnji, tradicionalna gastonomija, slikanje, pevanje i sl. mogu biti uključena u razvoj kreativnog turizma na destinaciji koji postaje sve popularniji oblik kulturnog turizma.

Ključne reči: novi turistički proizvod, amaterska umetnost, kulturna udruženja, kreativni turizam

Kulturna politika u Hrvatskoj

Kulturne i kreativne industrije spadaju među najbrže rastuće sektore u svetu. Sa procenjenom vrednošću od 4,3 triliona \$ godišnje, sektor kulture trenutno čini 6,1% globalne ekonomije. Kultura ostvaruje godišnji prihod od 2.250 milijardi \$, ima skoro 30 miliona radnih mesta širom sveta i zapošljava više ljudi između 15 i 29 godina nego bilo koji drugi sektor. Kulturne i kreativne industrije su postale ključne za inkluzivni ekonomski rast, smanjujući nejednakost i postizanje ciljeva koji su postavljeni u Agendi održivog razvoja do 2030.godine. Usvajanje Konvencije o zaštiti i promociji raznolikosti kulturnih izraza iz 2005.godine, bila je prekretnica u međunarodnoj kulturnoj politici. Kroz ovaj istorijski dogovor, globalna zajednica

je formalno priznala dualnu prirodu, i kulturnu i ekonomsku, savremenih kulturnih izraza koje proizvode umetnici i kulturni profesionalci.¹

Ciljevi kulturne politike u hrvatskoj su usmereni na podsticanje identiteta i raznolikosti, podržavajući kreativnost i učestvovanje u kulturnom životu. Mere kulturne politike su:

- podsticanje umetničkog i kulturnog stvaralaštva,
- podrška programima kulturne autonomije nacionalnih manjina,
- podržavanje umetničke produkcije kroz pružanje mera socijalne sigurnosti za slobodne umetnike,
- promovisanje međunarodne kulturne saradnje i razmene kroz stvaranje infrastrukture za promociju hrvatske umetnosti i kulture u inostranstvu, finansiranje programa razmene, pružanje podrške evropskim projektima kulturne saradnje i potpisivanje novih bilateralnih programa kulturne saradnje,
- podrška unapređenju medijskog pluralizma i raznolikosti sadržaja kroz posebna sredstva za javne, komercijalne i neprofitne medije,
- podsticanje pristupa kulturi i kulturnoj participaciji, posebno za decu i mlade, putem popusta za pristup kulturnim institucijama ili kroz posebne programe podrške,
- očuvanje lokalne kulturne infrastrukture kroz podršku digitalizaciji umetničkih zgrada, malih i regionalnih bioskopa,
- podsticanje razvoja kulturnog preduzetništva,
- podsticanje savremene umetničke i kulturne produkcije kroz podršku organizacijama civilnog društva u savremenoj kulturi i umetnosti.

Kultura je prepoznata u glavnim strateškim dokumentima i akcionim planovima, a postoji niz mera koje se bave ciljevima Konvencije (Konvencija o zaštiti i promociji različitosti kulturnih izraza-The Convention on the Protection and Promotion of the Diversity of Cultural Expressions). Međutim, još uvek nedostaje bolja među-ministarska komunikacija i komunikacija sa kulturnim institucijama i organizacijama civilnog društva koje ometaju bolju implementaciju ovih mera.²

Ministarstvo kulture učestvuje u finansiranju festivala, manifestacija, smotri, programa folklornih grupa i ansambala, pevačkih grupa, duvačkih, tamburaških i harmonikaških orkestara, plesnih ansambala, te izdavačke delatnosti, programa obuke u oblasti tradicionalnih znanja i umeća, seminara/radionica i drugih srodnih programa za razvoj kulturno-umetničkog amaterizma. Na konkursima prednost imaju kvalitetno i stručno utemeljeni sadržaji od nacionalne važnosti, te projekti i

¹ <https://en.unesco.org/creativity/convention>

² <https://en.unesco.org/creativity/node/16487>

programi udruženja čije je delovanje osnova kulturnog života i kulturnih aktivnosti lokalne zajednice, kao i programi „vezani uz različite oblike rekonstrukcije autohtone materijalne i nematerijalne zavičajne baštine, osobito u sredinama gdje je ona ugrožena.“ Zadatak Povereništva je i da evaluiira izveštaje po realizaciji programa i projekata te na taj način utvrdi i dokumentuje domete finansiranih aktivnosti.³

Kulturni centri/kulturna udruženja kao mesta kulturno-umetničkog amaterizma

Amateri svoje aktivnosti sprovode kroz udruženja kulturno-umetničkog amaterizma. Funkcija udruženja je kreativno korišćenje slobodnog vremena bavljenjem određenim kulturnim delatnostima (folklor, horsko pevanje, dramske i druge sekcije) uz pomoć stručnih voditelja.⁴ Kulturno-umetnički amaterizam omogućava ljudima, kojima kultura i umetnost nisu profesija, da se kreativno izražavaju, a širem stanovništvu da učestvuje u kulturnom životu u svojoj sredini. Narodno stvaralaštvo je upravo nastajalo, modifikovalo se i prenosilo kroz amaterizam. Ovo se naročito ima u vidu kada je reč o nematerijalnom kulturnom nasleđu i brizi za njegovo očuvanje. Zbog toga, amatersko stvaralaštvo daje veliki doprinos jačanju nacionalnog identiteta i osećaju pripadnosti. Kulturno-umetnički amaterizam je tesno povezan sa prenošenjem različitih elemenata koji čine kulturno nasleđe: pesme, igre, kostimi, prateća oprema i drugi artefakti koji su rezultat tradicijom prenošenih i generacijama modifikovanih i unapređenih umetničkih delatnosti. Kulturno-umetničke amaterske organizacije i udruženja omogućavaju lokalnom stanovništvu, svojim članovima, da zadovoljavaju svoje stvaralačke porive.^{5,6}

Jedna od glavnih karakteristika kulturnog života u Hrvatskoj je šarolikost amaterske kulturne aktivnosti koja se uglavnom odvija u dvoranama i školama. Ministarstvo kulture obezbeđuje značajna sredstva iako smatra da lokalne vlasti treba da preuzmu odgovornost za amaterske aktivnosti. Razlozi za podršku Ministarstva su:

- u mnogim gradovima/selima skoro da nema drugih kulturnih aktivnosti,
- teška finansijska situacija u mnogim lokalnim zajednicama,
- zaštita vrednih oblika tradicionalne baštine,
- podsticanje svesti o važnosti kulture za identitet i revitalizaciju grada/regije.

Finansijska podrška Ministarstva kulture iznosi oko 0,68% ukupnih resursa.

³ Vukanović, M (2011): Kulturno umetnički amaterizam. Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka

⁴ ibid

⁵ Vukanović, M. (2011): Kulturno umetnički amaterizam. Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka

⁶ Supek, R. (1974): Sociološki značaj amaterizma. Časopis Kultura 26

Prema mišljenju Hrvatskog sabora kulture (krovna organizacija amaterskih aktivnosti) ova izdvajanja su nedovoljna i previše raspršena.⁷

Kulturne centre uglavnom osnivaju lokalne vlasti ili ih vode nevladine organizacije na lokalnom nivou (grad ili opština). Sve je veći broj takvih centara (posebno u malim sredinama) koji su uključeni u različite aspekte kulturnog života, od tradicionalnih amaterskih umetničkih aktivnosti, do novih medija. Sa druge strane kulturna udruženja se osnivaju od grupe građana, a način njihovog finansiranja je različit (Ministarstvo kulture, članarine, donacije i sl.)

Godine 2001. u Hrvatskoj je bilo 2174 udruženja iz oblasti kulture, 2008. taj broj se popeo na 5032, a 2010. na 6048 (podaci Vladine kancelarije za udruženja).

Kulturna udruženja na području grada Obrovca

Na području grada Obrovca registrovano je 57 udruženja.⁸ Uдруženja iz domena kulture su: Kulturno-umjetničko društvo "Zrmanja" (Obrovac), Udruga za promicanje kvaliteta življenja "Golubić" (Golubić), Udruga za povijest, suradnju i pomirenje (Golubić), Obrovačko kulturno ljeto (Obrovac), Kulturno umjetničko društvo Ruža Hrvatska (Gornji Karin), Udruga za kulturu "Prvi korak" (Obrovac), Boćarski klub "Kruševo" (Kruševo), Udruga žena "Kamenica" (Obrovac), Kulturno umjetničko društvo "Tradicija" (Bogatnik), Kulturno-umjetničko društvo "Žegar" (Bogatnik), Udruga za promicanje obrtništva, zanatstva i malog poduzetništva "Zrmanja" Obrovac, Zavičajno udruženje "Žegar u srcu".

Zavičajno udruženje "Žegar u srcu" Sprovodi razne akcije koje doprinose razvoju Žegara, tačnije jačanju i očuvanju tradicije, jezika, vere i culture. Udruga planira otvaranje etnološkog muzeja u samom mestu. Žegar u tom smislu ima mnogo da ponudi s obzirom na njegovu burnu istorijsku i kulturnu prošlost. Sve ove akcije mogu da upotpune turističku ponudu Žegara. Manifestacija poput Žegarskih susreta, koja se održava krajem jula već tradicionalno svake godine privuče veliki broj posetilaca gotovo iz cele Dalmacije.

Kulturno umjetničko društvo "Tradicija" je organizator različitih sportskih, kulturnih i verskih manifestacija. Svake godine u organizaciji ovog udruženja se održavaju krajem jula "Susreti u Žegaru". U Žegaru postoji i **Kulturno umjetničko društvo Žegar**, osnovano 2006. godine. Društvo je osnovala grupa entuzijasta koji su želeli da sačuvaju kulturu, običaje, izgled nošnje, način pevanja i sviranja. **Kulturno umjetničko društvo Ruža Hrvatska** nastoji da kroz rad sa decom upoznaju ih sa narodnim običajima, muzikom, bogatom narodnom baštinom. Repertoar obuhvata igre sa pevanjem iz Slavonije, Međumurja, Turopolja i Posavine. **Udruga za**

⁷ The Council of Europe/ERICarts "Compendium of Cultural Policies and Trends in Europe, 12th edition", 2011

⁸ <https://www.obrovac.hr/udruge>

promicanje obrtništva, zanatstva i malog poduzetništva “Zrmanja” iz Obrovca podstiče obnovu i održavanje tradicionalnih obrta i zanata; podsticanje razvoja malog poduzetništva; podsticanje prenošenja novih zanatskih vještina na nove članove Udruženja kroz radionički sistem obuke na tradicionalnim i modernim mašinama; organizovano okupljanje i edukaciju članova Udruženja radi ostvarenja cilja; organizovanje izložbi, predavanja, seminara i drugih sličnih skupova na temu podsticaja razvoja obrtništva i preduzetništva u Gradu Obrovcu; podsticanje mladih majstora za osnivanje samostalnih obrta; organizacija manifestacija u zemlji i inozemstvu; ostvarivanje saradnje sa domaćim i inostranim srodnim udruženjima; ostale delatnosti radi ostvarivanja cilja Udruženja u skladu sa zakonom. Udruga žena “Kamenica” radi na sledećim aktivnostima: izrada tradicionalnih predmeta i suvenira od gline, izrada ukrasnih predmeta i suvenira od prirodnih materijala, organizacija edukativnih radionica za izradu tradicionalnih i ukrasnih predmeta i suvenira od gline i prirodnih materijala, organizacija i sučestvovanje na izložbama, prezentacijama i manifestacijama sa tradicionalnim i ukrasnim predmetima i suvenirima od gline i prirodnih materijala, izrada upotrebnih predmeta od gline i ostalih prirodnih materijala, informisanje javnosti o radu i napretku udruženja, jačanje saradnje sa srodnim organizacijama u Hrvatskoj i izvan nje.

Iz Turističkog ureda grada Obrovca kažu da su jul i avgust najintenzivniji i najispunjeniji događanjima i manifestacijama, ako što su Bukovačka večer, ribarske večeri na kojima su se delile srdele, dagnje i crni rižot, dečje predstave (u Karinu i Obrovcu), održane su radionice za decu svih uzrasta, a takođe, i udruženja vikendaša organizuju raznorazne aktivnosti tokom ovog perioda.⁹

Stanje kulturnih udruženja i amaterizma u zemljama u okruženju

Slovenija. Stav države Slovenije, a kako je istaknuto u Nacionalnom programu za kulturu, je da je amaterizam važan za očuvanje nacionalnog identiteta, te da je način za stimulisanje stanovništva da ispoljava i zadovoljava svoje kulturne potrebe. Opšti interes Republike Slovenije u ovoj oblasti uključuje sve aktivnosti udruženja, grupa i drugih organizacija u kulturi, obezbeđivanje infrastrukturnih uslova za kulturne aktivnosti, kompjuterizacija, obrazovanje, međunarodne aktivnosti, istraživanja i programe podrške. U tom smislu, slovenačka kulturna politika se vodi tako da u oblastima u kojima amateri deluju između ostalog brine i za:

- podršku projektima amaterskih udruženja;
- unapređenje uslova za aktivnosti omladinskih centara i udruženja;

⁹ <https://www.zadarskilist.hr/clanci/21082018/reportaza-iz-obrovca-gradic-koji-privlaci-sve-vise-turista-zeljnih-divljine-i>

- promociju edukacije izvođača (seminari na regionalnom, među-regionalnom i republičkom nivou);
- pripremu publikacija od značaja za amaterske aktivnosti;
- unapređenje „piramide“ događaja koja će omogućiti redovno prezentovanje, poređenje i evaluaciju dostignuća;
- sufinansiranje neophodnih investicija u prostore i opremu;
- koordinacija regionalnih centara amaterske kulture; itd.

Javni fond za kulturne delatnosti (Sedište Fonda je u Ljubljani), a širom Slovenije, u svim većim gradskim centrim, funkcioniše 59 kancelarija, ima zadatak da stimuliše razvoj kulturno-umetničkog amaterizma. Fond organizuje seminare, kurseve i radionice koje vode profesionalni pedagozi i renomirani umetnici ali i manifestacije i druge priredbe na kojima se prezentuje rad organizacija. Javni fond godišnje obavljuje pozive za finansiranje projekata i programa, pruža male investicije i opremu za kulturne grupe i centre za kulturu.

Godine 2009. registrovano je 3.145 udruženja, sa 101.109 članova. Udruženja uglavnom koriste mrežu domova kulture. Na teritoriji Republike Slovenije registrovano je 874 domova kulture. Ti prostori su pretežno u društvenom vlasništvu, dok je manji broj u vlasništvu udruženja. Oni su glavni prostor za stvaranje, druženje i koncerte. Oni su i mesta za amaterska kulturna udruženja. Prema finansijskom izveštaju Ministarstva kulture za 2010. godinu za kulturno-umetnički amaterizam izdvojeno je 5.204.123 evra od kojih je 4.411.732 evra išlo za programe i projekte preko Javnog fonda za kulturne aktivnosti dok je 792.400 evra bilo namenjeno za investicije u vezi sa sprovođenjem aktivnosti amatera.^{10,11}

Srbija. Broj amaterskih umetničkih grupa je u opadanju. Prema podacima za 2000.godinu bilo je oko 300.000 umetnika amatera u različitim grupama kao što su horovi, pozorišta, folklorne grupe i dr. Ministarstvo je 1995. godine prestalo da finansira ove grupe i prebacilo je odgovornost na opštine. Od 2004. politika Ministarstva kulture naglašava značaj amaterskih društava i ona dobijaju finansijsku podršku za organizovanje raznih događaja i festivala. Domovi kulture ili kulturni centri kao „kuće kulture“ su stvoreni širom Srbije odmah nakon Drugog svetskog rata. Njihova glavna uloga je bila da budu domaćini kulturnog udruženja i amaterske umetničke delatnosti, kao i prostori za održavanje različitih izložbi, filmskih projekcija, pozorišnih predstava. Tokom devedesetih godina prošlog veka, većina ovih centara je preživela iznajmljivanje svojih prostora lokalnim preduzećima (prodavnice, bilijar klubovi...). Poslednjih petnaestak godina su se razvile amatersko

¹⁰ Vukanović, M. (2011): Kulturno umetnički amaterizam. Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka

¹¹ The Council of Europe/ERICarts "Compendium of Cultural Policies and Trends in Europe, 12th edition", 2011

umetničke grupe koje su uveliko doprinele revitalizaciji kulture i uveli nove načine upravljanja i umrežavanja u Srbiji.¹²

Makedonija. Amaterizam u Makedoniji je oduvek igrao važnu ulogu u kulturnom životu. Razvija se uglavnom kroz formiranje raznih klubova u oblasti muzike, pozorišta, filma, književnosti, folklore, likovne umetnosti i sl. Ministarstvo kulture obezbeđuje skromnu finansijsku podršku za neke od njihovih aktivnosti. Klubovi su se tokom 2000-tih polako transformisale u kulturne centre. Na ovaj način se omogućava da funkcionišu sa potrebama lokalnog stanovništva.¹³

Mađarska. Snaga mađarske amaterske kulturne aktivnosti leži u dobroj infrastrukturi i mreži kuća kulture. Kultiviranje narodne kulture je tradicionalno osnovna funkcija ovih institucija. Od 70-tih godina XX veka su popularne "plesne kuće" gde se uči o tradicionalnim narodnim igrama. Od 3660 socio kulturnih institucija u zemlji u 2008. godini, 767 je pružalo usluge za jednu ili više nacionalnih manjina (439-Romi, 288-Nemci, 110-Slovaci, 89-Hrvati)¹⁴.

Kreativnost kulturnih udruženja

Kreativnost omogućava destinaciji da relativno brzo inovira nove proizvode dajući joj konkurentsku prednost u odnosu na druge lokacije. Dok kulturna potrošnja zavisi od koncentracije kulturnih resursa, umetnički performansi i umetnička dela danas mogu biti proizvedena bilo gde, bez potrebe za mnogo infrastrukture. Za turizam zasnovan na kreativnosti nema potrebe za mnogo graditeljskog nasleđa i nema potrebe za skupim očuvanjem i održavanjem. Kreativnost se može koristiti kao sredstvo za promociju kulture jednog mesta. Kreativni turizam karakteriše autentičnost mesta, stvaranje iskustava i mogućnost da turista razvije svoj kreativni potencijal, kao i činjenica da domaćin i turista sarađuju na iskustvu na samoj lokaciji.¹⁵

Koncept kombinovanja kulture i kreativnosti u turizmu je postao popularan trend širom sveta. Pre svega, jer se kreativni turizam smatra novim smerom, strategijom koju treba da prate gradovi, ali i ruralne oblasti u potrazi za rastom, ali se smatra i potencijalno korisnim načinom promovisanja lokalne ekonomije kroz kulturni razvoj. Mnoge zemlje i mesta u svetu razvijaju različite oblike kreativnog turizma kao deo njihovih širih razvojnih strategija.^{16,17}

¹² *Ibid.*

¹³ *Ibid.*

¹⁴ *Ibid.*

¹⁵ Pfanner, J.H. (2011): *Archaeological Sieving as Creative Tourism?* MA thesis, University of Warwick

¹⁶ Pivac, T., Blešić, I. (2019): *Mogućnosti za razvoj kreativnog turizma u ruralnim područjima Bukovice, Prime-na pozitivnih iskustava na razvoj ruralnih područja i uticaj demografskih kretanja na održiv razvoj u Severnoj Dalmaciji*, Srpsko-hrvatski odnosi u 20. veku, Novi Sad, Golubić, 25-35

¹⁷ Richards, G. (2009): *Tourism Development Trajectories – From Culture to Creativity*. Available at: <http://www.tramresearch.com/atlas/APC%20Paper%20Greg%20Richards.PDF>

Neki mogući oblici kreativne ponude seoskih sredina oko grada Obrovca, mogu biti sledeće kreativne i edukativne radionice:

- umetničke radionice i kolonije za decu i odrasle (slikanje, crtanje, vajanje, tradicionalna pesma, muzika),
- pravljenje predmeta od gline,
- radionice tradicionalnog veza,
- gastronomske radionice (kuvanje tradicionalnih jela, degustacija lokalne kuhinje, korišćenje lokalnog bilja u ishrani, pravljenje sira),
- sakupljanje lekovitog bilja,¹⁸
- učenje tradicionalnog sporta-boćanje i sl.

Sve ove radionice mogu da organizuju članovi različitih udruženja koja postoje na teritoriji grada Obrovac. Korist imaju i turisti i udruženja, kao i njihovi članovi.

Koristi za turiste:

- kontakt sa lokalnim stanovništvom,
- učenje nove veštine od umetnika amatera,
- kupovina domaćih proizvoda.

Koristi za udruženja:

- ostvaruju dodatna finansijska sredstva za rad udruženja,
- promocija aktivnosti udruženja,
- plasman domaćih proizvoda.

SWOT analiza stanja kulturnih udruženja

SWOT analiza se u savremenim uslovima poslovanja najčešće koristi kao tehnika u okviru strategijskog menadžmenta. SWOT predstavlja akronim od početnih slova engleskih reči: strenghts (snage/prednosti), weakness(slabosti/nedostaci), opportunities (šanse) i threats (pretnje). Analiza pomaže da se indentifikuju sadašnje i buduće šanse i pretnje iz okruženja (eksterne faktore), s jedne, i snage i slabosti (interne faktore), s druge strane. Na osnovu ovih elemenata definiše se misija, vizija i ciljevi.

¹⁸ T.Pivac, I.Blešić, *op. cit.*

Prednosti • povoljan geografski položaj (blizina autoputa, blizina mora) • atraktivnost prirodnih faktora (kanjon Zrmanje, reka Krupa....) • bogatstvo antropogenih faktora (manastir Krupa, kula Talijana...) • veliki broj udruženja iz domena kulture • bogato kulturno nasleđe Hrvata i Srba sa ovih prostora (nošnja, pesma, igra, gastronomija) • razvijena svest o značaju turizma i mogućnosti plasmana različitih proizvoda stranim turistima	Nedostaci • ne tako duga istorija rada udruženja • nedovoljna promocija (više reklama o aktivnostima udruženja u medijima, na društvenim mrežama, u većim gradskim centrima) • više kreativnih radionica namenjenih svim starosnim kategorijama • nedovoljna osmišljenost sadržaja boravka (nepostojanje konkretnog turističkog proizvoda sa kojim će se izaći na tržište)
Šanse • porastom interesovanja za sadržaje, dolaskom većeg broja turista stvoriće se šanse za zaposlenje • finansijska korist za udružanja (samim tim stvara se mogućnost za kupovinu nove nošnje, instrumenata, sređivanje prostora udruženja i sl.) • saradnja između udruženja • organizovanje novih manifestacija	Pretnje • nedostatak finansijskih sredstava • nedovoljno podsticajnih mera od strane državnih i lokalnih organa

Zaključak

Kulturno – umetnički amaterizam je na državnom nivou prepoznat kao onaj skup aktivnosti koji doprinosi razvoju društva u celini. Amateri tek u poslednje vreme počinju da uviđaju sa kakvim „proizvodom“ mogu i treba da se nađu na tržištu i to ne samo kulturnom već i obrazovnom, turističkom pa i istraživačkom. Kreativni turizam je vrsta turizma formirana od strane lokalne zajednice, sa ciljem očuvanja vrednosti kulturne baštine i sticanja ekonomske koristi. Danas, rastuća potražnja za kreativnim turizmom ohrabruje interes različitih zainteresovanih strana na destinaciji, privlačenje turista i promovisanje nematerijalnog nasleđa korišćenjem postojeće infrastrukture. Primena kreativnog turističkog modela može podržati održivi razvoj lokalnog područja. Kreativni turizam pomaže očuvanje lokalnog nasleđa, stvaranje radnih mesta za stanovnike, doprinosi poboljšanju lokalne ekonomije kroz prihode lokalnog stanovništva. Kreativni turizam je inovativan, jer pokušava da pronađe načine povezivanja prošlosti, nasleđa, sa modernim potrebama, to je bogat izvor ideja i strategija za primenu na bilo kojoj određenoj destinaciji¹⁹ (Pivac, Blešić, 2019). Brojna kulturno amaterska udruženja grada Obrovca upravo

¹⁹ Pivac, T., Blešić, I. (2019): Mogućnosti za razvoj kreativnog turizma u ruralnim područjima Bukovice, Prime-na pozitivnih iskustava na razvoj ruralnih područja i uticaj demografskih kretanja na održiv razvoj u Severnoj Dalmaciji, Srpsko-hrvatski odnosi u 20. veku, Novi Sad, Golubić, 25-35

kroz kreativni turizam mogu da približe svoje običaje, tradiciju, turistima iz urbanih centara iz drugih delova Hrvatske, kao i stranim turistima kojih je svake godine sve više (prema podacima Turističke zajednice grada Obrovca godišnji porast turista je oko 10%, a noćenja su u porastu za 14%).

Zahvalnost

Rad je deo rezultata istraživanja republičkog projekta Ministarstva obrazovanja, nauke i tehnološkog razvoja broj 47024: “Društveni odnosi između Srba i Hrvata, nacionalni identitet i manjinska prava posmatrana kroz evropske integracije”; Pokrajinskog projekta za visoko obrazovanje i naučnoistraživačku delatnost, broj 142-451-2550/2019-01: “Kulturni turizam u funkciji očuvanja nacionalnog identiteta vojvođanskih Hrvata”; Pokrajinskog projekta za visoko obrazovanje i naučnoistraživačku delatnost, broj 142-451-2123/2019-02:

“Etičke grupe u Vojvodini u 21. veku-stanje i perspektive održivosti”.

CULTURAL ASSOCIATIONS AND AMATEUR ART IN THE CITY OF OBROVAC

Abstract.

Tourists are increasingly demanding today, and besides the desire for a break, they look for new challenges and experiences that also contain educational elements. Tourists want to escape from the familiar surroundings and want to learn more about a new culture - people and their behaviour, attitudes, their food, customs and history. Every tourist destination needs to adapt to the new demands of the tourism market and need offer something new, a new tourist product. In small, rural communities, great importance may have cultural associations as centres of amateur arts. They are the guardians of the traditions of their region and the organizers of various events that have been recognized not only in the local population but become recognized and visited by the tourists. The role of amateur art is the promotion of cultural diversity, interculturalism, creative pluralism and cultural goods. Amateur cultural associations by providing various services / programs: training of folk dances, learning about traditional costumes, traditional gastronomy, painting, singing, etc. can be involved in the development of creative tourism at a destination that is becoming an increasingly popular form of cultural tourism.

Key words: new tourist product, amateur art, cultural associations, creative tourism

Sadržaj publikacije ne odražava stavove uredništva.

Glavni i odgovorni urednik:
prof dr Darko Gavrilović

Zamenik glavnog i odgovornog urednika:
prof dr Janko Veselinović

Pomoćnik glavnog i odgovornog urednika:
prof dr Ljubiša Despotović

Uredništvo:
dr Davor Pauković, dr Nebojša Petrović, dr Ranka Gašić

Recenzenti:
prof dr Ljubica Đorđević
prof dr Saša Marković

Prelom:
Danijel Pap

Štampa:
Grafo finiš, Novi Sad

Tiraž:
500 primeraka

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотеке Матице српске, Нови Сад

327(497.11+497.5)
316.75(497.11)
316.75(497.5)

SRPSKO-hrvatski odnosi, izbeglištvo i ideologije kao faktori izgradnje identiteta /
[glavni i odgovorni urednik Darko Gavrilović]. - Petrovaradin : Maxima graf, 2020 (Novi Sad :
Grafo finiš). - 150 str. : ilustr. ; 24 cm

Tiraž 300. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija. - Rezime na engl.
jeziku uz svaki rad.

ISBN 978-86-88983-69-3

a) Међународни односи - Србија - Хрватска - Зборници б) Идеологије - Утицај - Србија
в) Идеологије - Утицај - Хрватска

COBISS.SR-ID 332522759

www.chdr-ns.com
www.associationforhistory.com

ISBN 978-86-88983-69-3